PETŐ ANDREA

ÁRNYÉKBAN

RAJK JÚLIA ÉLETE

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

X 297399

PETŐ ANDREA

ÁRNYÉKBAN

Rajk Júlia élete

X 297399

Jaffa Kiadó
Budapest, 2020

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001328795

© PETŐ ANDREA, 2001, 2020
© JAFFA KIADÓ
MINDEN JOG FENNTARTVA!

MÁSODIK, JAVÍTOTT ÉS ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

ELSŐ KIADÁS: *RAJK JÚLIA*. BUDAPEST, BALASSI KIADÓ, 2001.

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
2.

X 297399

BORÍTÓFOTÓ: *MTI FOTÓ / BAUER SÁNDOR*
BORÍTÓTERV: *HEGYI PÉTER*
FELELŐS SZERKESZTŐ: *NEMES KRISZTIÁN*
FELELŐS KIADÓ: *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ • *WWW.JAFFA.HU*
ISBN 978-963-475-241-7
ISSN 2559-9666

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás ---- 7

Árnyékban ---- 9

Bevezetés ---- 17

A névtabu • A női életrajzírás módszerei • Új értelmezési keretek • Földi Júlia, a hősnő • Rajk Lászlóné, a politikus nő • Rajk Lászlóné, a kommunista funkcionárius • Rajk Júlia, az antikommunista ellenálló • Rajk Júlia, a feminista aktivista • Összefoglalás

A Rajk Júlia-életrajz változó forrásai ---- 35

A sok forrás nagy hiányt takar • A peranyagok • Az informális források • Interjúk • Az új források

A Földi család ---- 47

Földi Júlia az illegális kommunista mozgalomban (1940 eleje – 1945. május 13.) ---- 51

Az illegális kommunista mozgalom • A találkozás: a látogatástól a házasságig • A szociáldemokrata pártban • Közös élet az illegális magyar kommunista mozgalom vezetőjével • Sopronkőhidán

Rajk Lászlóné a legális kommunista mozgalomban (1945. május 13. – 1949. május 30.) ---- 75

A „keszonbetegség" • Az új életforma • Az MNDSZ élén • Rajk Lászlóné az MNDSZ-ben, ahogy a munkatársai látták • A népi kollégiumi mozgalomért • A gyerek • A párkapcsolat

Rajkné: a börtönévek (1949. május 30. – 1954. június 14.) ... 109

A kihallgatások • Rajk László kihallgatása • A börtönben • A magyarázat

György Lászlóné: harc a rehabilitációért (1954. június 14. – 1956. június 18.) ... 135

Az új és saját élet kialakítása • A Szabó Ervin Könyvtárban • Rajk Lászlóné jogi rehabilitációja • Rajk László rehabilitációja • A rehabilitáció csapdái

A „nemzet özvegye": a Petőfi Körtől a jugoszláv követségig (1956. június 18. – 1956. november 4.) ... 163

A partizánvita a Petőfi Körben • A NÉKOSZ vezetőségében • A temetés előkészületei • A temetés • Újból Németországból hazafelé • A forradalomban

Újból fogságban (1956. november 4. – 1958. október 29.) ... 193

A követségen • Az elrablás után • A romániai fogság – Snagov • A bezártság konfliktusai • Otthon • Piteşti és Júlia iskolája • Călimăneştiből hazafelé

Rajk Júlia: az intézmény (1958. október 29. – 1981. szeptember 6.) ... 219

A rehabilitáció „lezárása" • A „levéltáros" • Antigoné szerepében • A „síremlékmű", és az 1959-es újabb temetés • A Rajk-évfordulós megemlékezések politikája • A Rajk Kollégium • Anya és fia • „A Júlia-féle szabadságakciók" – az ellenzék aktív tagja • Az állatbarát • A „Júlia Tours" • A halál • A temetés

Epilógus: „A Júlia" ... 265

Irodalomjegyzék ... 275

Levéltári források • Bibliográfia • Interjúk • Filmek • Fényképgyűjtemények • Kiállítás

Jegyzetek ... 289

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A könyvtárakban és levéltárakban dolgozó kollégák nélkül ez a könyv nem születhetett volna meg. Köszönet Huszár Renáta, Nagy Sándor, Németh Sándor, Robert Parnica, Szőnyei Tamás, Tasnádi Ákos, valamint a Politikatörténeti Intézet Levéltára, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Magyar Országos Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, a CEU Library, valamint a volt 1956-os Intézet munkatársainak munkájukért és támogatásukért.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik interjúkkal segítették az életrajz megírását, mert a maguk eszközeivel harcoltak a felejtés ellen.

Köszönet Borus Juditnak és Nemes Krisztiánnak a kötet gondozásáért.

ÁRNYÉKBAN

„Rajk Júlia egy hatalom volt. Mindig is az volt. Egy karakán nő volt. Egy piszok karakán nő volt."[1]

Ez a kötet egy különleges és kivételes életű nőről szól. A magyar történelem nem bővelkedik kiemelkedő női politikusokban, és akik mégis vállalkoztak arra, hogy ne ragadjanak meg a cukrászkisasszonyok szintjén – utalva Kéthly Anna gyakran idézett mondására, miszerint „aki fél, az menjen cukrászkisasszonynak" –, azok is gyakran feledésbe merülnek a hazai, ciklikusan ismétlődő emlékezetpolitikai csatározásokban.

Rajk Júliát sokszor és sokan szerették volna elfelejtetni, mert sehova se lehetett egyértelműen besorolni a mindig is politikai álláspontok mentén megosztott magyar közéletben. Rajk Lászlóné személyes és politikai ellenségének is tudhatta az 1945 utáni magyar történelem két meghatározó figuráját: Rákosi Mátyást és Kádár Jánost, hiszen mindketten aktívan részt vettek férje meggyilkolásában. Élete mégis folyamatosan árnyékba, takarásba került. Pedig magas (175 cm) és egyértelműen látható nő volt. Ahogy a kortársak mondták róla: „nem lehetett nem észrevenni, ha kihúzta magát".[2]

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

Egy másik – a mottóban is idézett – megfogalmazás szerint „piszok karakán nő volt", akinek minden jellembeli képessége – soha nem félt és nem kötött kompromisszumot – rendelkezésre állt, hogy történelmet csináljon, miközben éppen jókor volt jó helyen. (Más nézőpontból persze éppen rosszkor volt rossz helyen.) Ez mind-mind lehetővé tette volna számára, hogy bekerüljön a történelembe.

Ráadásul Rajk Júlia két módon is hozzájárult a 20. századi magyar történelem egyik legfontosabb eseményéhez, az 1956-os forradalomhoz. Az első a Petőfi Kör partizánvitája volt, ahol beszédében személyes példájával és egyszerű, könnyen érthető és értelmezhető szókincsével nyelvet adott azoknak, akik a Rákosi-rendszert a baloldali lehetőség elvesztegetésével vádolták és vádolhatták. Második történelmi tette, hogy mindenféle kompromisszumot kizárva előkészítette meggyilkolt férje, Rajk László 1956. október 6-ai újratemetését, amely hosszú idő után az első nyilvános és tömeges politikai esemény volt, és a forradalom főpróbája lett.[3] Ez a két tett már önmagában elegendő lenne a történelmi nagyság nyilvános elismeréséhez. És ehhez még hozzátehetjük, hogy Rajk Júlia készítette az első magyarországi szamizdatot 1955-ben, kutyamenhelyet alapított, és a Kádár-rendszer idején kialakult civil ellenállás egyik fő szereplője lett. Az utókor azonban hajlamos a férjek vagy épp a fiak fontosságában mérni a nők életét. A nők a férjek és fiak árnyékában élnek. Önálló, saját életük, ha létezett egyáltalán valaha, visszatekintve is csak a férjek és fiak árnyékában elbeszélhető.[4]

Kevés 20. századi magyar politikusról – főleg politikusnőről – készült sikeres színdarab angol nyelvterületen. Ehhez képest Robert Ardrey *Shadow of Heroes* (Hősök árnyai) című, 1958-ban írt drámájában Rajk Júlia az egyik főszereplő. A darabot nagy sikerrel játszották a londoni Piccadilly Színházban – erről a BBC felvételt is készített –, valamint a Broadwayn is. 1961-ben azonos címmel ausztrál tévéfilm készült belőle. Utoljára 2018-ban, a New York-i Metropolitan Playhouse-ban játszották a darabot – a kritikák alapján szintén sikerrel. Rajk Júlia szerepét az évek során Dame Peggy Ashcroft, June Brunell és Erin Beirnard alakította. Kiváló, nagy kaliberű női szerep a színpadon.

A valóságban nem volt olyan hálás szerep Rajk Júliaként élni. Bár minden rendelkezésére állt, hogy a magyar történelem egyik sokat ünnepelt kulcsfigurája legyen, nem így történt. Hogy miért, erről szól ez a könyv.

1998 és 2001 között már három évet töltöttem Rajk Júlia életének levéltári kutatásával. Könyvet írtam róla, amit meglepően gyorsan befejeztem. Azt hiszem, ez a gyorsaság elsősorban annak volt köszönhető, hogy Rajk Júlia árulással, börtönnel, erőszakkal, elhallgatással és szenvedéssel teli élettörténete személyesen nagyon megviselt. Az ifj. Rajk Lászlóval készült utolsó interjúm után, a búcsúzásnál azt mondtam neki: minél hamarabb meg akarom írni a könyvet, mert ki akarok lépni az életéből. Erre félszegen elmosolyodott, és azt felelte: „Akkor már tudod, én hogyan élek." Ezek a szavak ugyanakkor arra emlékeztettek, hogy én, az életrajz írójaként soha nem lehetek „bennfentes": hiába teszek meg mindent, nem érthetem meg a szereplők valódi érzelmeit.

A Rajk Júliáról szóló életrajzi könyv első kiadása nagy tudományos siker lett. Megjelent németül és bolgárul,[5] valamint fejezetenként angolul és franciául olyan tudományos folyóiratokban és könyvekben, amelyek a kommunizmus, illetve a desztálinizáció ideje alatti női történeteket elemeztek.[6] Ez a két szélesebb elemzési keret volt az, amely lehetővé tette, hogy erről a különleges magyar női élettörténetről a szélesebb, nemzetközi szakmának is írjak.

A szerző hiába hiszi, hogy munkája meg van írva és be van fejezve: minden könyvnek van utóélete. Ennek a könyvnek pedig különösen. A megírásától eltelt tizenkilenc év bebizonyította: tévedtem, amikor azt hittem, ki tudok lépni Rajk Júlia életéből. A könyv megjelenése óta annyi minden történt a források hozzáférhetősége, illetve az értelmezési keretek változása tekintetében, hogy meg kellett írnom a kötet átdolgozott, bővített kiadását.

A könyv első változatát a saját név meg- és visszaszerzése témájára építettem fel. Rajk Júlia Földi Júliaként született, majd 1945 után a letartóztatásáig Rajk Lászlónéként élt. A börtönben elvették a nevét, és György Istvánnéként szabadult úgy, hogy nem tudta, mi történt a fiával. Ezt követően nevének visszaszerzése volt egyetlen célja, amelyben az újratemetés csupán egy állomás volt. Végül a romániai fogságból hazatérve Rajk Júlia lett: intézmény és önálló jogon szereplő.

A kötet átdolgozásánál szembekerültem minden történész rémálmával, hogy – éppen az emlékezetpolitikai harcok jegyében – az öröknek hitt levéltári jelzetek megváltoznak, az iratokat átrendezik, illetve egész gyűjteményeket visznek át kormányutasításra egyik őrzési helyről a másikra. Azoknak a hivatalos dokumentumoknak a nagy része, amelyeket a kétezres évek elején olvastam, ma már máshol és más jelzet alatt található. Akárhogy is, az elmúlt tizenkilenc évben tovább növekedett a kutatható források száma a levéltárakban, létrejött a párhuzamos levéltárak rendszere, egyre több levéltári anyagot indexelnek a gyűjteményekben dolgozó munkatársak, és számos visszaemlékezés is megjelent, aminek eredményeképpen újra és újra előbukkant Rajk Júlia neve. Ma már olyan dossziékhoz is hozzá lehet férni, amelyeknek még a létezését is tagadták a levéltári referensek a kétezres évek elején. Rajk Júlia élete mégis újra árnyékba húzódott, feledésbe merült. Ennek oka, hogy élettörténete belekerült az egymást keresztező kortárs emlékezetpolitikai folyamatokba.

Rajk Júlia egész életét meghatározta munkásszármazása. A Horthy-rendszerben felnőtt, anyagiakban szegény munkáslánynak – akinek szobafestő apja egykori vöröskatonaként folyamatosan a letartóztatás árnyékában élt – alapvetően semmi esélye nem volt arra, hogy a napfényre, azaz a figyelem középpontjába kerüljön. Hiába akart volna eredetileg orvos lenni, szociális munkás lett. A munkások, az egyszerű emberek nem gyakran kerülnek a figyelem középpontjába.

Aztán ott voltak a fizikai adottságai. Magas volt, és darabos, így testével mint jól felhasználható erőforrással se számolhatott karrierje tervezésekor. Nem felelt meg a korabeli szépségideálnak, ráadásul rendkívül határozott véleménye volt mindig mindenről, amivel talán ellensúlyozni is akarta képzettsége hiányosságait.

A kommunista mozgalom hiába hirdette elvileg az egyenlőséget, valójában rendkívül hierarchikusan épült fel. A nőkre ez különösen igaz volt: az illegális kommunista párt tagjaként Földi Júlia azt kapta feladatául, hogy a Rajk László körüli praktikus és mindennapi teendőket ellássa – amikor fontos megbeszélések folytak, kiküldték a szobából. Ez a hierarchia – amit aztán a korszak kutatói is megörököltek és megőriztek – megfosztotta őt attól, hogy „fontosnak" minősüljön.

Nem önálló jogon, hanem Rajk László feleségeként került a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) főtitkári székébe is, egy olyan munkakörbe, ami nyilvánvalóan meghaladta képességeit és képzettségét. A belügy- majd a külügyminiszter feleségeként csupán biodíszlet maradhatott. MNDSZ-beli munkáját ugyanakkor – mint mindent életében – teljes erőbedobással végezte, és eközben nem vette észre, hogy kvalifikált és ambiciózus munkatársai szívből gyűlölik, ahogy azt sem, hogy a feltörekvő fiatal komisszárlányok kérlelhetetlenül maguknak követelik azt a kis politikai figyelmet és hatalmat is, ami az MNDSZ munkatársainak jutott. Rajk Lászlóné nyilvános beszédeiről nem maradt fenn hanganyag. Pedig sokszor és sokat beszélt nyilvánosan. A szintén nemrégen online hozzáférhetővé vált nyolc híradóban a narrátor mondja a képre a szöveget. Júlia hangja nem hallatszik.

Rajk László letartóztatása után feleségét még hosszabb ideig nem tartóztatták le. A vád folyamatosan alakult. Börtönbe is végül azért került, mert Rajk László felesége volt: Rajk Lászlónéként, azon a néven, ami meghatározta sorsát. De a Rajk-perben nem játszott fontos szerepet, noha volt rá kísérlet, hogy párizsi éveit vagy rövid, 1945 utáni banktisztviselői karrierjét beépítsék

és felhasználják a férje elleni koncepciós perben. Így a feleség csak tizedrendű vádlott lett egy másik perben. Mégis szokatlanul hosszú büntetést kapott. Sztálin halála után még a rehabilitációs anyaga is kevés gonddal készült, mert sehogy se találták meg az eredeti dossziét.

A börtönből való szabadulása után saját maga is tudatosan az árnyékot választotta. Rajk László fényképe ott volt az ágya mellett, hogy bárki, aki meglátogatta, rögtön azt lássa meg.[7] A férje árnyéka egyszerre védte, beárnyékolta és meghatározta nyilvános cselekvési terét.

Munkahelyein, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban, illetve a Magyar Országos Levéltárban sem szaktudásáért vagy képességeiért alkalmazták, hanem mert Rajk László özvegye volt. A róla készült munkahelyi jellemzésben, amelyet kézjegyével ellátva személyesen kellett átvennie, főnökei nem kerteltek: nem való könyvtárosnak, még kevésbé adminisztrátornak. Szakmai munkát hosszú évtizedek alatt sem végzett, az általa jegyzett bibliográfiák sokszerzős, rövidke munkák.

A demokratikus ellenzék kezdeteinek története azoknak a volt kommunistáknak a története, akik 1949-ben bizony még elhitték a Rajk-per vádjait. Aligha véletlen, hogy amikor interjút kértem Kende Pétertől, elhárította a megkeresést. Ehelyett a nemrég megjelent emlékiratának egyik szép, bár nehezen ellenőrizhető történetéhez irányított, mint a valóság autentikus lenyomatához, miszerint a Rajk letartóztatása előtti napon a politikussal együtt utazva szörnyű „ómenként" egy sas repült az autójuknak.[8] A demokratikus ellenzék következő generációja viszont a Rajk Lászlóné fiával egyidős férfiak története. Ők valahol lenézték a tanulatlan, de mindenről magabiztos véleményt alkotó, idősebb nőt, aki a nevében hordozta az eltörölhetetlen személyes kapcsolatot azzal a kommunizmussal, amitől ők maguk minden erejükkel menekülni próbáltak. Ahogy fia emlékezik vissza erre: „A demokratikus ellenzékben többen épp az apáink által felépített rendszert próbáltuk lebontani."[9] A rendszert tehát az apák építették. De akkor hol van benne az anyák helye? Az árnyékban.

Még a Magyarországra látogató, tettre kész és hithű francia trockistákra sem tett jó benyomást Rajk Júlia. Úgy vélték, hogy „mindent kritizál, főleg 1956-ig, azonban nem hajlandó semmit se csinálni".[10] A tekintélyét felhasználták, amikor szükség volt rá – így a szamizdatok Franciaországból való csempészésénél vagy 1981-ben, a lengyel gyerekek üdültetésénél –, de a politikai dicsőséget már ez az új generáció aratta le. Kommunistának túl kritikus volt, ellenzékinek túl kommunista. Nőnek túl magas és túl híres. Mindezek hozzájárulnak ahhoz, hogy ma is nehéz kijelölni a helyét a magyar történeti panteonban.

1989 után az antikommunizmus lett az új politikai rendszer kerete és alapja, így nem csoda, ha ebbe sem illett bele. De a kommunista Rajk Júlia nem fért bele a magyar nőtörténészek munkáiba se, ők ugyanis elsősorban a liberális mozgalmat tartották feministának, és leginkább a századforduló feministáiért és Schwimmer Rózáért lelkesedtek. A kritikus nőtörténetírás 2010-es években bekövetkezett baloldali fordulata a megvalósult szocializmussal szembeni kritikussága, valamint a kommunista börtönben megszenvedett mártíromsága miatt nem tudott Rajknéval mit kezdeni. A jelenlegi nőtörténeti kutatások a kommunista egyenlősítő politika egyik legfőbb vívmányaként ünneplik a kötelező női munkavállalás miatti gazdasági egyenlőséget, és többek között ezzel magyarázzák, hogy a szocializmusban jobb volt a nők szexuális élete.[11] Éppen az ilyen típusú érvektől – meg Bacsó Péter *A tanú* című korszakos filmjétől – kapott sírógörcsöt Rajk Lászlóné, aki öt évet töltött börtönben csupán azért, mert a férje felesége volt.

Bár korszerű Rajk László-életrajzzal még mindig adós a magyar történetírás, ami megjelent, abban sem kap kitüntetett figyelmet Rajk Júlia alakja. Duncan Shiels a Rajk testvérekről szóló népszerűsítő könyvében éppen csak megemlíti őt, mint az egyik testvér

feleségét.[12] Péter Gábor életrajzában is csupán árnyékban maradó mellékszereplő.[13]

Ifjabb Rajk László 2019-es halálakor a család története újra nagyobb publicitást kapott, ám Rajk Júlia ezúttal is az anya és feleség szerepébe kényszerült, akárcsak fia interjúkötetének megjelenése után. Rajk Judit, fia második felesége – a Rajk család özvegyeihez méltón – a nyilvánosság előtt védi férje emlékét. Így tett akkor is, amikor 1989-es emlékbélyeget akartak kiadni férje képével. Az ekkor adott interjúban köszönetet mondott Rajk Júliának, amiért ilyen fiút nevelt. Bár személyesen soha nem találkoztak, így emlékezett vissza alakjára: „...édesanyjával, Rajk Júliával (akinek nagyon hálás vagyok, mert fantasztikus társat nevelt nekem), aki felvállaltan kommunista volt, sokat vitáztak, számos kérdésben nem értettek egyet. De biztos vagyok benne – noha nem ismertem őt –, hogy Júlia nagyon szomorú lenne attól, amit a mai Magyarországon lát, tapasztal, és abban is, hogy tenne ellene. És bár sok dologban nem értettek egyet Lacival, de az anya moralitása számos kérdésben meghatározta azt, hogy a fia milyenné vált. A férjem nagyon szerette az édesanyját."[14]

A *Rajk Látvány* című emlékkiállításon szerepelt egy frottázs, amely Rajk Júliát fia kedvenc kutyájával jelenítette meg.[15] Ezen a képen az árnyék rajzolja ki a személyiséget. Ez a kötet is erre tesz kísérletet.

BEVEZETÉS

„Kádár János: A temetésről leadott hírek egy nagy süketség volt. Azt mi csináltuk?
Óvári Miklós: Mi?
Kádár János: Hát bejelentettük, hogy meghalt, és hogy eltemettük.
Óvári Miklós: Aztán az nagyon rövid volt.
Kádár János: Az teljes süketség, hát ugyanazt közölték, amit akkor, mikor meghalt. Miért nem írták, hogy hétfőn eltemették itt vagy ott. Beszélt ez és ez. Nem merték leírni...? Bocsánatot kérek... Egyébként rendben ment?
Óvári Miklós: Rendben. Körülbelül ötszáz ember volt."[1]

A NÉVTABU

Az MSZMP Politikai Bizottságának fent idézett, gyorsírással készült jegyzőkönyve fontos személyiség temetésére utal. Ennek ellenére az 1980. szeptemberi ülésen, amelyen Óvári Miklós számolt be az eseményről,[2] a halott neve egyetlenegyszer sem hangzott el.

Ki lehetett az, akinek a nevét „nem merték leírni?"[3] Az 1945 utáni magyar történelemben két személy neve számított tabunak: az egyik Rajk László volt, akinek rehabilitálása és újratemetése az 1956-os forradalom nyitánya lett, a másik Nagy Imre, akinek újratemetése 1989-ben a politikai átmenet kezdetét jelezte. Mindkét temetés szimbolikus jelentőségű volt, és mindkettő kikényszerítésében – a külpolitikai változások mellett – döntő szerepet játszottak a családtagok: a túlélő lánygyermekek és a feleségek.

Már az antik tragédiák óta tudjuk, hogy hagyományosan a feleségtől várják el, hogy az elhalálozott rokonokat méltósággal eltemettesse.[4] 1981-ben egy feleséget, Rajk Lászlónét temettek; az ő felnőtt életének nagy részét meghatározta a névtabu.

Milan Kundera a kommunizmussal szembeni ellenállást úgy jellemezte, hogy „harc az emlékezetért, a felejtéssel szemben".[5] A 20. századi magyar történelemben nehezen találnánk bárki mást, aki olyan kitartással és kérlelhetetlenséggel küzdött a hivatalos hatalom felejtéspolitikájával szemben, mint Rajk Júlia, akinek a „hivatalos" történelemírás torzításaival kellett megharcolnia a saját, a fia, és a férje nevéért.

Rajk Júlia lánykori neve Földi Júlia volt. A neveknek a kommunista mozgalomban nem volt nagy jelentőségük: a konspiráció szabályai szerint váltogatták és változtatták őket. (Rajk Lászlónak is különböző fedőnevei voltak: Firtos László, Firtos József, később Mór László, 1944 decemberében pedig már Barna András néven került a Margit körúti fegyházba. Mozgalmi neve „Kirgiz" volt.[6]) Földi Júlia, immár Rajk Lászlónéként 1945 és 1949 között jó néhány, a hagyományos politikatörténet által is jegyzett politikai pozíciót töltött be. Férje halála után a bíróság Rajk Lászlóné néven ötévi börtönbüntetésre ítélte. A börtönbüntetés letöltése után nevét – beleegyezése nélkül – Györk Lászlónéra változtatták.[7] A rehabilitációs kérelmeket Rajk (Györk) Lászlónéként írta alá. Fájdalmas, hosszan elhúzódó és abszurd elemeket sem nélkülöző folyamat volt, amíg sikerült újra magához vennie a fiát, és visszaszereznie neki családi nevét. Mivel Rajk László halotti bizonyítványában és házassági anyakönyvi kivonatukban azonos neveknek kellett szerepelnie, 1954. július 13-án a már öt éve halott Rajk László „saját kérésére" névváltoztatást kérvényezett, mert csak így tudtak kiadni házassági anyakönyvi kivonatot Györk Lászlóné névre. E nélkül ugyanis a Györk László, majd Györk István, utóbb ismét Györk László néven élő, ekkor ötéves ifj. Rajk László nem térhetett vissza az édesanyjához.[8]

Rajkné megkérdőjelezhetetlen erkölcsi súlyával döntő szerepet játszott abban, hogy Sztálin halála után a politikai rehabilitációs folyamat, zökkenőkkel ugyan, de előrehaladt. Végül elérte célját: férje nyilvános temetését. 1956. október 6-án a Rajk László ravatala mellett álló anya/feleség fényképe bejárta a világsajtót. Az újratemetés után azok, akik a pártban maradtak, Rajk Lászlónénak hívták, míg a pártellenzék 1956. november 4-e után Rajk Júliaként emlegette. Romániából való hazatérése után ő lett „a Júlia", aki mindig kész volt fellépni mások érdekében, elintézni a lehetetlent. Életrajzát az életét meghatározó nevek alapján bontottam korszakokra.

A női életrajzok írásánál a névadás, a névhasználat elemzése újabb tartalmat nyerhet. A „saját név" megszerzése a női autonómia legfontosabb feltétele. A női élettörténet elmondása a saját, önálló identitás megszerzésének története is: amikor Földi Júlia Rajk Lászlóné lett, élete alapvetően megváltozott, sorsa a férje sorsa lett, ő maga pedig a nagypolitikai játszmák áldozatává vált. Györk Lászlónéként nevétől, múltjától, korábbi életétől megfosztva szabadult a börtönből. Évekbe telt, amíg visszaszerezte a nevét, feldolgozta múltja fordulópontjait, és „saját nevet" szerzett: „a" Rajk Júliát.

Rajk Júlia életében világosak voltak az értékek: eldöntötte, hogy férje gyilkosaival soha nem működik együtt. Más nőknek is kivégezték a férjét vagy ők maguk is töltöttek börtönben hosszabb-rövidebb időt, mégis Rajk Lászlóné, született Földi Júliából lett „a" Rajk Júlia. Döntése, hogy nem áll be „a kisebbik rosszal" érvelő, a Kádár-rendszerrel együttműködők soraiba, tette „nemzeti hős-

nővé". Azok az értékek és erkölcsi elvek vezérelték élete végéig, amelyek annak idején a kommunista mozgalomba vitték, és ezért tiltakozott minden ezeket csorbító intézkedés ellen. Tudta és érezte, hogy megteheti ezt: „saját neve" támadhatatlanná tette. Azzal, hogy Földi Júlia Rajk Lászlóné lett, férje nevén keresztül kapcsolódott a társadalomhoz, a külvilághoz. Amikor azonban a férjét kivégezték, a „saját név" kialakításában nem segítette semmilyen korábbi történelmi példa vagy modell. Nem csupán özvegy volt; új, saját identitását nem csak a férje emléke köré építette. Özvegyi magánya ontologikus magány volt, amely egy újabb férfi–nő kapcsolat lehetőségét is kizárta.[9] Rajk Júlia életrajza azt is megkísérli bemutatni, hogyan valósítható meg a mindennapok apró harcain keresztül az utópia: az autonóm, a férfiak világától szabad nő, a „saját név" létrehozása.

A női életrajzírás módszerei

Életrajzok írásakor a történész nemcsak az egyéni élettörténetet mondja el, hanem azt is, hogy az életrajz hősének önmegértése hogyan fejlődött: hogyan élte meg az életét. Az életrajz egyúttal élettörténet is. Az életrajzíró szerencsés helyzetben van: visszamenőlegesen, az utódok bölcsességével felruházva írja meg, hozza létre a hősét szerinte befolyásoló események láncolatát. Az író az események, érzelmek közötti szelektív válogatással utólag értelmet adhat a múltban lezajlott eseményeknek, cselekvéseknek és kapcsolatrendszereknek. A „megélt élet" a történész számára különböző okokból hozzáférhetetlen, ő csak az elmondott élettörténeteken keresztül képes hősét megérteni.[10] Az élettörténetek elmondása során az életrajz hőse a szöveg szerzője és szereplője is. Ez a szövegen belüli kettősség segít megérteni, milyen folyamatokon keresztül születik meg az ideológiai önkép.[11] Ily módon

azonban a történeti „igazság" amúgy is problematikus fogalma két szinten is sérül. Egyrészt a történetíró érzelmeiben és intellektusában, hiszen őt is befolyásolják korábbi élményei, ismeretei. Másrészt a történet hősének megélt életében, hiszen óriási a különbség a megélt és az elmesélt élettörténet között. (Rajk Júlia is sokféleképpen mesélte el élete fordulópontjait.)

Az életrajz egyrészt kulturális konstrukció, másrészt szimbolikus folyamat, amely kifejezi az egyéni és a kollektív társadalmi gyakorlat közötti kapcsolatot, történeti kontextusba ágyazva. Az életrajz nemcsak egyszerűen egyéni élettörténet, hanem a közösség, a társadalom életéről is képet ad, amelyen keresztül a mai történetíró értékrendje is tükröződik. Az életrajz írójának először is a rendelkezésre álló adatokat kell összegyűjtenie, és ezután kezdődik az igazi munka: a személyiség megértése, anélkül azonban, hogy eközben a szerző azonosulna az életrajz hősnőjével. Ez az alkotói folyamat dinamikus kapcsolatot hoz létre a szerző és az életrajz hőse között, a tisztelet és az elhatárolódás távolságot adó skálája mentén. Az életrajz elmondása intim műfaj, amelyben az életrajz írójának meg kell találnia a megfelelő távolságot az életrajz hősnője és saját elkötelezettségei között. A női életrajz női írójának az együttérzést és a megérzést is kutatási módszerként kell használnia, hiszen személyes érzései, meglátásai segítik a megértést.[12]

A női életrajzok írásának általános kérdései Rajk Júlia életének papírra vetésekor is felbukkantak. A „nagyasszonyok" – híres férfiak ambiciózus feleségei – a történelemben eddig is láthatók voltak, hiszen a nők számára kijelölt, „megfelelő" helyet töltötték be. Az ő életrajztörténeteiknek elemzése azonban csak kismértékben járul hozzá a nőkről kialakított új történeti tudás létrehozásához. A női életrajzok írói gyakran kerülnek a feministák bírálatának keresztтüzébe: munkájuk népszerű, olvasmányos stílusban íródik, ugyanakkor a feminizmus általános demokratikus törekvéseivel szemben „hősnőjük" kiválasztásánál túlzottan is az elitista szemlé-

let vezeti őket. És valóban: ha női történeti alak kerül az elbeszélés középpontjába, nagy a kísértés, hogy a „női teljesség" élményének elbeszélését kérjük számon az elkészült munkán. A női életrajz tehát szükségszerűen feminista is, mert a megélt történelmet a hősnő szemszögéből láttatja, a hősnőt magát pedig mint aktív szereplőt mutatja be. Ezzel a szemléletváltással a női életrajz eltávolodik a történész szakma által – egyébként helytelenül – elvárt, „tudományos és semleges" távolságtartástól, mert tudatosan a történet hősnőjét helyezi a történelem középpontjába, és ezzel helyet biztosít számára a „hivatalos" történelemben. Ez különösen igaz Rajk Júliára, aki a férfiak által meghatározott politika világában élte le az életét.

Az életrajzírónak nem feladata „az igazság" kiderítése. Liz Stanley használta a „kaleidoszkópszerű női életrajz" fogalmát: eszerint az életrajz a megélt életnek mindig más elemeit mutatja, attól függően, ki és mikor tekint ebbe a tükörbe.[13] Ebből az életrajzból sem ismerhetjük meg „az igazi Rajk Júliát", hiszen mindenkinek más oldalát mutatta, és sokszínű személyisége különböző korszakaiban különbözőképpen jelent meg. Életének fordulópontjairól néha egymásnak teljesen ellentmondó történetek maradtak fenn. Nem feladatunk egyik változat valódisága mellett sem érvelni, hiszen amikor Rajk Júlia vagy valaki más e múltban történt eseményeket utólag elmondva történetté formálja, nem objektív képet kapunk. Egy adott esemény utólagos értelmezése mindig a későbbi helyzet értékeit tükrözi. Ezért könyvemben megkíséreltem a különböző jelentéstartalmak kialakulását is feltárni. Ha szerencséje van, és a megfelelő források a rendelkezésére állnak, az életrajzírónak ezeket a folyamatokat is szükséges bemutatnia, és az élettörténet egészében elhelyeznie.

Az életrajz – Victoria Glendinning kifejezésével élve – „eskü alatt írott regény", amelyet az életrajz írója kettős meghatározottság alatt ír: egyrészt a levéltári, könyvtári kutatásakor előkerült, másrészt az *oral history* módszereivel megőrzött, általa megismert

tények alapján, amelyek közül ő választja ki, melyiket közli az élettörténet megírásakor.

Egy másik meghatározó erő a nőtörténetírás politikai célkitűzése. Az *Oxford English Dictionary* nem hagy kétséget afelől, hogy az életrajz írója új területre téved: „Az életrajz férfiak élettörténete, mint a történetírás külön műfaja, egyéni írott élettörténet, férfi vagy más élőlény életének leírása, egy állat vagy növény élete."[14] Ebben a meghatározásban a múltban élt nők számára nincsen hely, ezért a női életrajz írójának jut a feladat, hogy társadalmi igazságot szolgáltasson az életrajz hősnőjének. Ez a szemléletmód azonban természetellenesen kiemeli, kinagyítja a hősnőt társadalmi közegéből, hiszen kortársnői nem voltak olyan szerencsések, hogy életrajz készüljön róluk. Ezért az életrajz olvasása során sokszor érezhető a hősnő egyéniségének nyomasztó súlya és különleges volta.

Rajk Júlia életének két fordulópontja után újraértékelte, újraválogatta korábbi élete azon eseményeit, amelyekről beszélt: „Csak győzzem válogatni azt a sokféle élményt" – vallotta egy interjúban.[15] Nancy Cott szerint a nők önéletrajz-történeteiket három nézőpontból mondják el: külső, befolyásolhatatlan erők áldozataiként; életük racionális magyarázatát keresve; illetve pozitív önmegerősítésként. Rajk Júlia esetében is keveredik ez a három szempont, amelyek értékes információt adnak a női személyiség fejlődésének és az önmegértés kialakulásának megértéséhez.

Új értelmezési keretek

A kötet első megjelenése óta megváltozott a női élettörténetek írásának értelmezési kerete. Amikor a könyv első változatát írtam, abban reménykedtem, hogy beleírhatom Rajk Júliát a magyar történelembe, miközben a főleg politikatörténeti fókuszú törté-

neti kánont magát is megkérdőjelezem. Sikerült-e elérnem a célomat?[16] A válasz egyértelműen: nem. A könyvről megjelent kritikák alapján úgy tűnik, a kötet nem váltotta, mert nem is válthatta be a hozzá fűzött reményeket. Nem a női politizálásról szólt, így nem fért bele abba a politizálásról alkotott hagyományos és közkeletű meghatározásba, amelybe elsősorban az országos pártpolitika tartozik. Ifj. Rajk László halála után ráadásul Rajk Júlia ismét mint anya és feleség került előtérbe.[17] De emellett is bekövetkezett több olyan fordulat, amit a könyv első változatának írásakor még nem lehetett látni, és ezek újraértelmezték Rajk Júlia helyét a történelemben. Itt elsősorban az árnyékra gondolok, amely különböző nézőpontokból rá vetült, és láthatóvá vagy éppen láthatatlanná tette élete egyes elemeit.[18] A következőkben ezeket az értelmezési kereteket elemzem.

Földi Júlia, a hősnő

A Rajk Júliára vonatkozó források esetén fontos a visszaemlékezések mélyebb rétegeinek elemzése. Rajk Júlia „hivatásszerű" visszaemlékező volt: „Nekem le kellett írnom százszor a [Rajk Lászlóval] együtt töltött éveket" – emlékezett vissza a fájdalmas napokra fiának adott interjúja során.[19] Mint fontos történelmi idők még élő tanúját az 1960-as évektől kezdve sokszor kérdezték életéről. Ilyenkor előre kidolgozott, szinte szó szerint ismétlődő, sokszor kipróbált „válaszcsomagokkal" felelt. E „kanonizált" szövegektől eltérő történeteknek tehát különösen nagy a forrásértékük, amint az is rendkívül érdekes, ha sikerül kideríteni, hogyan és miképp alakult ki a visszaemlékezés „hivatalos" változata. Életrajza írásánál, ha lehetett, elsődlegesen az ő szövegeiből indultam ki, ezzel biztosítva teret megélt tapasztalatainak. Az 1960-as évektől ő volt a nem hivatalos történeti emlékezet őrzője, aki figyelemmel kísérte

a régi párttagok életét, és az éppen aktuális párttörténetízű torzítások esetén a megfelelő erőket mozgósította a sajtóban. Ha valamire nem emlékezett pontosan, akkor tudta, kitől kell megkérdezni, mégpedig a Sportuszodában, ahová „mindenki" járt.[20] A múltbeli események az ő számára hiteles tények sorozata volt, és ezt a hitelességet személyes sorsa biztosította. Életében annyi hazugsággal és manipulációval találkozott, hogy mindig nagy hangsúlyt helyezett a „hitelességre". Tudta, hogy saját és férje emlékének megőrzésében csak önmagára számíthat, ezért visszaemlékezéseiben az „időben előrehozott, önmagáról alkotott történeti megítélés" megalkotását tekintette céljának.[21]

Júlia életének sok szereplője ugyanakkor láthatatlan maradt az életrajzíró előtt: a Nagy Imre-csoport még életben lévő, nagy kaliberű nőtagjain kívül ezt a generációt már megtizedelte az idő, vagy az élet olyan területén mozogtak, ahol nem hagyhattak hátra levéltárban őrzött forrásokat. A feminista történetírás egyik célja, hogy a köz- és a magánélet hierarchikus „fontosságot" jelző szétválasztásával szemben egységes, női szempontú, demokratikus történelmet írjon. Rajk Júlia életének fontos része volt édesanyja, akiről és akitől kevés forrás maradt fenn, mivel sosem játszott szerepet a „nagypolitikában", csak „hagyományos" női szerepet töltött be, így a „történelem" számára láthatatlan maradt. Az életrajz során igyekszem külön hangsúlyozni a generációk közötti és azon belüli női szolidaritás megjelenésének különböző formáit.

Rajk Júlia élettörténetének elmondását a többszörös múlt idő határozza meg. Az első múlt idő 1949-es letartóztatásáig terjed, addig minden esemény, érzés racionalizálható, egységes keretbe illeszkedett. Ebben a korszakban a korábbi megismerési mintákkal értelmezhetőnek és előre láthatónak gondolta életét: a ferencvárosi kommunista proletárlányból nagy hatalmú funkcionárius lett.

A következő nagy fordulópontokról: a börtönben töltött évekről, a rehabilitációért folytatott küzdelmekről, illetve a forradalom utáni fogságról nem nagyon kérdezgette a hivatalos Magyarország,

életének ezen periódusai árnyékba kerültek. Fia szerint ezt az egy kompromisszumot meghozta Kádárnak – és erről nem nyilatkozott.

Rajk Lászlóné, a politikus nő

Rajk Júlia nőpolitikus és politikus nő volt. 1945–1949 között a hivatalos női tömegszervezet, az MNDSZ egyik vezetőjeként alkalma nyílt a „nőpolitika" irányítására. 1954 után azonban politikus nő lett, hiszen személyében, az igazságtalanul kivégzett kommunista belügyminiszter feleségeként megkérdőjelezhetetlen politikai tőkére tett szert, amelyet asszonyi bölcsességgel használt.

Börtönbüntetése letöltése után ott találjuk a nemzeti történetírásban említett minden fontos eseménynél: Nagy Imre születésnapi ünnepségén, 1956. október 23. után a miniszterelnökségen. A hagyományos pozitivista történetírás megelégszik a résztvevők felsorolásszerű rögzítésével, Rajk Júlia esetében azonban tovább kell lépni, és meg kell keresni az okát, vajon miért volt éppen ő (legtöbbször egyedüli nőként) ott, ahol a nemzet sorsát meghatározó politikai események történtek, és mit jelentett a szakirodalom által „a jelenlét politikájaként" leírt jelenség az adott történelmi helyzetben.

Rajk Júlia életrajza arra a kérdésre is választ ad, hogyan fogalmazódik meg számára és hogyan tükröződik személyében „a politika". Haraszti Miklós 1973-as tárgyalásán megjelent három nő: a kiskosztümöt viselő Rajk Júlia, a feministák laza jellegtelenségével micisapkát hordó Duczyńska Ilona és a hatalmas kalapjában mindig elegáns Andrássy Katinka. A három, saját névvel rendelkező, saját jogon is híressé vált nő puszta jelenlétével is hozzájárult a felmentő ítélethez, és ez a tény új szempontokat adhat a női politizálás formáinak elemzéséhez.

Rajk Júlia élete során – ellentétben sok kortársával – nem követte a „nagyasszony" rendelkezésre álló modelljét, noha erre 1949-ig minden lehetősége megvolt.[22] A nagyasszonyok légüres térben mozognak, szolgálóik és titkárnőik vannak, nem tanítványaik. Sok évtizedes politikusi pályája során sem Slachta Margit, sem Kéthly Anna nem nevelte ki a politikusnők újabb generációját, akik követhették volna őket az úton. Rajk Júlia azonban más volt. Azáltal, hogy Romániából való hazatérte után a rendszerrel szembeforduló csoportokat nevével és jelenlétével támogatta, közösséget épített és formált. „A Júlia egy intézmény" – mondták róla. Maga köré gyűjtötte a kritikus és őszinte gondolkodókat, és ezt az informális kapcsolatrendszert intézményesítette, társasutakat, kirándulásokat szervezett. Életét a női alkotási folyamat Emily Dickinson által leírt jó példájának tekinthetjük: szervezeteket, szerveződéseket hozott létre (ilyen volt a „Júlia Tours" vagy a kutyamenhely), és volt ereje, bátorsága – jó anyaként magukra hagyva őket – önálló életet élni.[23] Túllépett a hatalom kétosztatú modelljén: visszautasította, hogy csak hatalommal rendelkezők és hatalomtól megfosztottak léteznek. Kezdeményezései mind-mind a hatalom elbátortalanító és beletörődésre nevelő béklyójából való kiszabadulásra neveltek. Saját nevével védte azokat, akik tenni akartak az elnyomó hatalommal szemben. Társas életet szervezett, a 18–19. századi szalonélethez hasonlóan, akkor, amikor a hatalom fő törekvése ezen nem ellenőrizhető körök ellenőrzése volt.

Laurel Thatcher Ulrich megfigyelése, miszerint „a jó magaviseletű nők ritkán csinálnak történelmet", Rajk Júliára is igaz.[24] Sokan nem szerették szókimondó nyerseségéért, amelyet durvaságnak és önzésnek éltek meg. Csak azokat a társadalmi normákat fogadta el, amelyeket el akart fogadni. Ugyanakkor a saját normáit követte, és attól kezdve, hogy Franciaországban bekapcsolódott a kommunista mozgalomba, ezek a normák a kommunista párt normái voltak, amelyek még inkább lényegtelenné tették a külvilágot, és a saját maga által választott szabadság börtönébe zárták.

A kommunizmus hiába hirdette a nemek közötti teljes egyenlőséget, a nők számára rendkívül szigorúan körbehatárolt szerepeket kínált. Rajk Júlia ezekben a szerepekben érte el szabadságát és függetlenségét úgy, hogy sosem habozott e szerepeket a saját érdekében kihasználni és módosítani.

Rajk Lászlóné, a kommunista funkcionárius

Gyakran éri az a vád a női életrajz íróit, hogy hősnőik fejlődésregényét *(Bildungsroman)* írják meg, amelyben női öntudatuk fejlődésének fázisait vizsgálják abból a szempontból, hogy a hősnő mennyire haladt előre az öntudatosodás normatív folyamatában, és hogy az idő előrehaladtával hogyan lett ideológiailag egyre eltökéltebb. Nos, ez éppen Júlia esetében nem igazán lehetséges, hiszen már gyerekkorában a munkásosztály, az illegális kommunista mozgalom szocializálta: apja vöröskatona volt. Rajk Júlia élete sokkal inkább egy generáció visszafejlődés-regénye: egy *Un-Bildungsroman*. Ez a nemzedék határozta meg a 20. századi Magyarország történetét az 1940-es évektől kezdve a kommunizmus bukásáig. Maga Rajk Júlia is „fejlődésregényként" élte meg életét: „Csak innen a múltból visszatekintve tudom megérteni, és megmagyarázni emberi teljesítményemet."[25] Ez az „emberi teljesítmény" teszi egyedivé és különlegessé életét, amelyet „ha akarja, ha nem, de tisztességgel kell megjárnia, végigjárnia, vállalnia olyat, amiről, ha eleve megkérdezik, aligha hihetné el, hogy el tudja viselni". Az életrajzban a megingás és a kétely nélküli tisztesség kialakulásának és megtartásának lehetőségeit is vizsgálom.

Azoknak a nőknek az életét, akik 1945 előtt az életveszélyt jelentő kommunista mozgalomhoz csatlakoztak, különböző módokon lehet

megírni. Nagyon kevesen voltak azok, akik „valódi" és fontos helyet foglaltak el az intézményes politikában. Őket rendszerint kegyetlen és gátlástalan politikai manipulátorként szokás leírni, akik hittek az „jó ügyben", azaz a kommunizmusban, csak félrevezették őket az antidemokratikus módszerek, pedig tele voltak jószándékkal a nők jogait illetően.[26] Én magam egyik munkámban amellett érveltem, hogy a kommunista mozgalom 1945 után is elhallgattatta női tagjait, mert nem volt elérhető és használható keret, hogy tapasztalataikról beszéljenek anélkül, hogy a férfiuralmú keretet megkérdőjeleznék.[27] 1945 után négy évig úgy tűnt, hogy mindaz, amiben hitt, azaz a kommunizmus, az egyenlő és szabad társadalom győzedelmeskedik. Az első kiadásban azt írtam, hogy Rajk Júlia – saját meghatározása szerint – elkötelezett kommunista maradt haláláig. A most készült interjúk már más képet adnak róla, és nem az eszmékben való hitet, inkább a jogos szkepszist emelik ki.

A feminista nőtörténetírás az utóbbi évtizedben fokozott érdeklődést mutatott a kommunista korszak fontos női politikusai iránt, ám Rajk Júlia továbbra is láthatatlan maradt. A kutatók mindenekelőtt azt vizsgálták, hogy létezik-e „kommunista feminizmus". Az *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* című neves folyóirat 8. és 9. kötete is tárgyalta ezt a kérdést, felsorolva a korszak nagy vívmányait. Rajk László özvegyének nem volt helye ezekben a kutatásokban.

A neoliberális politika kudarca után a kritikus értelmiségiek újraértékelték az „államosított feminizmus" időszakát is, elsősorban a nemzeti és nemzetközi nőszervezetek eddig nem kutatott történetét vizsgálva. Rajk Júlia története ide se illett bele, hiába volt az MNDSZ küldötte a nemzetközi nőkonferencián, és hiába vallotta magát kommunistának legalább 1949-ig. Az a nosztalgia viszont, amely példamutatóként tekint erre az időszakra, sem politikailag, sem érzelmileg nem tartható, ráadásul megakadályozza az európai progresszív hagyomány újraértékelését éppen akkor, amikor erre a legnagyobb szükség van.

Rajk Júlia, az antikommunista ellenálló

A kétezres évek konzervatív nőtörténeti fordulata érdekes módon bizonyos láthatóságot adott Rajk Júliának, de csak mint anyának és feleségnek. A nőtörténetírás alapja az a tétel, hogy a nők nincsenek jelen, kimaradnak a történetírásból. Az említett fordulat után rengeteg nőről született könyv, ám ezeknek a munkáknak az értelmezési kerete elsősorban a szenvedés és az önfeláldozás lett.[28] Ez a fajta új történetírás semmiféle kritikát nem fogalmaz meg a férfiuralommal szemben, és az illiberális állam is éppen így használja fel saját emlékezetpolitikai céljaira. A nő elfogadott történeti kutatási téma lett – a hagyományos keretek között. A kommunizmus évei alatt börtönben raboskodó nők fontos témává váltak az újonnan alakult, antikommunista állami történeti kutatóintézetekben. Ezzel a nők (mint anyák és feleségek) különleges szenvedése láthatóvá vált.

Rajk Júlia élettörténete beilleszthető ebbe a sorba, ám maga az értelmezési keret világos ellentétben áll a feminista történetírás céljával, amely saját sorsuk ágenseként kívánja bemutatni a nőket. Júlia így jelenik meg a Rajk-per anyagának megsemmisítését feldolgozó filmben is: éppen azt a részt választották ki a Bokor Péternek adott videóinterjúból, amint arról beszél, hogy éppen szoptatott, amikor a férjét letartóztatták. Később elemzem majd, hogy Rajkné miért alakította ki ezt a történetet (hiszen neki magának nem volt teje, ezzel az anyai szenvedéstörténettel viszont be tudott kerülni a Rajk-perről szóló filmbe és ezzel a történelembe).[29]

Csakhogy Rajk Júlia életét hiába próbálták meg beilleszteni az antikommunista diskurzusba, hiszen neve összefonódott a magyarországi kommunizmus könyörtelen kiépítésével, amelyben férje kezdeményező szerepet játszott. És bármit tett vagy gondolt, azok számára, akik akkor jogsértések áldozatai lettek, ez a sérelem marad az elsődleges.

Rajk Júlia, a feminista aktivista

Rajk Júlia soha nem nevezte volna magát feministának. Az 1968-as társadalmi mozgalmak épp olyan távol álltak tőle, mint a századforduló középosztálybeli nőegyletei. Az életéről írott elemzésünkben fontos kettéválasztani a nőket az elemzés középpontjába helyező történetírás módszertanát, illetve a nőkről alkotott feminista elméleteket. Ha Karen Offen feminista definícióját használjuk, miszerint a nőknek joguk van saját élményeik, szükségleteik és értékeik sajátként való értelmezésére, akkor a feminizmus elutasítja a férfiak által intézményesített megkülönböztetést és igazságtalanságot a nők mint csoport ellen, hangot ad az igazságtalanság megszüntetésének, és megkérdőjelezi az egyenlőtlenséget fenntartó intézményeket.[30] E definíció szerint Rajk Júlia feminista is volt – méghozzá igen sikeres. Egész életében harcolt a megkülönböztetés és az igazságtalanság ellen: zsidókat, politikai foglyokat, akár háborús bűnösöket is mentett, családjukat, feleségüket segítette, ha meg volt győződve arról, hogy igazságtalanul bántak velük. Ritkán beszélt magáról mint nőről: csak akkor, ha a biológiai különbségből adódóan fizikai nehézségekkel került szembe, például a börtönben.

A feminizmus második hullámának szókincsét, értékvilágát nem szerencsés rajta visszamenőleg számonkérni. Ezt a hibát sok kortárs történész elköveti a múltban élt hősnő életének megítélésében. Nőiségét társadalmi szerepeiben élte meg, de a szerepek alakításában aktívan részt vett. Az átélt és megélt szenvedések után létrehozta saját normavilágát, és ennek megfelelően szabadon és bátran élt.

Rajk Júlia mindig képes volt használni a hatalmát – özvegyként és a kirakatperek áldozataként is – mindazért, ami fontos volt számára. Ilyen volt férje rehabilitálása, egy útlevél megszerzése, egyetemi felvétel elintézése az elvtársak gyerekeinek, de legfőképpen saját fia védelme. A változó politikai helyzetben ugyanakkor maga

is kénytelen változtatni és átgondolni az értékeit. Az illegális kommunista párt aktivistájából a kommunista nőmozgalom elkötelezett harcosa, majd feleség, özvegy és anya lett. Ez a vonulat – ha úgy tetszik, Rajk Júlia saját *Un-Bildungsroman*ja, nehezen értelmezhető az 1989 utáni feminista történetírás számára. Rajk Júlia támogatta a szabadság és a demokrácia védelmét, de nem azokat, amelyeket ma „női témáknak" tartanak, mint például a családon belüli erőszak vagy az LGBTIQ-jogok. A történelmet azonban források alapján írják, ezért az újonnan hozzáférhetővé váló források alapvetően megváltoztatják a történet elmondását.

Rajk Júlia sikerének és befolyásnak titka a tudatosan nem politikus nyelvhasználat volt. Nyilvánosan feleségként és anyaként beszélt akkor, amikor a fűrészporízű apparatcsiknyelv volt az általános. Később az antipolitika első sikeres alkalmazójaként nagy szalonéletet élt, nála osztották meg a kor meghatározó személyiségei a legújabb politikai pletykákat, kutyamenhelyet támogatott, a bebörtönzöttek gyerekeit cukrászdába vitte stb.[31] Az informalitás bizonytalanságát intézményesített biztonsággal váltotta fel, amikor a romániai fogságban iskolát rendezett be, majd később a „Júlia Toursszal" nyugati buszutazásokat szervezett, ezt a transzfert használva az ellenállás forrásaként.

Összefoglalás

Rajk Júlia életrajza a társadalmi nemek és a kommunizmus bonyolult kapcsolatát is elbeszéli: rámutat a női politikai szubjektivitás változó tereire, valamint arra, hogy mennyire kiszolgáltatott az a populista kihívásnak. Paul Frosh szerint „a tanúságtevés a személyes élmény, a megosztható tudás és a nyilvános jelenlét egy idejű összekapcsolódása".[32] Rajk Júlia története 2001-ben, munkám első változatának megjelenésekor még megosztható tudás volt.

2020-ra azonban változást hozott a nőtörténeti fordulat antikommunizmusa: élettörténetének egyes részeit elismerte és láthatóvá tette, másokat viszont beárnyékolt. És hiába vált sokkal több forrás hozzáférhetővé, ez a helyzetet alapvetően nem változtatta meg.

A sikeres illiberális emlékezetpolitika nőtörténetírási fordulata ámulatba ejtette a felkészületlen szaktörténészeket. Az 1956-os forradalom 2016-os emlékéve azért is emlékezetes maradt, mert akkor jelent meg először teljes valójában, hatalmas utcai plakátokon és villamosmegállók poszterein a forradalom és szabadságharc női hőseinek esztétizált fényképe. Addig a történetírás minden ága – konzervatív, liberális, baloldali (már ha van egyáltalán értelme ennek a besorolásnak) – elegánsan ignorálta a nők történetét. 1989 után azonban a konzervatív oldalon a nők politikai tőkére váltották a női szenvedést és az antikommunizmust, amikor politikai érdekérvényesítésük során legitimációs keretet kerestek. Ugyanakkor a progresszív nők nem találtak semmiféle érvet ebben a hagyományban, amely az ő politikai szerepvállalásukat erősítette volna. Az 1956-os forradalom emlékévében az elhallgatott nők újra megjelentek az utcán – méghozzá fegyverrel a kézben. (Illetve Tóth Ilona személyében a forradalom szűz mártírja is fontos helyet kapott, diszkrét sminkben.) Ez a fajta reprezentáció a populista fordulat eredménye, amely kihasználta a korábbi rendszer és a történetírás hibáit.[33] Az ünneplés során a forradalom férfi vezetői helyett a „népre" helyezték a vizsgálódás súlypontját. Rajk Júlia pedig – aki az elithez, a kommunista párt elitjéhez tartozott – ismét árnyékba került.

A nőtörténetírási fordulat a nőket nem a társadalom elnyomó rendszerei ellen harcolókként, hanem olyan szenvedő áldozatokként mutatja be, akik fegyvert fognak. Az 1956-os forradalmat a kommunista egyenlősítő politika ellen is vívták. Az ellen a politika ellen, amely Rajk Lászlónét is bebörtönözte, de amellyel szemben ő maga nem látott alternatívát. Az államosított feminizmus egyenlőséget ígért, de helyette a munkavállaló nők már nemcsak a mun-

kahelyen tapasztalták meg a megkülönböztetést, de még a család fizetetlen ellátása is a nyakukba szakadt, miközben a kormány az e téren is elértnek vélt saját sikereit ünnepelte. Mindez valóban sok nőt vitt ki az utcára 1956-ban.

Ha a női élménynek nem jut hely a kollektív és nemzeti emlékezetben – és ezt már a történetírást bíráló korai feministák is felismerték –, akkor a nőktől megtagadják annak elismerését, hogy a történeti folyamatok aktív szereplői és cselekvő részesei voltak, illetve lehetnek a jövőben is. A saját történelem, a saját múlt létrehozása már a 19. század végétől kulcskérdés volt a társadalmi egyenlőségért folytatott küzdelemben (munkásmozgalom, nőmozgalmak). Azt hirdették, hogy ha a nők megismerik saját múltjukat, új politikai perspektívák nyílhatnak meg előttük, és olyan ismeretekhez jutnak, amelyekhez korábban nem fértek hozzá. E küzdelem legfontosabb színterei a történetírás és a történelemoktatás voltak. A „saját" történelem létrehozása az „ellenkánon" kialakításának igényét is jelentette, a kánonépítés minden vitás kérdésével együtt. Történelmi felelősségük van abban a magyar történészeknek, hogy ez a kánon a nőket a „nőtörténeti fordulat" keretében integrálhatta.

2010. november 9-én Chikán Attila meghívására előadást tartottam a Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégiumában. Akkoriban, a kormányváltást követően ismét felerősödött a nyomás, hogy a szakkollégium változtassa meg a nevét. A kormány és a Fővárosi Önkormányzat újabb és újabb lépéseket tett minden olyan köztér- és intézménynév eltüntetésére, amely a magyar politikai progresszióhoz kötődött. A szervezők akkor azt mesélték: felmerült az ötlet, hogy Rajk Júliára változtassák meg a szakkollégium nevét – így legalább nem kellene minden bélyegzőt és levélpapírt lecserélni. A szakkollégium vezetése azonban elvetette a javaslatot, mondván, Rajk Júlia éppúgy kommunista volt, mint Rajk László, vagyis ezzel a kormány szemét nem lehet kiszúrni. Egy másik ellenérvként pedig az hangzott el, hogy a javaslatot egyszerű viccnek gondolják majd.

A RAJK JÚLIA-ÉLETRAJZ VÁLTOZÓ FORRÁSAI

„...olyan irataim vannak, hogy csak az iratokat kellene közölni, csak azokat, semmi mást. És abból egy kórképet."[1]

Amikor a legelső interjút készítettem ifj. Rajk Lászlóval, természetesen rögtön a családi archívum felől érdeklődtem, annak ellenére, hogy tudtam: a család kétszer is elveszítette a lakását, így a személyes iratok is odaveszhettek. László jelezte, hogy a családi dokumentumok egy ládában vannak, engedélyt azonban nem adott rá, hogy hozzájuk férhessek. Én természetesen megértettem és tiszteletben tartottam a döntését. Bár tudta, hogy soha többet nem lesz senki, akinek van három fizetett kutatói éve arra, hogy az édesanyja életével foglalkozzon, mégsem akart feltétlenül mindent nyomtatásban látni. Azzal is tisztában voltam ugyanakkor, hogy Rajk Júlia 1955-ös szabadulása óta szeretett volna egy Rajk László-életrajzot írni, ezért fáradhatatlanul gyűjtötte és másolta a dokumentumokat. Amikor az Országos Levéltárban dolgozott, kutatóutakra is utazott, ahonnan feltehetően szintén másolt dokumentumokkal megrakodva tért haza. Ezek mind-mind az említett

ládában voltak. Mégsem erőltettem a dolgot, inkább a levéltárakat kutattam, nem sok reményt fűzve ahhoz, hogy valaha is hozzáférhetek a ládában található iratokhoz.

2012-ben régi amerikai kollégám, Padraic Kenney e-mailben arra kért, hogy segítsek egyik doktori hallgatójának, aki a kommunizmusban börtönben raboskodó nőkről tervezett könyvet írni. Nem sokkal ez után levél érkezett Anna Müllertől, aki a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete (*Instytut Pamięci Narodowej,* IPN) szervezésében szeretett volna személyes dokumentumokat kiadni. Azt válaszoltam neki, hogy Rajk Júlia minden hozzáférhető dokumentumát publikáltam már, de megkérdezem a fiát. Kevés meggyőződéssel írtam egy e-mailt Lászlónak, aki ezúttal, a lengyel kötet számára (amelyeket érdekes módon a meglehetősen ellentmondásos IPN-nél terveztek kiadni) mégiscsak hozzáférhetővé tett néhány olyan dokumentumot, amelyeket 2000-ben még nem láthattam.

Három levelet adott oda, amelyet Rajk Júlia a romániai fogságból küldött, valamint egy fotót, amelynek hátoldalán Júlia nehéz kézírásával az szerepel, hogy 1949 decemberében készült, hét hónappal azután, hogy letartóztatták, és négy hónapos fiát a Pikler Emmi-féle gyerekotthonba csukták. A fénykép hátoldalára Júlia azt is felírta, hogy ez a fénykép vele volt a börtönévek alatt. A képet Pál Ákos, a titkosrendőrség régi iskolájához tartozó ezredes adta Júliának, aki maga is részt vette a Rajk-per előkészítésében, majd 1951-ben öngyilkosságot követett el, amikor Kádárt letartóztatták. Teljesen érthetőnek tűnt, hogy ezt az intim képet László nem akarta megosztani senkivel. Hogy miért osztotta meg éppen egy lengyelül publikáló szerzővel, azt már sose tudjuk meg. A kép az OSA-ban rendezett emlékkiállításon is látható volt, de már – mint minden kiállított dokumentum – ifj. Rajk László építész saját tervezésű pecsétjével. Ifj. Rajk László 2019. szeptember 11-én hunyt el. Hagyatékáról rendelkezve továbbra sem adott engedélyt, hogy a ládában lévő anyaghoz hozzáférjek, így ez a kötet is a családi levéltárban őrzött dokumentumok feldolgozása nélkül jelenik meg.[2]

A lengyel könyv azóta se jelent meg. Az IPN hiába szerződött a kötetre, a Jog és Igazságosság (PiS) választási győzelme után kinevezett új vezetés jegelte a kiadást, és csak 2018-ban adott engedélyt Anna Müllernek, hogy új kiadó után nézzen, ami ebben a politikai helyzetben nem annyira egyszerű.

Ebben a fejezetben azt elemzem, hogy mi változott az elmúlt bő másfél évtizedben: milyen források kerültek elő azóta, hogy 2003-ban nagy megkönnyebbüléssel lezártam az életrajz első kéziratát. A Rajk Júlia életéről fennmaradt írott források mozaikszerűek. Korai éveiről szinte semmit sem tudunk, amiképpen a „nagypolitikából" való kikerülése utáni időszakról is hiába keresnénk róla dokumentumokat a levéltárakban. Az *oral history* módszerével kell magát a forrást is létrehozni a megfelelő módszertani alapossággal és feminista érzékenységgel. Ezzel együtt az elmúlt időszakban rengeteg új forrás vált hozzáférhetővé Rajk Júliával kapcsolatban, amelyek új keretben értelmezik az életét.

A sok forrás nagy hiányt takar

Attól a pillanattól kezdve viszont, hogy Földi Júlia belépett Rajk László életébe, egészen addig, amíg Rajk Júlia lett, életéről bőséges forrásanyag áll a kutató rendelkezésére. Ezeknek az írott forrásoknak a használata azonban rendkívüli körültekintést igényel.

Az első nehézség ismét csak a magántulajdonú forrásokkal van. Rajk Júlia nem volt értelmiségi, naplót nem vezetett, de nagy, levéltárosra jellemző gondossággal gyűjtötte a számára releváns dokumentumokat. Rajk Júlia fiának, ifj. Rajk Lászlónak ugyanakkor minden joga megvolt, hogy eldöntse, milyen forrásokat és történeteket akar megosztani a történetíróval. Arra a kérelmemre, hogy Aczél György hagyatékában tudományos kutatómunkát végezhessek, választ sem kaptam.

A másik probléma a kommunizmus tudatos iratmegsemmisítő gyakorlatából adódik. Id. Rajk László tehetséges és kíméletlen kommunista politikusként minden hezitálás nélkül pusztította a magyar társadalom megmaradt és újraéledő demokratikus szövetét: bebörtönöztetett, szovjet munkatáborba vitetett mindenkit, akit akart és tudott.[3] A megfigyelési dossziékat azonban, akárcsak perének anyagait, megsemmisítették. A periodikusan ismétlődő iratmegsemmisítések után a Történeti Hivatalban fennmaradtak Rajkné 1949-es, kézzel írt vallomásai. Ezek elemzésénél feltétlenül figyelembe kell venni, hogy ezek egyedi és esetleges források. Másokról is írathattak vele fogsága idején hasonló jellegű „emlékezéseket", csak azok nem maradtak fenn, mert bezúzták őket. Biszku Béla belügyminiszternek 1957. október 22-én javasolták a „rehabilitált elvtársakra" – köztük Kádárra – vonatkozó anyagok megsemmisítését.[4] A megsemmisítésre 1958. január 23-án került sor. Ekkor összesen 206 darab vizsgálati dossziét, valamint 384 perújrafelvételi dossziét zúztak be. 1959. augusztus 1-jén 26 011 darab mikrofilmkockát tüntettek el,[5] kiemelve belőlük azokat a részanyagokat, amelyeknek operatív értékük volt (hírszerzőkre, csendőrökre, politikai detektívekre, horthysta tisztekre vonatkozó részeket), ezek zárt anyagként megmaradtak a levéltárban. E megmentett operatív anyagokban Rajk Júliára vonatkozó adat nem szerepel, vagyis a rá vonatkozó anyagokat, mint operatív szempontból haszontalan dokumentumokat, szintén megsemmisítették.[6] A jegyzőkönyv szerint Rajk Lászlónéról 188, 305, majd 225 oldalt semmisítettek meg (ezzel szemben például Rajk Gyuláról összesen 52 oldalt). Semmit sem adtak át a Rajknéról keletkezett iratokból a Munkásmozgalmi Intézetnek sem (átadták viszont Rajk László leckekönyvét és házassági iratait is, ami aztán a hivatalos katalógusba nem került bele).[7]

A harmadik probléma Rajk Júlia személyiségéből fakad. Az életrajznak fontos forrásai a visszaemlékezések, márpedig a visszaemlékezők sokszor nehéz helyzetbe kerültek, hogyan is fogalmazzák

meg, hogy Júliát bizony nem szerették. A kötet első kiadásához készült interjúk alanyainak nagy része mostanra halott. Azok viszont, akikkel az új kötethez interjút készítettem, olvasták a könyvet, és gyakran ugyanazokat a kifejezéseket használták, amelyeket a könyvben én vagy mások használnak. Akadtak olyanok is, akik nem akartak interjút adni – talán mert nem akartak rosszat mondani róla, vagy mert nem akartak a nevükkel és vélt vagy valós fontosságukkal hozzájárulni a Júliáról szóló kötethez.

A peranyagok

Az életrajzi kötetben felhasznált írott források nagy része peranyag, ezek a koncepciós perek idején vagy ezen koncepciós perek szintén koncepciós felülvizsgálatakor keletkeztek. Ezt fontos figyelembe venni. A „történeti igazságot" lehetetlen kideríteni olyan iratokra alapozva, amelyekben a vallomást tevők – többszörösen változó koncepció alapján – saját életüket is menteni próbálták, azt remélve, hogy a bírósági anyaghoz később már nem fér hozzá más. Erről persze sok esetben maguk a hatóságok gondoskodtak, amikor például a Rajk-perrel kapcsolatos iratanyagok nagy részét megsemmisítették.

A kétezres évek elején, az akkor még Történeti Hivatalnak nevezett intézményben kutatva, katalógus, illetve index hiányában teljes egészében a számomra kijelölt referens jóindulatán múlott, milyen forrásokat kaptam meg. Az akkori kutatószolgálat tájékoztatása szerint a közvetlenül Rajk Júliáról készült besúgói jelentések, telefonlehallgatási jegyzőkönyvek nem voltak a hivatal birtokában. Ez most sem volt másképpen, az elmúlt időszakban azonban a hivatal jogutódjában, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) érvényes kutatói engedély birtokában az elektronikus katalógushoz is hozzáfértem, ahol már több

mint 200 olyan dosszié volt, amelyben megemlítették Rajk Júlia nevét. Az utóbbi évtizedek indexálási munkájának köszönhetően a lehallgatási dossziékban és a jelentések között is szerepelt Rajk Júlia neve. Legtöbbször a megfigyelt csoporthoz tartozó személyiségként említik, például az MTA Történettudományi Intézetéről jelentő „Takács Imre" vagy „Vili" dossziéjában.[8] Ebből például meg lehetett tudni, hogy Rajk Júlia (nevét kihúzták a gépelt szövegből és fölé kézzel, kék tollal a „Földi Júlia" nevet írták) lakásán találkozott Kardos László, Józsa Péter, Litván György, Heller Ágnes és Sipos Gyula. Hogy ott mi történt vagy miről beszélgettek, azt nem tudjuk meg ebből a dossziéból.

Míg az ÁBTL-ben három nyomtatványt kitöltve és pecséttel ellátott munkahelyi ajánlással lehet csak kutatási engedélyhez jutni, addig egyes kutatók a saját pénzükön kimásoltatott levéltári anyagokat átadhatják egy másik levéltárnak minden feltétel nélküli használatra. Így például a Nyílt Társadalom Archívumában (OSA) már megtalálható és minden nehézség vagy adminisztratív hercehurca nélkül kutatható a Rajk-per szinte teljes megmaradt anyaga Varga László hagyatékaként kifénymásolva az ÁBTL gyűjteményéből.[9]

Az informális források

A 20. század második felében a történész gyakran szembesül a szakma legfőbb ellenségével, a telefonnal. Rajk Júlia világa a „nem hivatalos" világ volt, ahol a döntések és információk nem kerültek írott formában rögzítésre. Sőt a lényeges dolgokat csak informálisan lehetett elintézni. 1945 előtt Rajk Júliának ugyan nem volt még telefonja, de az illegalitás körülményei között bármit is papírra vetni életveszélyes és felelőtlen tett lett volna. Nem véletlenül próbálta megenni a kompromittáló papírt Rajk László, amikor rátörtek a rendőrök 1944-ben. Később, az 1970-es években, amikor a lehallgatási technika már fejlettebb volt, a telefont rögtön kivitték a szobából, ha vendégek jöttek.

Problematikus a források másik csoportjának, a visszaemlékezéseknek a használhatósága is. Itt ugyan az életveszély – mint esetleges meghatározó tényező – hiányzik, de a megélt, az elmesélt, valamint az elképzelt emlékezet közötti különbség lehetetlenné teszi annak kiderítését, hogy „mi is történt valójában". A visszaemlékezések nyelve is változik annak függvényében, hogy mikor születtek. Egészen mások a nyolcvanas években, a rendszer elleni lázadásként elmondott történetek, mint például Vásárhelyi Mária keserű visszaemlékezése 2019-ből. Vásárhelyi az „igazságot" akarja rögzíteni könyvében az illiberális emlékezetpolitikai fordulat után, amely elsöpörte a korábbi intézményeket, és monopolizálta az antikommunizmus értékét a mindennapi politikai harcokban. Vásárhelyi Mária, aki hároméves volt 1956-ban, megírta a „snagoviak" kollektív visszaemlékezését, „összetartó, szolidáris, önfeláldozó társaságként" írva le őket, azzal a céllal, hogy az emlékezetpolitikai harcban az utókor „az ő történetét is megismerje".[10]

Az informális forrásoknak éppen úgy van politikájuk, mint a hagyományos történeti forrásoknak, ám utóbbiakkal ellentétben folyamatosan változnak – nem csupán attól függően, hogy ki és mikor kérdezi az emlékezőket, hanem attól is, hogy ki és hogyan olvassa őket.

Interjúk

A levéltári és informális forrásokat kiegészítendő interjúkat is készítettem a kortársakkal. Az interjúk listája a kötet végén található. Ezek főleg férfiakkal készültek, akiknek Rajk Júlia egészen

más arcát mutatta, ezért is látták őt másképpen, mint a nők. Előfordult, hogy egy nővel, Rajk Júlia közvetlen ismerősével akartam interjút készíteni, de mivel vele élt a férje, előbb-utóbb ő is alkalmat talált arra, hogy elmondja az emlékeit. Az emlékezetet uralni lehet a kéretlen elbeszéléssel.

Az interjúk készítésénél nem használtam magnetofont, inkább szó szerinti jegyzeteket készítettem. Interjúalanyaim többsége gyakorlott interjúadó, ezért az interaktív interjúkészítés módszerével igyekeztem az előre megfogalmazott történetek mögé betekinteni, vagy megérteni, ki, miért, melyik Júliával kapcsolatos történetét meséli el. Már az életrajz előkészületi munkálatai is elgondolkoztatták az interjúalanyokat, hiszen nem gondolták, hogy lesz valaki, aki az előtt írja meg Rajk Júlia életrajzát, hogy a férjéről alapos monográfia születne. Ezzel az életrajz már elérte első számú célját: a kortársak átgondolták saját múltjukhoz való viszonyukat és szerepüket Rajk Júlia életében.

A történész kollégák, akiknek beszámoltam a készülő munkáról, meglepődtek: nem gondolták, hogy Rajk Júlia bármiért is „fontos" lehet. A hagyományos történelmi „fontosság" kategóriája az, amelyet ez az életrajz megkísérel átértelmezni. Megfigyelhetjük, hogy a hagyományos történelemírás köz- és magánéletet elválasztó szemlélete Rajk Júlia esetében sem működik, éppen ezért szolgálhat új szempontokkal ez az életrajz a női politizálás és a női élmények megértéséhez.

Az idő múlásával egyre több írott visszaemlékezés is született.[11] Ahogy a nagy nyilvános tőkével bíró korosztály idősödik, egyre gyakrabban visszaidézi az életét. Így például Aczél Endre is elmesélte, hogy édesanyja 1948-ban trafikengedélyét barátnőjének, Rajk Júliának köszönhette.[12] De az ilyen esetekben inkább a jövőbe vetített jelenképről van szó – vagyis arról, hogy a jelenben fontosnak gondolt történeteket az elbeszélő szeretné a jövőben megőrizve látni –, mintsem hogy megtudjuk, mi is történt a valóságban.

Az új források

Az elsődleges forrásokhoz való hozzáférés csak látszólag lett könnyebb az elmúlt 19 évben. A kutatók ma már nem feltétlenül ülnek be a levéltárakba kutatni, hiszen az online adatbázisoknak köszönhetően otthon vagy a munkahelyükön is hozzáférhetnek a dokumentumokhoz. Olyan újságok, folyóiratok, dokumentumok lettek elérhetők a nyilvános digitális adatbázisokban, amelyekről fogalmam sem volt, mennyire relevánsak, vagy nem is álmodhattam róla, hogy valaha is a kezembe vehetem őket. Vélhetően senki sem lett volna képes az olyan nemzetközi folyóiratok, mint például a *Der Spiegel*, vagy a *La Repubblica* nyomtatott számait átnézni abban a reményben, hátha talál valamit Rajk Júliára vonatkozóan, az online archívum azonban ezt is lehetővé tette.[13] Ezek az adatbázisok ráadásul – az indexálásnak hála – névre kereshetők, szemben a kilencvenes évek végével, amikor napokat kellett lapozgatni egy-egy újságot vagy folyóiratot a könyvtárakban. Ugyanakkor fontos tudni, hogy a magyar nyelvű anyagok digitalizálásának mértéke – akár folyóiratokról, akár dokumentumokról beszélünk – messze elmarad a környező országoké mögött.

A filmhíradók a könyv első változatának idején még kategorizálás nélkül, celluloidszalagon voltak a filmarchívumban, ma azonban már online nézhetők. Láthatjuk rajta Rajk Júliát, aki Rákosi után beszédet mond.[14] Nyolc filmhíradó hozzáférhető az MNDSZ-es időkből, egy pedig az újratemetésről.[15] Mint említettem, egyiken sem halljuk Rajkné hangját.

A digitális fordulat másik következménye az interneten hozzáférhető elképesztő mennyiségű új fotó. Az internetes keresőben megjelenő képek száma messze meghaladja azokét, amelyeket az első kutatásnál – nagy nehézségek árán – megkaphattam a féltve őrzött magángyűjteményekből. A legtöbb hozzáférhető fotó az 1956. október 6-ai újratemetésen készült, hiszen akkor tömegek vonultak az utcára, és sokan saját fényképezőgéppel is felvételeket készítet-

tek. Az újratemetés a 20. századi magyar történelem egyik legtöbbet fényképezett eseménye lett.

A kor szellemét követve ifj. Rajk László is létrehozta saját weboldalát. Az oldal a szülőket körülbelül egyforma arányban mutatja be, és olyan fotók is szerepelnek rajta, amelyeket annak idején én sem láthattam. Ilyen az a kép, amely a Földi lányokat ábrázolja a harmincas években egy kiránduláson, valamint az a fotó, ahol mindhárman együtt vannak egy családi képen: az anya büszkén mosolyog a pólyás fiára, míg az apa óvón néz le mindkettőjükre.

Az intim és bizalmas fényképek vagy épp a hagyományos családi fotók ikonográfiáját nehéz a hivatalos kommunista értékekkel összeegyeztetni. Érthető, hogy ifj. Rajk László 19 éve ezeket nem akarta megosztani a világgal. Az internet lehetőségei és csábításai azonban újraértelmezték az intimitás határait.

Egy könyv születésének egyik legizgalmasabb része a borítókép kiválasztása. Én annak idején egy hivatalos fényképet javasoltam, amelyen a Rajk házaspár egy aratóünnepség pódiumán tapsol. Az eredeti képen Rajk László balján egy csinos nő volt. (A fényképek tanúsága szerint Rajk László körül mindig voltak csinos nők.) A kiadó címlaptervezője azonban ezt a második nőt kiretusálta a képről. A könyvről szóló cikkek és recenziók, majd a későbbi tudósítások ezt a retusált képet használták, amelyről lekerült a Rajk Lászlóra nagy tisztelettel felnéző, ismeretlen nő. Nem öröm arra gondolni, hogy éppen egy feminista történeti munka járult hozzá egy hamis *(fake)* fénykép létrehozásához és egy nő kiretusálásához a történelemből.

A digitális fordulat a történeti források szelekciójával is járt: egyes források hozzáférhetővé váltak, mások viszont nem. Rajk Júlia hivatalosan nem kapcsolódott egyetlen intézményhez sem, így az intézményi logika alapján sem kerültek fel dokumentumai az internetre. Egykori munkahelyén, a Magyar Nemzeti Levéltárban 2000-ben még hiába kértem a hivatalos személyi dossziéját, azt csak 2020-ban kaptam meg. Ami a mások által készített

dokumentumokat illeti: az egykori demokratikus ellenzék lakásokban készült privát fényképei is lassan felkerülnek a világhálóra. Ám hiába készültek ezek a fotók csupán néhány évtizede, a ma élők sokszor már nem emlékeznek rá pontosan, ki is van a képen.[16]

Nemcsak a digitális fordulat hozott a felszínre új, korábban nem látott forrásokat, de létre is jöttek új források. A Soá Alapítvány Vizuális Történeti Archívum 52 ezer videóinterjúja ma már szintén online hozzáférhető. A magyar visszaemlékezők közül heten említik Rajk Júliát. Az indexelés azonban sok esetben pontatlan, számos interjúszegmensnél pedig egyáltalán nincs érdemi indexkifejezés. Ezeknek az interjúknak is megvan a maguk politikája. Amikor Juranits Piroska[17] arról beszél, milyen volt, amikor 1932-ben Rajk László és a Rajk-perben később nagy szerepet játszó (előbb tanú, majd vádlott), kalandos életű Stolte István (1910–1991) a családjuknál, a régi rabbicsaládnál széderestén vettek részt, az interjúkészítő rákérdez: „Ők zsidók voltak?" A sokat látott egykori illegális kommunista pártmunkás – aki nyilván impresszionálni akarta az interjúkészítőt ezzel az amúgy nem mindennapi történettel – először úgy csinál, mint aki nem is hallja a kérdést. De amikor az interjúkészítő másodszor is rákérdez, már válaszolnia kell. Ez nyilvánvalóan azt is világossá tette számára, hogy azok a nevek, amelyek meghatározták az életét, mint Rajk vagy Stolte, az interjú készítőinek már keveset vagy semmit sem mondanak.[18]

A FÖLDI CSALÁD

Földi Júlia 1914. február 19-én született Budapesten, IX. kerületi, alsó kispolgári, katolikus környezetben.[1] Édesanyja, Szabó Mária és édesapja, Földi István Kecskemétről származtak, első generációs budapesti lakosok voltak. Édesapja festő-mázolóként kereste kenyerét, amit az édesanya az otthoni varrásért kapott bevétellel egészített ki. Földi István a MÁV-nál dolgozott, és ez megadta számára az állami alkalmazottak presztízsét és biztonságát.

Az édesanya ágyneműt varrt, és a lányok hímezték a gomblyukakat. A család a Kinizsi utcában lakott, egy szoba-konyhás lakásban. A házasságból öt gyerek született: Margit, Erzsébet, két korán meghalt fiú, és végül Júlia. A család nagy szegénységben, de érzelemgazdag környezetben élt. A lányok a lecke és a gomblyukvarrás után a grundon játszottak. A három lánynak egy biciklije volt, és féltékenyen figyelték, nehogy az egyik többet menjen vele, mint a másik.

A tisztaságot és a rendszeretetet Júlia otthonról hozta; élete végéig megőrizte például a nagy kincsnek számító cipő tiszteletét. Szülei életére mindig úgy emlékezett vissza, hogy nagyon szépen éltek. A lányok magázták édesanyjukat, és kezet csókoltak neki. Édesapjuk mindig elment a húsvéti körmenetre, és a templom előtt fedetlen fővel nézte az ünnepet. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy apja „nem szerette a papokat, a Horthyt és a Peyert".[2]

Júlia a IX. kerületben, a Knézich utcában végezte a négy polgárit, majd egyéves kereskedelmi iskolába járt. Nagyon szeretett volna gyermekorvos lenni, de a lányokat hiába biztatta édesanyjuk, hogy vigyék többre, mint ő – ennyi gyereket nem volt pénzük taníttatni.

Az első világháború után a falusi közegészségügy fejlesztése érdekében az anya- és csecsemővédelmet a Stefánia Szövetség vállalta magára. A Stefánia Szövetség 1916-ban alakult társadalmi egyesület volt, amely szülőotthonokat tartott fenn, és működésének költségeit főleg adományokból és állami, községi hozzájárulásokból fedezte. A szövetség 1938-ban már 342 anya- és csecsemővédelmi intézetet tartott fenn. Ide kerültek a Földi nővérek, akiket az 1930-ban alapított Országos Közegészségügyi Intézet keretében működő Állami Ápoló és Védőnő Intézetben képeztek ki.[3] A szegény lányoknak, akik szűkös otthoni körülményeik miatt másfelé nem tájékozódhattak, az állami figyelem szakképzési lehetőséget és munkát jelentett.

Júlia ösztöndíjat kapott, hogy tanulhasson. Amikor 1930–1935 között a Stefánia Szövetség alkalmazásában védőnő lett Tatabányán, illetve 1935–1937 között, amikor a Chinoin Vegyészeti Gyár munkásnője volt, nővérszálláson lakott. Hiába szeretett volna orvos lenni, nővér lett. Életének ez a szakasza tipikusnak mondható: állandó szegénységgel küszködő, de folyamatos kenyérkereső munkával telt az élete. E korszakáról keveset tudunk, mivel az iratok, a bizonyítványok elvesztek, és utólag sem mesélt róla semmit, pedig biztosan formálóan hatott rá a mindennapi, vidéki szegénység és a gyári munkások kiszolgáltatottsága. Hogy mégsem beszélt róla, annak talán az lehet az oka, hogy ezekben a történetekben nem volt „történet": sok ezer nőnek lehetett hasonló sorsa. Életében az a meghatározó elem, amely „mássá" tette a többi szegény munkáslánnyal szemben, a később egész életét és élettörténeteit meghatározó kommunista mozgalom volt.[4]

Júlia édesapja vöröskatonaként harcolt. Bár véletlenül sorozták be a Tanácsköztársaság hadseregébe – előtte nem volt semmiféle

kapcsolata a munkásmozgalommal –, bekerült a Horthy-rendőrség látókörébe. Május 1-je közeledtével felesége rendszeresen összecsomagolta a bőröndjét, és várta, mikor viszik el a férjét. Földinének az a reflexe, hogy hogyan kell segíteni azt, akit lecsuknak, ekkor alakult ki. Ugyanakkor az a tény, hogy férje börtönben ül, nem kapcsolódott össze benne a büntetés és a megbélyegzés fogalmával. Akkoriban a jó emberek ültek a börtönben, és ezen nem volt mit szégyellni.

1937-ben Földi Júlia Párizsba indult az 1931-től ott élő Erzsébet nővére után. Hogy mi késztette az akkor még csak németül – bár középfokon – beszélő lányt arra, hogy nekivágjon a világnak, nem tudjuk. Az is figyelemre méltó, hogy egy ferencvárosi proletárcsalád két lánya is eljutott Párizsba. Júlia egész életét meghatározta a tudásvágy, a tudás tisztelete, amely abból fakadt, hogy szegény családból származott, és nem volt módja tanulni. Párizsban kutyasétáltatásból és takarításból élt.

Amikor a Földi lányok Párizsba indultak, már ott élt nagynénjük, Földi Rózsi (máshol Róza) fotográfus és festőművész aki a kor progresszív értelmiségi közegében – többek között a csehszlovákiai Sarló-mozgalomban, majd Párizsban – befolyásos barátokra tett szert. Földi Rózsi a Tanácsköztársaság alatt a hadügyi népbiztosságon dolgozott, a tavaszi hadjáratban Landler Jenő titkárnőjeként a Felvidéken szolgált. 1919 után először Bécsbe, majd Berlinbe, utóbb Párizsba emigrált. Élete során hat férje volt. Harmadik férjével, egy Silvio nevű olasz hangmérnökkel a Szovjetunióba utazott, ahol a férj a szovjet hangosfilmgyártás feltételeinek megteremtésében segédkezett. A tömeges letartóztatások kezdetekor, az *Egy regény regénye* című Sinkó Ervin-mű kéziratát kimentve a házaspár elhagyta a Szovjetuniót.[5] Visszatértek Párizsba, ahol Földi Rózsi belépett a Francia Kommunista Pártba, és a magyar baloldali emigráció egyik kulcsfigurája lett, Rosie Ney néven elismert művésszé vált.[6]

Azt, hogy Földi Rózsi mit mesélt Júliának a Szovjetunióban zajló perekről, vagy hogy Júlia mit olvasott azokról Párizsban,

SZEGED

nem tudjuk. Amikor Júlia visszatért Magyarországra, a Budapesti Nemzetközi Vásáron a Szovjetunió először szerepelt kiállítási pavilonnal, és a magyar újságok bőséggel cikkeztek a perekről, ő azonban nem hitte el az ott leírtakat, mivel a híreket a Horthy-rendszer propagandagépezete terjesztette.

Földi Júlia Párizsban bekapcsolódott az Antifasiszta Nőbizottság és a Spanyol Segélybizottság munkájába.[7] A francia kultúra iránti szenvedélyét egész életében megőrizte. Évtizedekkel később is pontosan emlékezett rá, hogy melyik festőnek, hol, milyen képei vannak kiállítva.[8]

Otthon idősebb nővére férjhez ment Schneider Lajoshoz, aki később nevét Györkre magyarosította. A házaspár kezdetben a Práter utcában lakott, majd később, amikor a férj a harmincas évek egyik sikeres iparágában, az autógyártásban és -forgalmazásban kezdett dolgozni, az akkor kiépülő angyalföldi Bulcsú utcába költöztek.

A második világháború kitörésével a külföldiek ellenőrzése megszigorodott Franciaországban, és ez Földi Júliát is hazatérésre bírta. Másik nővére addigra már férjhez ment egy francia kommunistához, így választott hazájában, Franciaországban maradt. Földi Júlia Budapesten kivett egy bútorozott kis lakást a Hegedűs László (ma: Szófia) utcában, és állást keresett. Franciatudása birtokában könnyen talált munkát. 1940 áprilisában az Engel Károly Elektromos Szerelési Anyagok és Készülékek Gyárában műszaki rajzolóként dolgozott, de politikai okokból elbocsátották.[9] 1940 és 1943 között először a Felten és Guillaume Kábel-, Sodronykötélgyárban helyezkedett el, majd 1943 és 1945 között a Magyar Bel- és Külforgalmi Rt. tisztviselője lett, és Dzsida László bányamérnök (Dsida Jenő erdélyi költő unokatestvére) mellett dolgozott gépírónőként.[10] Hazatérte után természetesen azonnal bekapcsolódott a hazai kommunista mozgalomba.

FÖLDI JÚLIA AZ ILLEGÁLIS KOMMUNISTA MOZGALOMBAN

1940 eleje – 1945. május 13.

„Az elmúlt századok hosszú során át a nők olyan tükörként szolgáltak, melyben megvolt az a varázslatos és gyönyörűséges képesség, hogy a férfi alakját kétszeres életnagyságban verje vissza."[1]

Mint már említettem, Földi Júlia életéről 1944 szeptemberéig nagyon keveset tudunk. Írott forrás szinte nem maradt fenn életének erről a szakaszáról – hacsak nem a családi hagyatékban lapulnak most is. Az 1944. szeptember 10. (Rajk Lászlóval való összeköltözése) és 1945. március 29. (Sopronkőhidáról ekkor indították útnak a nyilasok a politikai foglyokat Ausztria felé) közti időszakról viszont gazdag forrásanyag áll a rendelkezésünkre. Ezek a források azonban nem számolnak be arról, hogy egész pontosan milyen szerepet játszott Földi Júlia az illegális kommunista mozgalomban. Pedig párttevékenysége már önmagában is figyelemre méltó, hiszen az ő feladata volt a bebörtönzött, internált elvtársak látogatása, a család-

tagok támogatása, illetve az üzenetek kicsempészése (vagy szóban átadása) az internáltaknak, és mindez cseppet nem volt veszélytelen.

Ez az időszak, amely egyben közös életük kezdete volt, férje perében, a koncepciógyártás idején kitüntetett szerepet kapott, mivel Rajk Lászlót – ellentétben például Bajcsy-Zsilinszky Endrével – nem végezték ki Sopronkőhidán. Ekkor bukkant fel Rajk László életében bátyja, Rajk Endre, akivel a tárgyalását megelőzően tizenkét évig nem találkozott. (Maga az 1949-es Rajk-per is főleg ezzel a kérdéssel foglalkozott.) Földi Júliát öt évvel későbbi letartóztatása – 1949. június 6. – után az ávósok sokszor „íratták" erről a korszakról, újabb és újabb kompromittáló részleteket remélve Rajk Lászlóról.

Az 1980-as évek legelején Rajk Júlia a Bokor Péter-féle *Századunk* című dokumentumsorozat készítésekor is elmondta a korszakra vonatkozó emlékeit – másokról.[2] Az interjúban a riporter a magyar történelem legendás férfi alakjai – például Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy Tildy Zoltán – tettei után érdeklődött. A sokadik kérdés után Rajk Júlia kifakadt: „Én szeretek csak olyasmiről beszélni, amiről én tudok. És olyan sok mindenről tudok." A kérdező, Bokor Péter ekkor közbevágott, hiszen kíváncsi volt valamire, és ez nem vágott egybe azzal, amit az interjú alanya fontosnak gondolt.[3] Ebben az interjúban Rajk Júlia nem önmagát képviselte, inkább a férje saját magáról alkotott képét kellett saját személyiségével hitelesítve közvetítenie az utókornak. Ez elleni lázadását a kamera is rögzítette.

Földi Júlia életének ez az öt éve a rendkívül szelektált és különböző szempontok miatt torzított források alapján rajzolódik ki.

Az illegális kommunista mozgalom

Az illegális kommunista mozgalomban a nők szerepe pontosan körülhatárolt volt. Ezt Vas Zoltán a rá jellemző, célratörően egyszerű fogalmazással így határozta meg: „A nők feladata volt többek

között az összekötő kapocs szerepét betölteni. Továbbá ők voltak azok, akik leadhattak csomagot a részünkre. Az üldöztetés idején pedig volt címünk, ahová tudtunk menni."[4] Földi Júlia pályafutása a kommunista mozgalomban pontosan követte az elvárt mintákat.

Júlia 1940 elején tért haza Franciaországból, mert ott a Franciaországgal háborúban álló ország állampolgáraként internálás várt volna rá. Az illegális mozgalomba Kovács Istvánnal, Kolozs Mártával, a Tömpe testvérekkel, Háy Károllyal és Beck Jánossal együtt kapcsolódott be.[5] Mivel az illegális kommunista párt szerveződéséről keveset tudunk, beszervezésének körülményei nem ismertek. Pártfeladatul a segélyezést kapta, többek közt az 1941-es kolozsvári nagy kommunista per vádlottjait és hozzátartozóikat támogatta.[6]

Pártmunkaként – mint a hazai kommunista mozgalomban sokan – először a budapesti V. kerületi szociáldemokrata pártsejtben kezdett el dolgozni. 1941-től lett az illegális kommunista párt tagja, a Tömpe testvéreken (András és István) keresztül. Mind ez idő alatt – mint azt már említettük – volt polgári, kenyérkereső foglalkozása is.

A kommunista mozgalomba való bekerülése a saját választása volt, de ebbe az irányba terelte a családi hagyomány is, hiszen édesapja, aki 1919-ben vöröskatona volt, éppen úgy szerepelt a rendőrségi „fekete könyvben", mint Rákosi vagy maga Rajk. Ugyanakkor a mozgalomban szerzett önállósága a későbbiekben saját identitásának is része lett. Visszaemlékezéseiben mindig fontosnak tartotta kiemelni, hogy „a mozgalomba saját magamtól kerültem".[7]

Természetes hát, hogy a Rajk-per idején a korábbi jó barát, Péter Gábor nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy rámutasson: ő már akkor is – 1941-ben – ellenezte, hogy felvegyék az illegális kommunista pártba Földi Júliát, akiről „igen rossz véleménye volt". Péter Gábor úgy érezte, meg kell semmisítenie Földi Júlia múltjának meghatározó pontját, az önálló, felelős pártmunkásnő történetét. Ebben a vallomásában rámutatott arra is, hogy ő már akkor bátran szem-

beszállt Rajkkal, aki szorgalmazta későbbi felesége párttagságát, és Péter Gábor ellenvetéseit „rossz néven vette".[8] Pedig ha valaki, akkor éppen Péter Gábor ismerhette részletesen Földi Júlia pártmunkáját: tudhatta, hogy önállóan gondolkodó, aktív pártmunkás volt – későbbi férjétől függetlenül –, tehát már azelőtt, mielőtt megismerkedett volna a sorsát meghatározó Rajk Lászlóval.

Júlia későbbi életét férje árnyékában élte, de ezt tudatosan, önként tette. Utólag viszont saját integritásának megőrzéséhez szüksége volt arra, hogy sorsválasztásainak, döntéseinek szabadságát hangsúlyozza, hiszen ez saját autonóm identitásának kialakítását segítette. Ezzel magyarázhatjuk egyes visszaemlékezési elemek megjelenését és folyamatos jelenlétét az általa adott interjúkban. Ilyen választás volt illegális pártmunkája is.

Ha Földi Júlia nem lett volna Rajk Lászlóné, akkor akármilyen kiváló jellemmel rendelkezik, akármilyen rendkívüli tetteket hajt végre, személye lényegesen kisebb valószínűséggel vonzotta volna magára az életrajzíró figyelmét, mint így. Rajk László nélkül Földi Júlia számára sem adatott volna meg a történelmi lehetőség, hogy kiderüljön: képes azokra a bizonyos „rendkívüli emberi teljesítményekre", amelyeknek bemutatása e könyv célja.

A találkozás: a látogatástól a házasságig

Földi Júlia 1941. október 14-én pártfeladatként látogatást tett a kistarcsai internálótáborban. Ez a látogatás örökre megváltoztatta az életét. (Más vallomásában ezt az időpontot 1941 júniusára, a kistarcsai internálás előtti időre[9], máskor 1943 őszére tette.[10]) Júlia rendszeresen látogatta a magyar rendőrség kistarcsai kisegítő toloncházában azokat az elítélteket, akiket feleségük zsidó származása vagy

egyéb mozgalmi feladat miatt nem tudott meglátogatni. A későbbi MNDSZ-aktivista, Fái Boris férje is itt raboskodott, és Júlia vállalta, hogy üzenetet visz neki. Fái Boris szerint, akivel 1945-től letartóztatásáig szinte naponta összejártak, Júlia ekkor nem volt elég óvatos, és „furcsa politikai nézeteket vallott".[11]

Földi Júlia pártfeladatként vállalkozott arra, hogy Hevesi Ferencet, az erdélyi kommunista per egyik vádlottját meglátogatja Kistarcsán.[12] Ekkor találkozott először személyesen az őrök vigyázó szeme előtt Rajkkal. (Más visszaemlékezések szerint rögtön Rajk László meglátogatását kapta pártfeladatul, álcázásképpen, mint a „menyasszonya".[13]) Rajknak kivételes elbánásban volt része, mert mint „kétes honos állampolgárt" internálták, nem pedig mint kommunistát. Társai embersége miatt nagyon szerették és tisztelték. „Külsőkosztos volt, a bátyjai küldettek be neki rendszeresen élelmet."[14] Rajk Lászlót nemcsak Földi Júlia, hanem édesanyja is látogatta. A táborban azonnal politikai továbbképzést szervezett. Rajk tanította a Szovjetunió Kommunista Pártjának történetét, de francianyelv-órákat is adott. Jó kapcsolatot épített ki az egyik őrrel (a csehszlovákiai kommunista párt tagjával), aki az őrbódéban osztotta meg vele a hadihelyzet alakulását.[15] A tábor parancsnoka, Vasdényey István sokat megengedett az őrizetére bízott Rajknak. Hálájában azonban hiába reménykedett 1945 után: a volt parancsnokot a Szovjetunióba hurcolták, és visszatérte után Magyarországon is internálták.[16]

Földi Júlia a Rajk Lászlóval való megismerkedésük történetét fiának és hivatásos riportereknek is sokszor elmondta. A történetek azonban két ponton ellentmondásosak. A visszaemlékezések megegyeznek abban, hogy Földi Júlia ekkor már hallott a spanyol szabadságharc legendás alakjáról, és nyilván fiatalos kíváncsisággal és női vonzereje teljes tudatában készült a találkozóra: „...feltűnő jelenség vagyok a magasságomnál fogva, ami ritka volt abban az időben egy nőnél, 175 cm magas vagyok."[17] Azt, hogy Rajk László már a megismerkedésük előtt hallott volna Földi Júliá-

ról, a pártmunkásról, csak Júlia visszaemlékezéseiből tudjuk, aki ezt a részletet talán a saját személyiségének kialakításáért folytatott küzdelem részeként illesztette be történeteibe. A fiának adott szenvedélyesen és lehengerlően őszinte interjúban is kiemelte, hogy ő már korábban is hallott Rajk Lászlóról. Nem is akármit. „Csak jót hallottam róla. Mindenki nagyon szimpatikusnak találta. A te apád egy rendkívül megnyerő egyéniség volt, olyan ember, akit ha egyszer láttak, akkor feltétlenül felfigyeltek a hangjára, az arcára, a mozgására, a magatartására. Valami olyan sugárzó egyéniség volt, a komolyság mögött derű is volt. Nagyon sudár, nagyon szép, nagyon megnyerő férfi volt. Tehát bárki találkozott vele, nem tudta őt elfelejteni, olyan benyomást gyakorolt rá."[18]

Ártatlanul meghurcolt és kivégzett férjének leírásakor Rajk Júlia minden interjúban szinte szó szerint ezeket a kifejezéseket használta. Minden alkalmat megragadott férje (külső és belső) jó tulajdonságainak kidomborítására. A Rajk-perben Rajk Lászlót nyilvánosan hitványnak és jellemtelennek nevezték, és generációk emlékeztek a rádióból Rajk László tisztán csengő hangjára, amikor a per során bűnösnek vallotta magát. Érthető tehát, ha erkölcsi elégtételként a feleség védte a férje emlékét.

De ez az emlékezet nem volt egyértelműen védhető emlék. Még a Rajk-per felülvizsgálati dossziéjában szereplő tanúvallomások sem árulnak el túl sok jót Rajk László tevékenységéről, pedig a tanúk tudták, hogy vallomásuknak súlya van: talán még nagyobb is, mint 1949-ben. A kortárs (és a haláláért felelős) politikusok Rajk Lászlóról alkotott képe merőben eltért a feleség által alkotott és utólag közvetített képtől. A népi kollégisták szerették, istenítették a jó szónoki képességekkel megáldott, karizmatikus, rendkívül vonzó politikust. Ezzel együtt szinte valamennyi visszaemlékezésből egy magabiztos, kioktató, tanári hangon sokat beszélő ember képe rajzolódik ki, amely igen távol áll a feleség által lágy vonásokkal megrajzolt intim portrétól. Azt is tudnunk kell, hogy 1945 májusa után, az újjáépítés és a pártmunka terheivel birkózva Rajkné és Rajk

László keveset találkoztak. Intim kapcsolatuk 1944 őszén alakult ki, és a Németországból hazafelé vezető út során teljesedett ki, de hazaérkezésük után kevés időt töltöttek együtt.

Rajk Lászlóné 1949. május 30-án látta férjét utoljára, így visszaemlékezéseikor harminckét év távlatából gondolt vissza boldog fiatalságára. Egy másik fontos tényező, ami meghatározta Rajkné utólagos és nyilvános visszaemlékezéseit, hogy – amiképpen azt a rendelkezésünkre álló dokumentumokból tudjuk – a Rajk-perben férje ellen vallott, ezért egész későbbi életét meghatározta a lelkiismeret-furdalás amiatt, hogy férjét elárulta, illetve a düh, hogy elárultatták vele.

A megismerkedésükről szóló történetek másik ellentmondása kapcsolatuk törvényességére vonatkozik. Rajkné visszaemlékezésében 1941 nyarára teszi azt az időpontot, amelytől kezdve férjnek és feleségnek tekintették egymást. A „hivatalos" emlékezést rögzítő interjúk során Rajk László neve ritkán hangzik el, helyette a „férjem" megszólítás szerepel, már az 1941 nyaráról szóló történetekben is.[19] Ugyanakkor a közeli családtag, Rajk Endre feljegyzéseiben, Sopronkőhidán Földi Júlia mint „előttem ismeretlen menyasszony" szerepel.[20] Világos tehát Földi Júlia törekvése, hogy visszaemlékezéseiben minél korábbra tolja a kapcsolat hivatalos kezdetét.

Rajk Lászlót 1941 nyarától különféle börtönökbe és internálótáborokba szállították, ami nem kedvezett az intim érzelmi élet kialakításának. A logisztikai nehézségek ellenére már első beszélgetésükről így vallott: „A megismerkedésünk első félórájában volt, és én úgy éreztem, hogy ő megfogta a kezemet egy életre."[21] A kommunista mozgalomban azonban úgy tudták, hogy Rajk Lászlónak akkor, 1945-ben már volt egy felesége, Schillinger Ilona, akivel 1932–1936 között kisebb megszakításokkal együtt élt, és akinek a kislányát nevelte.[22] A Rajk-per tárgyalásakor azonban kiderült, hogy soha nem házasodtak össze, noha Schillinger Ilona sokak visszaemlékezésében „a Rajk feleségeként" szerepelt. (Rajk Júlia az 1969-ben Rajk Lászlóról írott rövidke életrajznak egyedül azt

a részét kifogásolta, amelyben Rajk László élettársaként Schillinger Ilona szerepelt. Úgy érezte, hogy a „hivatalos" életrajzban nem kapja meg az őt megillető helyet. Az életrajz egyik szerzőjének az évtizedekkel korábban történt eseményre való érzelmes reagálás okát firtató kérdésére Júlia így felelt: „Én azt mondtam a fiamnak, hogy én voltam a férjem életében az egyetlen nő."[23] Mivel Rajk Júlia egész életét, sorsát meghatározta a Rajk Lászlóval kötött házasság, ebben a képben más nőnek nem volt helye, és az ő életében sem volt később hely más férfinak.) Tudni kell, hogy az illegális kommunista mozgalom tagjai a házasság intézményéhez másként viszonyultak, mint az átlagemberek.[24] A házasság nem volt praktikus dolog, hiszen az a jövendőbeli feleséget is veszélybe sodorhatta, mivel a férfiaknak mindig fontosabb mozgalmi feladatuk volt, és a párthierarchiában is magasabb poszton álltak, mint a nők. Az állandó életveszély mellett az anyagi bizonytalanság sem támogatta a fészekrakás gondolatát.

A két elhivatott pártmunkás 1945. július 1-jén kötött házasságot,[25] állítólag Rákosi nyomására, aki a kommunistákat akkoriban gyakran érő vád, a szabados erkölcsök ellen akart oly módon védekezni, hogy „polgári", tisztes formába kényszerítette a meglévő kapcsolatokat. A Rajk László Magyarországra való hazaérkezéséről beszámoló sajtóban Rajk László és Földi Júlia összetartozása már kész tényként szerepelt. Ezért Rákosi az összetartozó és együtt is élő Rajkot és Földi Júliát finom célzásokkal a házasság polgári révébe terelte.[26]

A szociáldemokrata pártban

Földi Júlia 1942 őszén átkerült a budapesti V. kerületi SZDP-szervezettől a VI. kerületihez, ahol komoly konfliktusba került az SZDP vezetőségével, főleg a kerületi titkárral, Justus Pállal.[27] Rajk Lászlóné tanúvallomásában úgy emlékezett vissza, hogy ő maga vezette a kerületi agitációs munkát. Ez a tény része volt saját munkásmozgalmi múltja fontossága utólagos hangsúlyozásának.[28]

A szervezetben Földi Júlia mozgalmi feladata a kommunistákkal való népfrontos együttműködés népszerűsítése volt 1944 februárjáig, amikor is botrányos körülmények között kizárták. Mint kiderült, Földi Júlia a szemináriumokat négyszemközti kommunista agitációra használta, és ez felingerelte Justust. „Figyelmeztettem Földi Júliát, hogy teljes véleményszabadsága van a pártszervezetben, de nem tűröm, hogy a szemináriumomat bomlassza."[29] Júlia viszont nehezen viselte, hogy Justus „élesen tagadta, hogy a felszabadító mozgalmakban a proletariátus együtt harcol a burzsoáziával".[30] Rajkné a Rajk-perben tett tanúvallomásában felidézte azt a négyszemközt kétszer is elhangzott figyelmeztetést, amikor Justus elmondta neki: tudja róla, hogy kommunista. Kérte, hogy hagyjon fel az agitációval, és azzal fenyegette, hogy máskülönben „kikészíti".[31] Justus ebben a csak Rajkné által említett beszélgetésben arra is hivatkozott, hogy ismeri Júlia párizsi kommunista múltját.[32]

A kizárást megelőző provokáció történetére Rajkné így emlékezett vissza: 1943 nyarán a szemináriumon neki kellett volna megtartania a következő prezentációt. Justus Pál azt ígérte, ad neki könyveket a felkészüléshez, de később mégsem ő, hanem egy fiatal lány adott át neki egy csomagot. Júlia a csomagot kibontva látta, hogy abban két francia nyelvű Lenin-könyv van, amelynek birtoklása biztos utat jelentett a börtönbe. Rajkné szerint Justus letagadta, hogy a könyveket ő küldte volna, és egy újabb négyszemközti beszélgetés során Júliát azzal fenyegette meg, hogy ki fogja záratni a pártból, illetve „kicsinálja" – ahogy később Júlia a felülvizsgálati tárgyalásán is fontosnak tartotta elmondani. Ekkor megindult a feljelentések sorozata: egy jobboldali szociáldemokrata feljelentette Földi Júliát a pártvezetésnél, mire Földi Júlia feljelentette Justus Pált, hogy a vezetők ellen agitált a szemináriumán. Természetesen Justus fordítva emlékezett: „Kételyeim voltak azzal kapcsolatban, hogy a polgári pártok

mit fognak csinálni a fasizmus összeomlásának másnapján. Különösen a Kisgazdapárttal szemben voltam bizalmatlan." Justus szerint Júlia ez után jelentette fel a pártvezetésnél. Ez a vallomás jól mutatja, hogy az 1955-ös felülvizsgálati tárgyalás idején miként alakította a már ismert tényekhez az 1945 előtti állítólagos tevékenységek elmesélését. Justus még 1955-ben is Júlia személyiségében kereste a hibát, mondván, „rosszindulatú és rosszhiszemű volt, pedig én elhalmoztam funkciókkal".[33]

Justus Pál a Rajk-per során tett vallomásában óvakodott magát mint kezdeményező felet feltüntetni. Szerinte az SZDP fővárosi titkársága három nőt – Rajkné szerint kettőt: őt és Galambos Jolánt – mint kommunistát ki akart zárni a pártból.[34] Justus Pál vallomásából utólag úgy tűnik, hogy kizárólag az ő érdeme volt, hogy a kizárás nem következett be.[35] Ezzel szemben Szalai Sándor visszaemlékezésében Mónus Illést nevezte meg, aki azért harcolt, hogy Földi Júliát ne zárják ki az SZDP-ből mint kommunistát, mert az egyet jelentett volna azonnali letartóztatásával.[36] Rajkné is úgy emlékezett, hogy Mónus volt az egyetlen, aki nem a távoli jövőben lefolytatandó, bizonytalan vizsgálatot ígért, hanem javasolta, Júlia álljon át az ő oldalára, hiszen ő angolbarát és szovjetellenes.[37] A bonyolult tárgyalások és feljelentgetések után Földi Júliát végül „csak" eltanácsolták a párttól – vallotta Justus.

Földi Júliában mély sebeket hagyott a kizáratása, és az akciót Justus személyes bosszújának tudta be. Még pere felülvizsgálati tárgyalásán is fontosnak tartotta elmondani, hogy a saját ügyében végigjárta „az összes szocdem vezetőket, de senki sem segített".[38] Ezek a tapasztalatai a későbbiekben alapvetően befolyásolták nézeteit arról, hogyan kell a két munkáspárt egységének megvalósulnia. Érdekében állítólag Marosán György is közbelépett, hogy a *Népszavá*ban ne közöljenek cikket az esetről, noha Rajkné későbbi vallomása szerint Justus ezt is kezdeményezte.[39]

Akárhogy is, Justus és Földi Júlia nem szívelhették egymást. A kommunista mozgalomban két igazán pejoratív jelző létezett:

a „trockista" és a „rendőrspicli". Földi Júlia még 1954. szeptember 6-ai tanúvallomásában is trockista rendőrspiclinek nevezte Justust, és tanúkat sorolt, hogy ki mindenki tudja igazolni, hogy Justus szovjet- és kommunistaellenes volt. Saját provokációs kizáratása is abbéli hitében erősítette meg, hogy Justus rendőrspicli volt.[40] Justus Pál később rezignáltan csak annyit jegyzett meg: „Én ennek a történetnek tulajdonítom, hogy mind Rajk, mind Rajkné bizonyos ellenszenvet mutatott felém, bár csak ritkán találkoztunk."[41] Rajkné pedig pedig a „tartózkodtam a vele való érintkezéstől"[42] félmondattal zárta le politizáló élete első, kudarccal végződött fejezetét, amikor senki se állt ki mellette a politikai nehézségek idején.

Közös élet az illegális magyar kommunista mozgalom vezetőjével

Földi Júlia élete 1944. szeptember 10-én, vasárnap reggel 9 órától változott meg drámaian, amikor a hazai kommunista mozgalom vezetőjének élettársa lett. Rajk László ekkor hagyta el a Margit körúti fegyházat a könyvkötészetben dolgozó elvtársak, elsősorban Nonn György furfangja segítségével, aki észrevette, hogy a Rajk László másik börtönbe való átszállítását elrendelő bejegyzés új oldalra került a fogolynyilvántartó könyvben. Azt a lapot éjjel kiszedte, és a kötetet újrakötötte. Rajk Lászlót így szabadlábra helyezték.

Mivel a kommunista pártvezetés tudta, hogy Júliát figyelik, a döntés után, miszerint Rajk László az ő lakásán fog „dekkolni", a lányt hosszabb időre eltiltották a pártmunkától, hogy leszedjék róla a rendőri megfigyelést. Rajk azonnal Földi Júlia Teréz krt. 1/C szám alatti lakására ment, ahol már várták a Barna András nevére kiállított hamis papírok. A férfi nem tétlenkedett, és már hétfőn

konspiratív találkozókat szervezett. (A lakásról és az ott folyó élénk mozgalmi életről olvashatunk beszámolót Kovács Imre parasztpárti politikus visszaemlékezéseiben is. Kovács nem szívelhette Júliát: „magas, rideg arcú, szúrós tekintetű asszonynak" nevezte.[43])

Ettől kezdve Júlia élete összekapcsolódott a magyar kommunista mozgalom történetével, hiszen ő töltötte be az illegális kommunista párt vezetője mellett a bújtató, ellátó és kapcsolattartó feladatokat. 1944. szeptember 12-én ő gépelte le az MKP–SZDP együttműködési megállapodást. (A dokumentum az ő talpraesettsége, valamint a Magyar Bel- és Külforgalmi Rt.-beli felettesének, Pongrácz Vilmosnak köszönhetően egy széfben átvészelt minden vihart. Rajkné első dolga volt, hogy amint módja nyílt rá, kihozassa az őt mindig támogató Pongrácz Vilmost az Andrássy út 60. pincéjéből, ahová egyszerűen azért került, mert gróf volt. Rajk és Júlia letartóztatásakor Pongrácz Vilmos mentette meg a kommunista párt pénzét is, amit Júlia szintén a munkahelye széfjében tartott.) 1945 után, amikor a Párttörténeti Intézetben kiállítást rendeztek a párt történetéről, Szakasits Árpád boldogan fedezte fel az okmányt, amelyről mindenki azt hitte, hogy elveszett. Rajk Lászlóné akkor csak annyit jegyzett meg: oda kellene írni, hogy „fogalmazta Rajk László", hiszen „a férjem nekem diktálta, a géphibát Rajk Lászlóné követte el".[44]

Földi Júlia iratokat, röplapokat gépelt a mozgalomnak, de döntéshozó szerepe nem volt. Arról, hogy miféle szövegeket gépelt, nem tudunk: „gépeltem valamit" – mondta visszaemlékezésében. A további kérdésekre így válaszolt: „kábé informálva voltam".[45] Ugyanennek az interjúnak a nyomtatásban megjelent, szerkesztett változatában azonban saját mozgalmi szerepe fontosabbnak és tudatosabbnak tűnik: „Tudtam, hogy [Rajk] vezető szerepet játszik. Amit én a tevékenységéről tudtam, az leginkább onnan eredt, hogy sokat gépeltem neki."[46] Az 1954. szeptember 9-ei tanúkihallgatáson ismét a határozott, jól informált és érdemi segítő munkatárs benyomását keltette: „A pártmunkám az volt, hogy gépeltem

politikai analíziseket, röplapokat, fegyveres felkelésre való felszólításokat, és azokat a megegyezéseket, melyeket a koalíciós [sic!] pártokkal kötöttek. A Rajk László által hozzám eljuttatott anyagokból és azok fontosságából arra kellett következtetnem, hogy Rajk valószínűleg a Párt Vezetőségében dolgozik."[47]

Már a Rajk Lászlóval való együttélés kezdetén kirajzolódott a két világ: a párt felelős vezetője és az intellektusban és politikai érzékben a férfit meg sem közelítő segítő, nem mindig valódi társ képe. Az illegális mozgalom konspirációs szabályainak megfelelően minél kevesebben tudtak az információkról, annál kisebb volt a lebukás veszélye, így Júlia sem vehette zokon, hogy nem avatták be a különböző akciókba. Júlia nem tudta, hol bujkálnak az SZDP vezetői, ő csak süteményt sütött nekik.[48] 1954-es vallomásában, amikor a saját identitás hangsúlyozása már fontossá vált, büszkén vallotta, hogy két illegális találkozón is részt vett: 1944. október 15-én Kállai Gyulánál, majd Szakasitsnál, ez utóbbi azonban nem volt otthon.[49] Donáth Ferenc, Kádár János és Rajk találkozóján nem vett részt, kint a konyhában ülve várta, amíg a férfiak odabent befejezik a fontos politikai tárgyalást.[50] Az illegalitás valódi életveszélyt jelentett, és azzal, hogy Júliát kint tartották a konyhában, biztosították, hogy a nő keveset tudjon. Ez az esetleges, ám nagyon is reális veszélyt jelentő lebukásnál a nő életét is megmenthette. Júliának a lakásában szerveződő Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronttal kapcsolatos emlékei is vázlatosak voltak, az interjúban többször hárított: „Maga talán jobban tudja."[51] Ugyanennek az interjúnak a nyomtatásban megjelent változatában már határozottan és önállóan elemezte az illegális kommunista párt népfrontos politikáját.[52]

Földi Júliát láthatóan érdekelte a két munkáspárt együttműködése, nemcsak azért, mert ő maga is közreműködött az ezt megfogalmazó okmány megírásában, hanem mert a saját bőrén tapasztalta meg a szocdem–kommunista vetélkedés következményeit. Ugyanakkor a visszaemlékezés idején már nagyon bosz-

szantotta az utólag kitalált és felnagyított magyar antifasiszta ellenállási kultusz, és többször aláhúzta, hogy a magyar ellenállás „csírájában volt meg... és nagyon kicsi volt".[53] A kommunista ellenállás sem volt éppen hatalmas, de Földi Júliának egyébként sem volt túl jó véleménye a katonákról. Nézetét, miszerint a katonai fegyelem nyíltságához szokott férfiak nem tudnak konspirálni, és ezzel mindenkit veszélybe sodornak, igazolta az idő.

Rajk László 1944 decemberében történt lebukásához közvetve Földi Júlia járult hozzá, amiképpen azt az 1949-es Rajk-perben ő maga is sokszor elmondta. Júlia kedves barátnője és „felső kapcsolata", Lampl Éva beszervezett egy cipészt, Dégi Imrét, aki 1944. december 7-én lebukott. Földi Júlia ellenezte Dégi beszervezését, mert – mint utólag kiderült – félt attól, hogy a cipész nem fogja bírni a verést. Félelme beigazolódott: a férfi a négy napig tartó brutális verés hatására vallott, és így vele bukott a hálózat is. A szembesítésnél a férfi „cipőjén keresztülfolyt a vér" – emlékezett vissza Júlia.[54]

Földi Júliát a munkahelyén tartóztatták le. Az ő letartóztatásakor elkobzott lakáskulcsával a Teréz körúti lakásba benyomuló detektívek nem tudták, hogy a férfi, aki az írógépből kihúzott dokumentumot dulakodás közben megeszi, nem más, mint a sokat keresett Rajk László, mozgalmi nevén „Kirgiz". (Rajk Lászlónak nagy gyakorlata volt abban, mit kell tenni, ha letartóztatják: már 1931-ben ült vizsgálati fogságban, ennek a ténynek később, a Rajk-per idején igen nagy jelentősége lesz.)

Földi Júliának zsidók mentéséért kellett később a sopronkőhidai tárgyaláson a nyilas rögtönítélő bíróság elé állnia (ezért is tartóztatták le), vagyis nem illegális kommunista szervezkedésért, mint ez később többször is elhangzott. A megbízható tanúnak egyáltalán nem tekinthető Péter Gábor azt írta visszaemlékezésében a lebukásról, hogy „Földi Júlia, akivel Rajk lakott, átadta használatra a személyi irataít egy bujdosó zsidó nőnek. Ez a bujdosó zsidó nő lebukott. A nála talált, Földi Júlia nevére szóló személyi iratok alapján detektívek elő akarták állítani lakásáról Földi Júliát, és ott

találták Rajkot."[55] Péter Gábor ezzel kívánta a beszervezett, öntudatos, kommunista elvtársnőt „zsidókat bújtató nővé" degradálni. Hogy pontosan milyen embermentő tevékenységet végzett Földi Júlia, azt nem lehet pontosan tudni, mert ennek a sopronkőhidai pernek az iratait később a többi irattal együtt megsemmisítették. 1945 után a zsidómentés egyébiránt nem feltétlenül volt pozitív cselekedet a kommunista mozgalomban, ahol elsősorban az antifasizmusért elszenvedett mártíromságot díjazták. A zsidó származású kommunista aktivisták is elsősorban kommunista identitásukat hangsúlyozták. Csak életük vége felé – a kétezres években bekövetkezett emlékezetpolitikai fordulattal együtt – került előtérbe az üldözöttzsidó-identitás, és hallgatódott el a kommunista múlt.[56]

Ki volt tehát Lampl Éva és Dégi Imre? Illegális kommunisták vagy menekíteni szándékozott zsidók? Ez utóbbi két névnek semmiféle adatbázisban nem találtam nyomát, noha mint kommunistáknak bele kellett kerülniük a magyar államrendőrség látókörébe.[57] A visszaemlékezések szerint Júlia a zsidótörvények bevezetése után zsidóknak hamis papírokat szerzett, bújtatta őket. Saját keresztlevelét többször kikérte, és átadta a barátainak.[58] Ezt erősíti meg ifj. Rajk László visszaemlékezése is, amelyben arról beszél, hogy Lóránt Zsuzsa szobrászművész édesanyja, Benedikt Éva Rajk Júlia papírjaival élte túl a gettót.[59] Benedikt Éva unokája csak arra emlékezik vissza a családi történetekből, hogy Rajk Júlia volt a keresztanyja, de a keresztlevél kikérése nem szerepel a családi legendáriumban. Annál inkább az, hogy Benedikt Évának be kellett festenie a haját, 1945 után pedig Rajk László titkárnőjeként dolgozott, és kényszermunkára ítélték Sztálinvárosban.[60] Júlia fia úgy emlékezik vissza, hogy anyja „minden idejét hamis papírok gyártásával töltötte, hogy próbálja menteni a barátnőit". Ezek a barátnők azonban semmilyen jelenleg hozzáférhető adatbázisban nem szerepelnek, vagy ha mégis, akkor nem hivatkoznak Földi Júliára mint megmentőjükre. Ezt az embermentő munkát hagyta abba Júlia, amikor a párt utasítására a Margit körúti fogdából fondor-

lattal megszöktetett Rajk Lászlónak fedett lakásra volt szüksége. Ez Földi Júlia saját lakása volt.[61] A háború utáni igazolási kérelemben rögzíti, hogy 1944. július 25-én költözött be az egykor zsidó tulajdonban álló lakásba, de – teszi hozzá – a tulajdonos kérésére.[62]

Rajk újbóli letartóztatása idején Budapest körül már szorult a szovjet ostromgyűrű. Földi Júlia volt az utolsó, akit a Vigyázó Ferenc utcai politikai rendőrségről átszállítva megvertek a Margit körúton. Ezt az elemet mindig kiemelte a visszaemlékezéseiben. A kínzásnak és a kínzás elviselésének különleges összetartó ereje volt a kommunista mozgalomban. Földi Júlia is büszkén vallotta: „Alig bírtunk állni."[63] A többes szám harmadik személy a megosztott sorsközösség biztonságára utal. Az ostromlott Budapestről a politikai foglyokat – köztük Rajk Lászlót, Földi Júliát és Bajcsy-Zsilinszky Endrét – 1944. december 13-án indították el Sopronkőhidára.

Sopronkőhidán

A sopronkőhidai történetek igazi főhőse Bajcsy-Zsilinszky Endre, a visszaemlékezés-gyűjtők Júliát is főleg róla kérdezték. Júlia tehát – felismerve Bajcsy-Zsilinszky egyre jobban felnagyított szerepét a magyar történetírásban – egyik fontos interjújában magabiztosan azt állította, hogy a sopronkőhidai fogságban Bajcsy-Zsilinszky kijelentette Rajknak, hogy a kommunista párté a jövő.[64]

Rajk Lászlóné visszaemlékezéseiben ritkán panaszkodott, de a Sopronkőhidára való utazás kapcsán megemlítette a szigorú őrizetet, amely olyan területen okozott neki kellemetlenségeket, amellyel addig nem nagyon foglalkozott nyilvánosan: a nőiességében. Földi Júlia nehezményezte, hogy a biológiai szükségletek elvégzésére a nőket az őket szállító busz mellé engedték csak le, hiszen a fogva tartás íratlan szabályaihoz tartozott, hogy a férfiakat és a nőket külön kezelték.[65]

A foglyokat a sopronkőhidai dologházban, zárkákban helyezték el, a nőket a második emeleti magánzárkákba csukták. Júlia januártól Rosner Piroskával, Klein (később Kovács) István – Rajk egyik cellatársa – unokahúgával osztotta meg celláját. Közvetlenül felette volt Bajcsy-Zsilinszky cellája. Rajk László másik cellatársa Varga István, a Vasas Szakszervezet későbbi főtitkára volt. A katolikus vallású Júlia azt remélte, hogy az istentiszteleten találkozhat a református Rajk Lászlóval, aki azonban legnagyobb rémületére nem jelent meg. Később egy őrmesteren keresztül megüzente neki, hogy inkább a misére menjenek, mert ott az ajtóban lévő torlódásnál tudnak majd beszélni. Így a két kommunista pártmunkás a vasárnapi miséken találkozott egymással.[66]

Ekkor megkezdődött a versenyfutás az idővel. A front közeledett, a rögtönítélő bíróság idő hiányában nem tudta az ügyeket alaposabban kivizsgálni, így szerencsére Rajk László valódi kiléte is homályban maradt. A tárgyalásokat futószalagon bonyolították le Barcsay Árpád ezredes és Dominics Vilmos vérbíró közreműködésével. Rajk László és Földi Júlia életébe ekkor belépett Rajk Endre, nyilas államtitkár, Szálasi bizalmasa. Itt „nagyon rendes, emberi vallomást tett" – mondta később Júlia.[67]

A Rajk család nagy volt: tizenhárom testvér, ebből tíz fiú. A család leírásánál Földi Júlia visszaemlékezésében érzékeltette Endre másságát: „Nagyon összetartó család volt egyébként, nagyon szerették egymást a testvérek. Mindegyikük halk beszédű, szép, magas, igazi kunfajták, széles pofacsonttal. Talán az Endre nem az. Ő szőke és kékszemű. Olyan hívő, mint László kommunistának. Nem olyan nyilas, aki a zsidókat a Dunába lövi, hanem meggyőződéses."[68] (Ez utóbbi mondat a szerkesztett interjúból kimaradt.[69])

Ha a fenti kijelentéseket igaznak fogadjuk el, akkor nehezen hihető, hogy a testvérek ne tudtak volna egymás életéről. Rajk László levélkapcsolatban állt rokonaival. Földi Júlia szerint az egyik fegyőr közvetítésével maga Rajk László kérte meg testvérét, Endrét arra, hogy segítsen. Másik bátyjuk, Rajk Lajos tüdőorvos volt,

és mint oly sokszor, ezúttal is ő lett a közvetítő a testvérek között. Rajk Endre kocsival érkezett Sopronkőhidára, méghozzá azzal az üzenettel, hogy Szálasi akkor ad kegyelmet, ha a tisztázatlan állampolgárságú Rajk László nyilatkozatban megígéri: felhagy politikai tevékenységével. A cellatárs, Kovács István szerint, Rajk Endre csak Lászlónak ígért segítséget, Földi Júliának nem, hiszen az már „kommunistamentés" lett volna: Földi Júliának a korábban ismertetett félreértések miatt „rosszabb" priusza volt Sopronkőhidán, mint Rajk Lászlónak. Hogy kommunistákat mentett vagy zsidókat – noha éppenséggel a kettő lehetett egy és ugyanaz –, az élet-halál kérdése volt.

Kovács István szerint Rajkot ő győzte meg, hogy ne fogadja el a segítséget ilyen feltétellel: „Én Rajknak Bajcsy szavait idéztem. Há Julit kivégeznék, és ő, Rajk életben maradna, hogyan nézne az emberek szemébe? Rajk próbált azzal érvelni, hogy az ő élete fontosabb a párt számára, mert ő káderszempontból értékesebb. Én erre azt válaszoltam, hogy ha Endre segítségét ilyen formában elfogadja, akkor a párt számára egyáltalán nem lesz olyan értékes káder."[70] Meglehet, az életveszély árnyékában Rajk valóban el kívánta dönteni, ki az értékesebb káder a kommunisták számára. Állítólag azt mondta, a „becstelenség határáig el lehet menni", ha ezzel megmentheti életét a pártnak.[71]

Földi Júlia visszaemlékezéseiből ez a mozzanat hiányzik. Szerinte Rajk László forgott nagyobb veszélyben, mert a nyilasok tudták, hogy 1931 óta részt vesz a kommunista mozgalomban. Arról, hogy a saját élete is veszélyben forgott, és ezt hogyan élte meg, sosem nem beszélt, hiszen mindig csak a férjéről kérdezték.[72]

Földi Júlia saját állítása szerint maga is jelen volt a beszélőkön, amikor a Rajk család különböző tagjai arról győzködték Lászlót, hogy nyugodtan meg lehet adni a nyilatkozatot a nyilasoknak.[73] (Földi Júliára amúgy is a túlélési ösztön volt a jellemző. Tudta: vannak helyzetek, amikor az ellenállás nem segít. Később, a nyugatra tartó hosszú menetelés során is egy ízben vakon teljesítette a keretlegény parancsát, hogy emeljen ki egy szekeret, míg az azt megtagadót helyben agyonlőtték.)[74] A kért nyilatkozatot Rajk László végül nem írta alá.

Rajk László tárgyalását 1945. március 23-án tartották, ahol mindenki őszinte megdöbbenésére az egyenruhás, nyilas karszalagos Rajk Endre is megjelent. Dr. Török Adorján, Rajk László akkori ügyvédje egy 1954. augusztus 11-én tett vallomásában is ennek a megjelenésnek a döbbenetes erejét emelte ki.[75]

Rajk volt az elsőrendű vádlott, így a nyilas katonai bíróság előtti vallomásánál csak a bíró, az ügyész és akkori ügyvédje lehetett jelen. Bukovszki János, Rajk sopronkőhidai vádlott-társa szerint Rajk azt vallotta, hogy a papír, amit a nyomozók közeledtére megevett, éppen az a bizonyos, Endre által korábban kért papír volt, amiben azt ígérte, hogy felhagy politikai tevékenységével.[76]

Közbelépésével Rajk Endre komoly kockázatot vállalt, hiszen ő maga is könnyen gyanúba keveredhetett mint kommunista szimpatizáns, így az egyetlen lehetséges magatartást választotta: vádlón lépett fel testvérével szemben. Felelősségre vonta, hogy miként léphetett erre az útra, amikor ő mindent megtett azért, hogy rendes embert faragjon belőle. Földi Júlia szerint Rajk Endre elmondta, hogy „ő politikailag szemben áll az öccsével, de mint embert igen becsületesnek és jó hazafinak tartja".[77] Az interjú későbbi, szerkesztett változatában az áll, hogy Rajk Endre arra hivatkozott: Lászlónak nehéz volt a gyerekkora, és nincs is ellene bizonyíték.[78]

Rajk Endre visszaemlékezéseiből megismerjük a történet másik oldalát is. Őt telefonon riasztották, hogy testvére veszélyben van, akárcsak „a vele együtt letartóztatásban lévő, előttem ismeretlen menyasszonya".[79] Endre takarót küldött, és kihallgatást kért az igazságügy-minisztertől. Letartóztatott testvérével kerülte a személyes találkozást, amíg a megfelelő nyilatkozatot alá nem írja. Endrének jól jött László már említett segélykérő levele, amelyről Szálasit is tájékoztatta: „Menyasszonya is ott van a fogságban, és minden vágya, hogy őt nőül vehesse, s annyi hányattatás után boldog csa-

ládi életet élhessenek."[80] Igen ám, de a menyasszony ellen éppen a zsidóbújtatás volt a vád. Ez a tény segített Rajk Lászlónak is kibújni a kommunista gyanú alól.

Azt, hogy Rajk Endre testvére életének megmentése mellett voltaképpen saját életét is mentette, Barcsay csendőr ezredes hozzá intézett kérdése világítja meg: „Tud-e a Nemzetvezető arról, hogy önnek ilyen beállítottságú testvére van?"[81] Rajk Endre vélhetően tisztában lehetett vele, hogy saját politikai hitelét is rontja a kommunistagyanús édestestvér. Bár a nyilas hatalom utolsó hónapjaiban aligha terveztek nagyobb belső tisztogatást, Rajk Endre fellépését kétségtelenül az önérdek is vezérelhette.

Rajk Endre a tárgyaláson látta először és utoljára Földi Júliát, aki tudtán kívül fontos szövetségese lett Rajk László győzködésében, hogy írja alá a nyilatkozatot, miszerint többet nem folytat politikai tevékenységet. Ugyanakkor Földi Júlia nem tudta (vagy nem akarta tudni), hogy Rajk László komolyan fontolgatja, hogy – akár Júlia biztos halála árán is – elfogadja saját megmenekülését.

Rajk László megmenekülését két dolog segítette: egyrészt, hogy Júliát menyasszonyának nevezte, és ezzel azt bizonyította, hogy mint leendő családos ember jó útra tér, és nem fog többet politizálni, másrészt testvére személyes jelenléte. Ráadásul bizonyíték sem volt ellene, így az ügyet polgári bírósághoz tették át.

Rajk László nem először köszönhette szabadságát, illetve életét valamelyik testvérének. Amikor kommunista röplapozásért Rajk Lászlót 1931-ben letartóztatták, kérésére a banktisztviselő, majd kiadótulajdonos Rajk Gyula – egy másik fivér – felkereste az akkori Politikai Nyomozó Főcsoport vezetőjét, Heténvi Imrét, és arra kérte, hogy tekintsen el a „megtévedt fiatalember" komolyabb büntetésétől.[82]

Rajk László mind a két, csodával határos megmenekülése (1931-ben, illetve 1945-ben) fontos szerepet kapott az 1949-es per során. Jánosi Ferenc hadbíró százados (a sopronkőhidai tárgyalás ügyésze) felülvizsgálati peréből szerezhetünk erről információkat. Jánosi

a perben azt vallotta, hogy Rajk László 1945-ben zárt tárgyalást kért, ahol bevallotta, hogy 1931 óta rendőrségi ügynökként tevékenykedik, és ezért tették át az ügyét a polgári bírósághoz, miközben ugyanabban a perben a bíróság a vádlottakat súlyos büntetéssel, többek között halállal sújtotta. Hogy mi hangzott el valójában azon a dr. Nika György vezette hadbírósági zárt ülésen, amikor a szovjet csapatok már csak 18 kilométerre voltak Sopronkőhidától, az már sosem derül ki. Az 1949-es perben az is elhangzott, hogy Rajk belügyminiszterként segítette Jánosit: kihozta az internálásból, cserébe az 1945-ös szívességéért. Mint azt már említettük, a Jánosi-per 1954. nyári felülvizsgálatnál kihallgatták dr. Török Adorjánt, Rajk László ügyvédjét, aki elmondta, hogy nem amiatt engedték el Rajkot, mert bevallotta volna, hogy 1931 óta rendőrspicli, hanem mert a testvére megjelent nyilasegyenruhában.[83] Jánosi cellatársa, Kuti Gyula pedig azt vallotta, hogy Jánosi panaszkodott neki: be kell tanulnia, mit fog vallani a tárgyaláson, de azt ígérték, utána hazaengedik. Jánosi ez utóbbi kapcsán jogosan aggódott, hiszen attól tartott, hadbírói működése – főleg a magyarok által megszállt Újvidéken – nem fogja elkerülni az éber kommunista rendőrség figyelmét.[84] Az sem támogatta remélt szabadlábra helyezését, hogy 1949. november 9-ei kihallgatásán azt vallotta: „az orosz hordák rohamcsónakok orrára kötöznek magyar nőket golyófogónak".[85] Jánosit végül a hivatalos iratok szerint 1950. július 22-én kivégezték (de az is lehet, hogy a börtönben agyonverték).[86] Az 1954-es felülvizsgálatnál úgy döntöttek, hogy erre a sajnálatos esetre a Rajk-ügytől függetlenül került sor, és nem foglalkoztak tovább a felülvizsgálatával.

A sopronkőhidai foglyokat a közeledő szovjet csapatok elől 1945. március 29-én indították el nyugat felé. Ötszázötven kilométert gyalogoltak, és ez Földi Júlia egészségét (legfőképpen a gerincét) nagyon megviselte. Abban a ruhában volt, amelyben decemberben letartóztatták. Útravalóul a foglyok egy darab szalonnát és kenyeret kaptak.[87] Mire április közepén Mauthausenba értek, már nem

engedték be őket a táborba, mivel ott is csomagoltak. Így mindenkit elengedtek azzal, hogy jelentkezzen a passaui gyűjtőtáborban.

Ekkor Rajk László és Földi Júlia Markos Györggyel együtt az elaknásított Dunán egy csónakon Magyarország felé indult.[88] (Markos Györgyről Földi Júlia már 1942-ben hallott, barátnőjétől, Eisber Magdától, akinek öt évre ítélt öccsét ő látogatta. Sopronkőhidán pedig leolvasta Markos nevét az egyik cella ajtajáról.[89]) Az útról Rajkné a Bokor Péternek adott interjú során többször is csak annyit mondott, hogy „érdekes", bár életveszélyes volt. Hogy mennyiben volt „érdekes", azt nem tartotta szükségesnek részletezni. A fiának adott interjúban azonban utólag visszaemlékezve elmondta, milyen veszélyeknek volt kitéve, de, mint fogalmazott, „más választásom nem volt".[90]

Visszaemlékezéseiben ritkán említette, hogy mint nő hogyan érezte magát ezekben a szélsőséges helyzetekben, például a Németországba vezető ötszázötven kilométeres gyaloglás során: „Én voltam az egyedüli nő... Borzasztó volt, egyetlen nő voltam, képzeld el. Ott álltunk a Duna partján és egyetlen nő voltam."[91] Sok évtized távlatából is megborzongott, belegondolva, milyen fizikai veszedelmeknek volt kitéve. Ugyanakkor jólesett neki, hogy megoszthatja félelmeit interjút készítő fiával.

Rajkné az ÁVH fogságában írott visszaemlékezésében nehezményezte, hogy „Markos magatartása az úton öntelt és magabiztos volt. Állandóan hangoztatta, hogy bizonyára már várják Pesten, és ha egyszer megérkezünk, szét fogják őt szedni, mint legelső közgazdászt." Markos angolul beszélt az őket felszabadító amerikai katonákkal. Ez a megjegyzés nem volt veszélytelen 1949-ben.[92] Júlia vallomásában Markos 1945 utáni közgazdászi tevékenységét sem értékelte nagyra, hiszen azt állította: Rajk László, Mód Aladárné, Varga Edit és Kende István bizonyíthatják, hogy „sokkal kevesebbet tudott, mint amilyen a híre" volt.[93] Érdemes ezt összevetni Eisber Magdáról írt, ugyanaznapi vallomásával. Eisber esetében csupa ártalmatlanul semleges, illetve védelmet jelentő nevet

(például a Rákosi-klánhoz tartozó Rákosi Hajnalt) említett.[94] Mindebből sejthetjük, hogy Földi Júlia számára a két magabiztos férfival töltött út nem volt megaláztatásoktól mentes, és korántsem volt olyan idilli, ahogyan azt Markos György későbbi visszaemlékezésében állította.

A két férfi a nőt küldte élelmet koldulni – aki rosszabbul tudott németül, és fizikailag is jobban megviselte a gyalogtúra –, mert „ők szégyellték volna".[95] Az élelemszerzés női feladatát Júlia sikerrel hajtotta végre: leszedte a kabátjáról a szőrmét, amelyet élelmiszerre cserélt. A csónakot azonban, amelyen a Dunán lefelé ereszkedtek, már Rajk László szerezte Linzben. Júliára nagy benyomást tett Rajk László fizikai ereje. Ahogy fogalmazott: „mint egy Tarzan, egy bottal evezett egy nagy csónakban..."[96] (A női élettörténet-elmondás egyik fontos jellegzetessége, hogy a filmekből és az irodalomból átvett képek segítségével öntik szavakba a személyes élményt. A Tarzan-filmek robusztus férfialakját Júlia generációjának minden tagja ismerte, de a vékony, inas, egyik kezét egy spanyolországi sebesülés miatt nehezen használó Rajk László alakja a jó testi felépítésű vademberrel csak Júlia emlékezetében olvadhatott eggyé.)[97]

A Szabadságnak elnevezett csónakkal Győrig mentek, ahol felkapaszkodtak egy Budapestre induló vonatra. A vonattal Kelenföldig jutottak el. Az egyetlen, személyi sérüléssel járó baleset Bicskénél történt, amikor az ablaktalan vonaton egy kábel arcon vágta Rajk Lászlót, aki komolyan megsérült. Júlia a Bokor Péternek adott interjúban ennél a résznél minden kérdés nélkül fontosnak tartotta közbeszúrni: „Közben a férjem megsérült"[98] – és részletesen elmesélte, hogyan találtak Kelenföldön orvost, akinek a feleségével Júlia az elemitől kezdve egy iskolába járt. Júlia számára férje testi épsége mindennél fontosabb volt; ezért még a „hivatalos" emlékezetgyűjtés íratlan szabályát is megtörte, hogy ezt az epizódot megemlíthesse.

A vándorlás történetét Markos György is megírta. A könyvhöz Rajk Júliának csak egy megjegyzése volt, hogy nem nyilasru-

hában érkeztek meg, hanem katonaruhában; ő maga is nadrágot viselt, ami önmagában is szokatlan viselet volt.[99]

Rajk László és Földi Júlia a megterhelő utazás után végül 1945. május 13-án, soványan és rongyosan, mégis épségben érkezett meg Budapestre, ahol egy számukra ismeretlen és új világba csöppentek.

RAJK LÁSZLÓNÉ A LEGÁLIS KOMMUNISTA MOZGALOMBAN

1945. május 13. – 1949. május 30.

Földi Júlia életének állomásait attól kezdve, hogy belépett a Tisza Kálmán (később Köztársaság, ma II. János Pál pápa) téri pártszékházba, egészen addig, hogy 1949-ben letartóztatták, teljes mértékben meghatározta Rajk László karrierjének alakulása. Bár sorsuk összefonódott, ezekben az években el is távolodtak egymástól, külön életet éltek. Noha addig sem igazán volt közös házaséletük, ez az új világ felépítésének láza idején a kommunista mozgalomban megszokott volt a funkcionárius családoknál.

Az 1945-ös választásokon Rajk László a Magyar Kommunista Párt országos listáján a második helyen szerepelt. Rajk a nemzetgyűlési választások fő szervezője, a parlamentben a párt vezérszónoka volt, kihasználva rendkívüli szónoki képességét, amellyel annak idején, a vernet-i fogolytáborban kiérdemelte „az aranyszájú pap" elnevezést.[1] 1945. november 22-én az MKP háromfős főtitkárságának egyik tagjává választották, így a legszűkebb vezetéshez tartozott.[2] 1946. március 20-ától lett belügyminiszter. Céltudatos működése során több hullámban felszámolta az egyesületeket, visszavonta a baloldallal nem rokonszenvező

lapok engedélyét, aktívan részt vett a közigazgatás és a rendőrség átalakításában, valamint az ellenzéki pártok felszámolásában. 1948 szeptemberétől letartóztatásáig külügyminiszter, illetve 1949 februárjától a szétzilált demokratikus pártokat a kommunistákkal egyesítő pártszövetség, a Magyar Függetlenségi Népfront titkára volt.

A „KESZONBETEGSÉG"

Az illegalitásban eltöltött hosszú évek, a kínzások emléke nem múlt el nyomtalanul a hatalomra kerülő kommunista funkcionáriusok emlékezetéből. Magyarországon az első és legfontosabb változás az volt, hogy a kommunista párt legálissá vált. Az olyanok számára, mint Rajk László, nagyon furcsa volt, hogy MKP-plakátokat lát a falakon. Júlia így emlékezett vissza erre: „Olyan furcsa volt olvasni, hogy MKP, hogy körbe néztünk, hogy nem fognak-e letartóztatni. [...] De valami furcsa volt beszélni is, hogy az MKP-t ki lehetett mondani. Nagyon furcsa volt nekünk."[3] A folyamatos életveszély után tehát „furcsa" volt akklimatizálódni az új környezethez. Rajk Júlia a visszaemlékezése ezen részében végig többes szám első személyt használt: Rajk Lászlóval és a többi illegális kommunistával örökre összekötötte őket az üldöztetés emléke, és egy csoporttá forrasztotta őket. Arról viszont, hogy ez a csoport mennyire képtelen megvédeni saját tagjait, Rajkné már 1949-ben meggyőződhetett.

A másik változás a „moszkvaiak" hazatérte volt. Rajk Lászlóról különféle rémhírek keringtek: meghalt, kivégezték, lelőtték, a párt Péter Gábort küldte a kiszabadítására, de sikertelenül. Mivel Rajk László és Földi Júlia hazatérésekor az utcán árulták a *Szabad Nép*et, a szerkesztőségben kérdezték meg, hogy hol a párt központja.[4] Amikor megérkeztek a Tisza Kálmán térre, hatalmas

„népünnepély" fogadta őket, mindenki a kommunista párt hazai szárnyát vezető Rajk László nyakába borult.

Rajk Júlia visszaemlékezésében ez a szép pillanat keserű emlékekkel keveredik: „És ezeket az embereket később viszontláttam, halált kértek Rajk Lászlóra, és velem nem álltak szóba, miután öt évet leültem és ártatlan voltam. Akik ott zokogva borultak a férjem nyakába. Ezek a régi elvtársak voltak mind, mert aki nem volt párttag, az nem hitte el a Rajk-pert. Tényleg egy valóságos népünnepély volt."[5] Ez volt Rajk Júlia legfájdalmasabb emléke, hogy a belső csoport, amelynek tagjai valóban számítottak neki, a „régi elvtársak" árulták el a férjét, ezt próbálta egész életében megérteni és feldolgozni.

A Tisza Kálmán téren nem voltak jelen a párt igazi vezetői, Rákosi Mátyás sem, akit telefonon azonnal értesítettek Rajkék megérkezéséről. Rákosi kocsit küldetett értük, amely elvitte őket a zuglói Szabó József utcai házba, ahol Rákosi akkoriban lakott egy „polgári" (ez volt a munkásszármazású Rajk Júlia kedvenc kifejezése), háromszobás házban. A találkozó rövid és Júlia szerint „barátságos" volt: „Rákosival tegeződött. Talán ő volt az egyetlen. Én úgy emlékszem. Nem is tudom, nem is hiszem, hogy volt még valaki. Szóval ez egy nagyon barátságos, nagyon rövid találkozó volt. Nagy örömmel üdvözölte. Nagyon várták haza."[6] Azt, hogy a protokoll-látogatásról milyen élményekkel távozott a két pártvezető, Rákosi és Rajk, nem tudjuk. Annak, hogy Földi Júlia emlékezetében a tegezés ténye maradt meg (más visszaemlékezések szerint egyébként Rákosit csak Gerő tegezhette[7]), az lehet az oka, hogy a találkozó tényleg meleg és szívélyes hangulatú volt, amely élesen szemben állt a korábbi hónapok kimerítő nélkülözéseivel.[8] A nagy jelentőségű találkozó után mindkettőjük számára új élet kezdődött.

Az új életforma

A felszabadulás után a hazatérő kommunisták zaklatott gyorsasággal láttak munkához, mindenki úgy érezte, hogy „sürgősen kell felépíteni az országot".[9] A pártmunkások szó szerint a párt székházában éltek, így rendeletileg kellett szabályozni, hogy csak este hatig lehet dolgozni az épületben.

Júlia nem vezetett háztartást, egy ideig nem is lett volna hol, hiszen hazatérésük után a Rákóczi út 26. számú ház első emeletén, a *Társadalmi Szemle* későbbi szerkesztőségében éltek mint ágyrajárók. (A korábbi Teréz körúti lakást nem említik.) Rajk László itt kapta élete első saját öltönyét, a szintén ideiglenesen ott lakó Tőkés Ottótól.[10]

1946 elején a Slachta Margit-féle „szürke nővérek" ajánlottak fel egy lakást Rajk Lászlónénak: „[Mónika nővér] azt mondta, hogy én egy olyan rendes ember vagyok, dacára annak, hogy kommunista, és felajánlottak egy lakást."[11] A nagylelkű gesztus annak lehetett köszönhető, hogy a felszabadulás előtt Földi Júlia többször dolgozott együtt a „szürke nővérekkel" a zsidómentés során (ennek egyébként szintén nem találtam írott nyomát), ők pedig felismerték, hogy az új politikai viszonyok között célszerű ápolni a régi kapcsolatot a nagy hatalmú kommunista funkcionárius feleségével.

Így tehát Rajk László negyvenévesen, életében először egy főbérleti lakás bérlője lett.[12] A lakás a Thököly út 31/A szám alatt volt. Rajk belügyminiszteri kinevezése után aztán a II., Vérhalom utca 27/B szám alatti villába költöztek, amelyet Júlia visszaemlékezéseiben csak „lakásként" emlegetett. A villában velük lakott Rajk László három unokaöccse és Júlia édesanyja is. A villához tartozott Pajtás, az airedale terrier is. Júlia egész életében meghatározó volt az állatok iránti szeretete.

A Rajk házaspár legszűkebb baráti köre – az illegális kommunista mozgalom belső szabályait követve – Péter Gáborékból állt.

1947-ig gyakran összejöttek, szinte naponta telefonáltak egymásnak. Amikor Júlia hátát 1946-ban három hónapra begipszelték, Péter Gáborék még a lakást is átrendezték, hogy az ágyban fekvő asszony csatlakozhasson a társasághoz.[13] (Júliának élete ezen korszakában még egyszer hosszabb ideig gipszágyban kellett feküdnie gerincbántalmai miatt. A munkatársai és barátai a lakásába zarándokoltak hozzá.)[14]

A tágabb baráti kör tagjai is a hazai kommunista mozgalomból ismerték egymást: Horváth Márton, Donáth Ferenc, Major Tamás, Lukács György, Friss István, Kádár János. Révai Józsefék akkor hatéves gyerekére gyakran vigyázott Júlia édesanyja. Révaiékkal együtt nyaraltak Aligán, a pártüdülőben. Rajkék az e célra kisajátított üdülőház alsó szintjét kapták, az emeleten laktak Révaiék, akik néha ezt az üdülési lehetőséget átadták a Gács László–Ságvári Magda házaspárnak.[15] Gács László volt Schillinger Ilona, Rajk előző élettársának volt férje és vér szerinti apja lányának, Gács Évának (1931–), akit Rajk 1932 és 1936 között a saját lányaként nevelt. (Gács Évát 1936-ban, amikor László és Ilona Párizsba indult, hogy részt vegyen a spanyol polgárháborúban, Schillinger Ilona nővérénél, Lilinél hagyták Prágában. A kislány onnan Londonba került. Gács Éva a háború után Izraelben települt le, útja 1949-ben Magyarországon át vezetett. Közel kéthetes magyarországi tartózkodása alatt többször találkozott nevelőapjával, Rajk Lászlóval. Rajkék 1946-ban a Gács házaspárral szomszédok voltak a Thököly úti zuglói házban is. A villamoson bliccelő és a kalauzzal szemtelenül beszélő Gács Évát egyszer Rajk László hozta ki a rendőrségről.)[16]

A Rajk házaspárnak igazi, közeli barátja nem volt, hiszen a kommunista politikusoknak rendkívül kockázatos volt bizalmas barátot választaniuk. Társasági kapcsolataik is a hazai kommunista párt tagjaiból álltak, ilyen volt például a Lánczos János–Fái Boris házaspár, akiket az illegalitás idejéből ismertek.[17] Kádár gyakran átjárt Rajkékhoz sakkozni, mert az „rendkívül pihentető

volt számukra".[18] Rajk és Kádár – a mozgalom által meghatározott határig – jó barátok voltak. Az 1948 szilveszterén, a Nemzeti Színházban róluk készült képen, vezető színészek társaságában, felszabadultan mosolyognak a kamerába.[19] A régóta várt gyereknek, ifjabb Rajk Lászlónak is Kádár János lett a keresztapja. Rajkék szabad idejükben úszóversenyekre jártak,[20] hiszen mindketten szenvedélyes úszók voltak. (A rendszeres sportuszodai úszás szokását, amelyet gerincbántalmai is indokoltak, Rajk Júlia élete végéig megőrizte, és nagyon örült, hogy fia sportként az úszást választotta.)[21] Rajk László egyetlen bizalmasa bátyja, Jenő volt, de vele is ritkán találkozott, hiszen munkája miatt rendkívül elfoglalt volt. Rajkék ezenkívül még Júlia nővérével, Margittal tartották a kapcsolatot.

Rajkék 1947-ben mentek életükben először külföldre nyaralni. Májusban utaztak Belgrádba, egy jugoszláv főhadnagy kísérte el őket. A belgrádi magyar nagykövettel, Szántó Zoltánnal[22] és a Jugoszláv Kommunista Párt Politikai Bizottságának egyik tagjával találkoztak. Innen autóval mentek tovább Zágrábba, az úton egy miniszter ült velük a kocsiban, akinek a nevére Rajkné későbbi kihallgatásán nem emlékezett. Zágrábban a horvát miniszterelnök fogadta őket, majd Abbáziába (Opatija) utaztak, ahol a helyi politikai bizottság titkárával beszéltek.[23] Rajk Júlia a fiának elmondott visszaemlékezésében említette, hogy férje találkozott vezető politikusokkal, de ezeken a beszélgetéseken ő nem volt jelen.[24]

Az 1948-as év külföldi útjairól csak rövid utalásokból értesülhetünk, mivel írott források nem maradtak fenn. Rajkék 1948-ban egy hónapot töltöttek Kádár Jánossal a Szovjetunióban. Az, hogy utazásuk során Kádár csatlakozott a házaspárhoz, nem volt véletlen, hiszen Rákosi pontosan tudni szerette volna, hogy kivel, mikor találkozik Rajk László. Rajknak a Szovjetunióban korábbról nem voltak kapcsolatai, és az utazás során sem szerzett újabb támogató ismerősöket. Rajk oroszul sem beszélt.[25] Ugyanebben az évben Rajkék egy hónapot töltöttek Romániában Kádár János, Révai József, Kiss Károly, Weil Emil és Apró Antal társaságában.[26] Ez volt Júlia legboldogabb nyaralása, mivel már gyermeket várt, és férjével bejárták annak erdélyi szülőföldjét, megnézték apósa sírját.[27]

Rajknénak férje munkája miatt sok protokolláris kötelezettsége volt. A Balkáni Nőszövetség, a Magyar–Jugoszláv Baráti Társaságban betöltött pozíciói mind-mind férje miatt hárultak rá. 1945-ben a nők előtt is megnyílt a rendőri pálya. A rendőrnők első csoportját Rajkné protokolláris kötelességeiből adódóan is védőszárnyai alá vette, és követte életük alakulását, részt vett rendezvényeiken.

Rajkné kihasználta, hogy férjén keresztül sok mindent el tud érni, és Sztehlo Gábor Gaudiopolisát is megpróbálta a maga módján megmenteni a fenyegetően közeledő államosítástól: a belügyminiszter feleségeként rendőri felügyelet alatt álló lányokat utaltatott be Sztehlo pilisi intézetébe, és elintézte, hogy a zugligeti Pax-telep szomszédságában álló Hűvös-villa hatalmas kertjében újabb épületet húzzanak fel számukra.[28]

Elfoglalt férje mellett Júlia saját baráti kört és saját életet is kialakított. Rajk Jenővel és Révaiékkal sokat járt koncertre és színházba.[29] Nagy büszkeséggel idézte vissza annak a színházi estének az emlékét, amikor véletlenül egy előző este már látott darabra vetetett jegyet, és arra hívta el megint Révaiékat. A függöny felgördülésekor Révai ránézett, mire ő „olyan pimaszul" nézett vissza, hogy megúszta a nem éppen visszafogott modoráról híres férfi korholását.[30] Rajkné színház után gyakran összejött a barátaival. „Volt egy pár ember, akit ismertem, de nekem is meg volt a magam köre az MNDSZ-ben."[31] Júlia saját szakmai életének színtere valóban a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége volt.[32]

Az MNDSZ élén

„Munkánk és harcunk célja: a szabad haza
Hol boldog a gyermek és minden anya."[33]

Hazatérte után, 1945-ben Rajkné igazoló eljárása puszta formalitás volt. Ebben rögzíteni kellett, hogy „magatartása nem sértette a magyar nép érdekét, és azt, hogy a népellenes törvények és rendeletek végrehajtása során teljesített hivatalos ténykedése milyen volt". Az igazolási kérelmet nem ő töltötte ki, csupán aláírta. De azt azért rögzítették benne, hogy 1944. július 25-én beköltözött egy zsidó tulajdonú lakásba, a tulajdonos kérésére. Ekkor még büszkén vállalta szociáldemokrata párti tagságát, amely idővel aztán eltűnt az önéletrajzából, és csak a kommunista párti tagság maradt meg, valamint az, hogy a *Magyar Világ*ot, a *Népszavá*t és a *Magyar Nemzet*et olvasta rendszeresen.[34]

Arról, hogy Rajk Lászlóné hogyan kapcsolódott be az akkor frissen alakult MNDSZ-be, három történetváltozat is a rendelkezésünkre áll. Az első magának Rajknénak a visszaemlékezése: „44-ben a férjem mondta, hogy meg kéne alakítani a Nőszövetséget. Ahogy jöttünk be gyalog Kelenföldről [1945. május 13-án], valami borzasztó csúnya plakátot láttunk, de nekem nagyon tetszett, valami borzasztó színű szürke egybefolyt, rajta volt egy munkás, egy paraszt meg egy értelmiségi nőfej kendővel bekötve. Akkor én megálltam előtte, és oda volt írva: MNO [sic!]. Mondtam a férjemnek, hogy én úgy szeretnék itt dolgozni. És én oda mentem dolgozni."[35]

A második változat a francia kommunista pártot és Horthy börtönét is megjárt pártfunkcionáriustól, Fái Boristól származik, aki így emlékezett vissza Rajk Lászlóné mobilizálására és demokratikus megválasztására: „A kapualjban [a Tisza Kálmán téri székházban] állt Rajk László bekötött fejjel, mellette a felesége. Nagyon-nagyon

boldog voltam. Összeölelkeztünk, és én mindjárt ott a kapualjban megkérdeztem Rajknét, akar-e a nőmozgalomban dolgozni. Amikor igenlő feleletet kaptam, rögtön kijelentettem: »Te leszel az MNDSZ főtitkára.«"[36] Rá jellemző pragmatizmussal egyetlen egy okból javasolta régi elvtársnőjét, Rajknét a pozícióra: „Egy tömegszervezetre hasznos lehet, ha egy »nagy« ember közvetlen hozzátartozója a vezető."[37] A fenti mondat a felülvizsgálati tárgyaláson, Fái Boris kihallgatásán hangzott el, és Rajkné a teremben ülve hallgatta, hogy volt barátnője ezek szerint csupán „feleségként" tekintett rá éveken keresztül.

Rajkné 1945-ben valóban a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének budapesti titkára, az I. kongresszus után főtitkára, 1948-tól pedig rövid ideig (csupán reprezentációs feladatokkal ellátott) elnöke lett. Ismerve a kommunista párton belüli viszonyokat, elég valószínűtlen, hogy Fái Boris döntésétől bármi is függött volna, de ez a példa jól jellemzi, hogy a kor a határtalan lehetőségek időszaka volt.

A harmadik változat szerint a párthierarchiában fontos szerepet betöltő elvtársak feleségei automatikusan az MNDSZ-be kerültek, mint például a szülés után a munka frontjára visszatért Mód Aladárné.[38] Ezt a törvényszerűséget Rajk Lászlóné is belátta, aki szerette volna megtartani lánynevét, azaz „saját nevét", de „éppen az MNDSZ élére azért választottak, mert Rajk Lászlónénak hívtak".[39]

Valóban Rajk László neve volt az, amely számára a felelősségteljes munkát biztosította. Szakmai előmenetelét férjének a párthierarchiában elfoglalt helye határozta meg. Így amikor 1948 áprilisában az MNDSZ elnöke lett, az sem azért történt, mert jól vagy rosszul végezte a munkáját, hanem azért, mert „akkor Rákosi elhívott engem, és azt mondta, hogy nézze, Rajkné, tulajdonképpen nem jó, ha egy ember ilyen sokáig egy helyen dolgozik, és mi azt gondoltuk, hogy talán maga most az MNDSZ-nek az elnöke lesz, és Jóború Magda lesz a főtitkára".[40] A Rajk László körül kialakult bizalmatlanság Rajk Lászlónét is a nőmozgalom tisztán rep-

rezentatív funkciójába kényszerítette, amely aktív tevékenységgel nem járt, míg a fiatal, feltörekvő káder, Jóború Magda lehetőséget kapott, hogy lojalitását bizonyítsa.[41]

Az MNDSZ töredékesen fennmaradt irataiból nehezen rekonstruálható, milyen munkát is végzett Rajk Lászlóné.[42] A nőszövetség főtitkári pozíciója meglehetősen fontos rang volt, ugyanakkor nem járt gyakorlati munkával. Az MNDSZ első tanfolyamán a képzést igazoló papírokat Rajkné írta alá, és az aktivistákkal közvetlen kapcsolatot épített ki. Amiképpen az egyik résztvevő visszaemlékezett: „őt is nagyon szerettem személy szerint".[43] Úgy tűnik, hogy Rajkné szerepe elsősorban a kijárás, a lobbizás, férje révén pedig a Belügyminisztérium és a legfelsőbb pártvezetés jóindulatának a biztosítása volt. A kommunista egyenlősítő ideológia ellenére az MNDSZ elsősorban jótékonykodott, és ehhez adományokat gyűjtött, valamint elkészítette azoknak a listáját, akik ezekre az adományokra rászorultak. Az MNDSZ „karácsonyi akciójának" intézőbizottságában például ott ült mások mellett Tildy Zoltánné, Rajk Lászlóné, Ágoston Péterné, Ratkó Anna és Sólyom Lászlóné is. Ebből a korszakból Rajk Lászlóné nevével összesen öt cikkben lehet találkozni a szervezet lapjában, az *Asszonyok*ban, ezeket azonban minden valószínűség szerint nem ő írta.[44]

Az MNDSZ-ben a nagy hatalmú – vagy magukat nagy hatalmúnak tartó – funkcionáriusnők száma zavaróan nagy volt, így a pártvezetésnek a többi női vezetőt bepanaszoló, vezetői hajlamokat dédelgető nőket le kellett szerelnie. A másik fő megfékezendő irányvonal a szövetségen belül uralkodó, a férfi pártvezetés által túlzottan „balosnak" tartott magatartás volt, amelyet főleg Fái Boris és a francia kommunista pártból hazatértek képviseltek. Rajk Lászlóné mindkét kérdésben a pártvezetés hasznos, támogató tagjának bizonyult. Ugyanakkor az internálótáborokból szabadultak részére csomagokat juttatott el, és ezzel kivívta a többi funkcionáriusnő kritikáját, akik ezekben a rászoruló emberekben csak az épülő új rend ellenségeit látták.[45]

Az MNDSZ vezetősége sokirányú rivalizálás színtere volt. A pártvezetés és elsősorban a nőügyekért felelős Farkas Mihály külön „komisszárt" neveztetett ki a vezetőségbe, aki csak neki jelentett. Fekete Sándorné (szül. Neumann Mária) meg is lepődött a megtisztelő feladaton, de Farkas Mihály „arra hivatkozott, hogy hol az egyik vezető, hol a másik vezető rohan hozzá panaszkodni. Nekem az a feladatom, hogy ezt szüntessem meg... Talán furcsának tűnik, hogy olyan vezetők mellett, mint Fái Boris, Rajkné, ilyen feladatot kaptam. Úgy gondoltam, hogy Farkas azért adta nekem ezt a feladatot, mert egyik vezetőhöz se tartoztam, nem rivalizáltam, például, ki menjen Párizsba a nemzetközi kongresszusra."[46]

A fennmaradt jegyzőkönyvek alapján nyilvánvaló, hogy Rajk Lászlóné ritkán vett részt az üléseken, és még ritkábban szólt hozzá, akkor is – a többiekhez képest – röviden. A feladatok kiosztásakor ő volt a felelős a hadifogoly-akcióért. Az MNDSZ nevében külön küldöttség – Rajk Lászlóné, Pokorny Hermann-né, Fái Boris, Kenyeres Imréné és Kupor Józsefné – kereste fel Vorosilov marsallt, hogy kifejezze a magyar asszonyok háláját, amiért a hadifogságból a katonákat jóval a békekötés előtt hazabocsátották.[47] Ezen kívül az a hálátlan feladat is neki jutott, hogy ellensúlyozza a kisgazdák, elsősorban Tildyné népszerűségét.[48]

A hadifoglyok ügyét minden párt megpróbálta kisajátítani magának. A „nyugati" hadifoglyokat a Hazahozatali Kormánybiztosság, a „keleti" hadifoglyokat pedig a Hadügyminisztérium gondozta. 1946 júliusában a kinevezett kormánybiztos a hadifoglyok ügyében összehívta a különböző pártindíttatásból aktív civil szervezeteket, és megalakították a Hadifogoly Szolgálat központi ügyvezető bizottságát, amelynek ügyvezető elnöke Tildy Zoltánné, ügyvezető alelnöke pedig Rajk Lászlóné lett. A bizottság feladata volt a szociális problémák megoldása, „lehetőleg társadalmi úton". (Ekkor került a Népjóléti Minisztérium kezelésébe a hadifoglyok ügye.) Az így létrehozott bizottság kimondottan pártok felett álló volt, de a „társadalmi út" valójában pártpolitikai út volt.[49]

Rajknénak szüksége volt férje jó kapcsolataira, például a hadifoglyok igazolásakor, de ő maga nem lépett fel kezdeményező szerepben. A propagandaszempontból fontos találkozókon sem ő vett részt: amikor például az MNDSZ küldöttsége Rákosinál járt a hadifoglyok hazahozatala érdekében, Döbrenteiné képviselte a szervezetet.[50] Ezen a fontos találkozón hátrány lett volna, ha az egyik kommunista miniszter felesége járult volna a mindenható vezető elé. A fennmaradt dokumentumok alapján ugyanakkor az MNDSZ döntéseiben meghatározó, szűk kommunista frakció tagjai (Sárfi Rózsi, Szabó Piroska, Döbrenteiné, Révainé, Fái Boris) elé nem került hadifoglyokkal kapcsolatos előterjesztés.

Rajkné a reprezentatív feladatokat jobban kedvelte az üléseknél, és a résztvevőket megdöbbentette azzal, hogy a bizottság elhúzódó ülésén felállt, mondván, a „férjének most van az avatása". A sokat látott pártfunkcionáriusok számára azért megszakítani egy programot, mert valakire a férje miatt kötelezettségek hárulnak, megdöbbentő volt.[51] Ugyanakkor Rajknénak természetes volt, hogy ha máshol volt dolga, akkor odament.

A hadifogoly-akciókban mindemellett fontos szerepe volt Rajk Lászlóné szónoki képességeinek, szépen zengő hangjának. Debrecenben, 1947. november 16-án, az Aranybika Szállóban elmondott beszédében, amelyet a helyi MNDSZ-aktivisták előtt tartott, kifejtette, hogy milyen nagy a jelentősége annak, hogy a fogságból visszatértek először az MNDSZ lelkes aktivistáival találkoznak, akik segítik a foglyokat beilleszkedni az új Magyarországon.[52]

Rajkné a vezetőségi üléseken hozzászólásaiban röviden, de világosan fejtette ki a főbb problémákat és a kibontakozás irányait: „Az a helyzet, ha az elvtársnők közül egy panaszkodik, akkor a tehetetlenségből rögtön bekapcsolódnak az elvtársnők."[53] Rá igazán nem volt jellemző a tehetetlenség. Ügyesen mozgósította a kapcsolatait, sikerként számolt be a vezetőségnek a Vas Zoltánnál tett látogatásáról, amikor tüzelőt szerzett a „kórházak után, de az iskolák előtt" az MNDSZ melegedői számára.[54]

Az MNDSZ első karácsonyi akcióját nemcsak kapkodó szervezetlensége, hanem a Horthyné-féle nyomorenyhítő akciókhoz való hasonlósága miatt is sokan kritizálták a kommunista párton belül. Rajk Lászlóné viszont elemében érezte magát: „A szociális munkaközösségekkel együtt lehet dolgozni, de úgy, hogy legfeljebb 8-10 rászorult címet veszünk át tőlük, nehogy az forduljon elő, hogy ők nem vesznek részt megfelelően az akcióban, és az ő szegényeik részesüljenek az akcióban. Lépjenek érintkezésbe a kerületek orosz parancsnokságaival, és kérjenek eszközöket a csomagok széthordására. Be lehet vonni a cserkészlányokat a munkába... Az érseki helytartó ígéretet tett, hogy a vasárnapi miséken felszólítják a híveket, hogy csatlakozzanak az akcióhoz. Ha lehet, ezt hallgassák meg az elvtársnők."[55]

Ebből a szokatlanul hosszú hozzászólásból is érződik, hogy Rajkné hogyan hasznosította az illegális kommunista mozgalomban szerzett segélyezési és konspiratív tapasztalatait. Örömmel tervezgette, hogy ki milyen feladatot kap az akcióban. Ha jónak látta, még az esküdt ellenséggel, a katolikus egyházzal is szövetségre lépett. Mivel nem bízott meg bennünk, a sokat próbált MNDSZ-aktivistákat elküldte a misén elmondandó szentbeszéd személyes ellenőrzésére. A karácsonyi akció során az MNDSZ kijelölt tagjai, Rajkné, Pokorny Hermann-né és Vadas Sári végiglátogatták a gyárosokat és minisztereket, hogy támogatást szerezzenek.[56]

Rajkné a pártutasításokat kérdezés nélkül végrehajtotta. A Magyar Közösség „összeesküvésének" leleplezésekor ő lett a felelős a határozat MNDSZ-en belüli népszerűsítéséért.[57] A két ember – Rajk és Rajkné – karrierje úgyanígy összefonódott az 1947-es „kékcédulás" választásoknál is, amikor Rajkné a választásokkal kapcsolatos előkészületeket irányította az általa vezetett titkárságon, nem függetlenül Rajk László ez irányú belügyminiszteri erőfeszítéseitől.[58]

Az MNDSZ irányvonalával kapcsolatban Rajkné a szűk pártvezetésnek azt a politikáját képviselte, amely igyekezett elkerülni a konfrontációt a nőpolitikában: a szociális kérdéseket és a kultú-

rát tekintette az MNDSZ feladatának, a politikát viszont nem.[59] Az MNDSZ titkos kommunista tagkönyves aktívái külön instrukciókat kaptak, hogyan viselkedjenek a szövetségben, hogyan ne árulják el, milyen utasításokat kaptak a pártközponttól. „Az elvtársak vigyázzanak, nehogy olyan utasításokat vigyenek le az MNDSZ-csoportba, amiket itt hallanak, de az MNDSZ még a központtól nem kapta meg."[60]

Rajkné hűségesen végrehajtotta a pártvezetésnek az MNDSZ-szel kapcsolatos, folyamatosan változó politikáját is. A szövetségtől a pártvezetés széles, koalíciós alapokon álló nőszervezést várt el. Az 1945-ös Tisza Kálmán téri eligazító nagygyűlésen Rajk László volt az egyik előadó, aki úgy instruálta a női aktivistákat, hogy „meg kell tanulni cigarettázni és kártyázni",[61] mert „ennek segítségével vonzzuk majd a polgári rétegeket".[62] (Fái Boris később is borzongva emlékezett az ugyanebben a Rajk-beszédben elhangzott bridzselésre és táncra való felszólításra.) Az addig illegalitásban élt, tetterőtől feszülő, kommunista aktivistanők ezt a pártutasítást nehezményezték. A békéscsabai MNDSZ régi, illegális kommunista családból származó alapítója sem nagyon bocsátotta meg Rajk Lászlónénak, hogy 1947-ben, férjét elkísérve egy nagygyűlésre, megragadta az alkalmat, hogy rendet tegyen az MNDSZ békéscsabai szervezetében: „Azt kérdezte [Rajkné]: »Ki az, aki nem annyira vörös, mint Te?« A névsor alapján az ő választása Hartel Ferencnére esett, aki bizony a csabai asszonyok előtt nem volt népszerű, ezért a nőmozgalom visszaesett. Ő egy bankárnak volt a felesége és egyben a Katolikus Nőegylet elnöke."[63]

Egy filmhíradó megörökítette, ahogy Rajkné a negyvenes évek extrém kalapdivatjának megfelelő viseletben beszédet mond a Parlament előtt.[64] Egy másik felvételen, 1947 szeptemberében a Budapestre érkező canterburyi érseki helynököt fogadja: az MNDSZ Andrássy úti székháza előtt állva jól látszik, hogy egy fejjel magasabb mindenkinél.[65] 1948 januárjában az MNDSZ székházában „kedélyes uzsonna keretében" értékelte a karácsonyi gyűjtőakciót, és a legtöbbet tevő 21 asszonynak „Jó munkáért" aranyozott MNDSZ-kitüntetést adott át, elsőnek Tildy Zoltánnénak.[66] 1948 áprilisában az ország hároméves munkatervének megbeszélésére Miskolcon tartottak értekezletet, itt az MNDSZ nevében elmondta, hogy a „magyar nők mindenütt ott vannak, ahol segítő kézre van szükség".[67] Elkísérte férjét a Spanyol Köztársaság kikiáltásának alkalmából tartott megemlékezésre 1948 áprilisában a Zeneakadémián: mellette ül az első sorban, szigorúan vasalt, csíkos blúzban.[68] Szintén ebben a hónapban a magyar nők második találkozóján kedélyesen ölelgették egymást a népviseletes küldöttekkel. Ugyanebben a filmhíradóban, az Operában már inkább szorongó pillanatát kapta el a kamera. Itt már szó sem volt beszédről: Jóború Magda szónokol, és hangját be is vágják.[69]

De Rajkné amúgy sem szeretett beszédeket tartani: beszélgetni és cselekedni szeretett. Az MNDSZ a háború után lányárvaházat alapított. A szakképzett nevelők nem boldogultak a sokat megélt lányokkal, akik sorra elszökdöstek. Ekkor jött Rajkné ötlete, hogy falusi lányokra bízza a gondozást, ami aztán tökéletesen bevált.[70]

Rajk Júlia visszaemlékezéseiben sem említette, hogy valójában és részleteiben milyen munkát végzett az MNDSZ-ben. „Nagyon sokra tartottam és mindig nagyon sokra becsültem a nőket, rendkívül kitartóak, jól lehetett velük együtt dolgozni."[71] Máshol: „Szerettem a nőket, nagyon rendesek, nagyon áldozatkészek voltak. Mindig is áldozatkészek voltak."[72] Az áldozatkészség és a kitartás emlegetése nem árulja el, szeretett-e az MNDSZ-ben dolgozni vagy szerették-e a munkatársai, sem azt, hogy hogyan viszonyult a férje az ott végzett munkájához.

Az MNDSZ legszűkebb vezetésében eltöltött három év alatt Rajkné több fontos kitüntetést is kapott jó munkája elismeréseként: 1946-ban a Munka Érdemrend arany fokozatát és a Szabadság Érdemérmet, 1947-ben pedig a Munka Érdemrend ezüst fokozatát. A szimbolikusan fontos kitüntetések elnyerői közül a nagy hatalmú belügyminiszter felesége sem maradhatott ki.

Rajk Lászlóné ugyanakkor nem volt felkészülve egy ilyen magas szintű politikai feladat ellátására. Ennek a felismerésnek köszönhetően 1946. február 1-jén bevonult a Karolina úti pártiskola hat hónapos bentlakásos elitképző tanfolyamára, bár bizonyítványt nem adtak ki részére.[73]

A pártiskola vezetői, a szovjetunióbeli emigrációt túlélt, tapasztalt és idősebb kommunisták (Andics Erzsébet, Rudas László, Varga Jenő) a jövő pártelitjének nevelését kapták feladatukul. Rajk Lászlóné együtt tanult Dobó Jánossal, akivel az ott szövődött elvtársias barátsága sokáig megmaradt. (Az ő feleségével Júlia egy időben szült, és egy gyermekotthonban helyezték el a csecsemőket, hogy az anyák munkába állhassanak – bár Júlia édesanyja segített a gyereknevelésben.) A káderképzőben kialakult kapcsolatok később létfontosságúvá váltak Rajk Júlia számára. A rendszeresen megszervezett osztálytalálkozók alkalmat adtak az osztály különböző, később nagy politikai karriert befutó tagjainak (Csendes Károly, Győrffy Sándor, Hegedűs András, Dusán György, Koós József), hogy áttekintsék az utóbbi idők fejlődését.[74] Rajknénak főleg Rudas Lászlóval voltak konfliktusai az iskolában, így az egyik találkozón a Rudas állítólagos emberségét felidéző beszédet meglehetősen hidegen fogadta.[75]

Az MNDSZ nem arról volt híres, hogy megbecsüli munkatársait. Bár az 1945 utáni politikai élet minden fontosabb női szereplője életének egy bizonyos szakaszában dolgozott a szervezetben, senki sem távozott onnan jó szájízzel. A munkatársnők úgy érezték, hogy a legtöbbet teljesítik, mégsem értékelik a munkájukat, még találkozókra sem hívják őket. Fekete Sándorné így panaszkodott: „Az én munkámat az MNDSZ-nél nem becsülték. Rajkné sem, de olyan kiváló elvtársnő, mint Fái Boris sem."[76] A mondatból egyértelműen kiderül, hogy Fái Borist kiválóbb elvtársnőnek tartotta, mint Rajk Lászlónét.

A nőszervezet azonban nem bánt kesztyűs kézzel Rajk Lászlónéval. Nemcsak munkatársai tartották butának és képességhiányosnak, hanem azt is el kellett viselnie, hogy csupán férje miatt fogadták be.[77] Amikor 1955-ben a nyugdíja kiszámításához szükséges igazolás beszerzése miatt Rajkné felhívta az MNDSZ szervezési osztályát, „egy ifjú hölgy felvette a kagylót és megkérdezte: Rajk Júlia? Mikor dolgozott itt és milyen beosztásban? 55-ben lehetett ez. Ilyen gyorsan felejtődnek a dolgok, hogy attól, hogy valaki 49-ben még főtitkár volt, arról már nem is tudják, hogy volt egyáltalán."[78]

Rajk Lászlóné az MNDSZ-ben, ahogy a munkatársai látták

A munkatársak visszaemlékezései alapján úgy tűnik, Júlia MNDSZ-beli működése nem volt konfliktusoktól mentes. A Rajk-per anyagában egyetlenegy mondat szerepelt vádként Rajk Lászlóné ellen: nevezetesen az, hogy az MNDSZ-t a férje népszerűsítésére használta. Ugyanakkor a kihallgatótiszt, Faludi Ervin, a per felülvizsgálati tárgyalásán elmondott vallomásában leszögezte: „...valószínűleg úgy vették a vádlottat őrizetbe, hogy semmi bizonyíték nem volt ellene, csak az, hogy Rajk Lászlónak a felesége. Aztán később kitaláltuk a vádat."[79]

A kitalált vád kapcsán perének felülvizsgálatakor is Rajk Lászlóné MNDSZ-beli tevékenysége került górcső alá. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága B.001280/1955/6. számú döntésével felmentette ugyan a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel bűntette alól, de kimondta: „A terheltnek az MNDSZ-ben közel három éven át kifejtett működése nem volt megfelelő."[80] Ritkán fordul elő, hogy a magyar Legfelsőbb Bíróság ítélkezik egy nőszervezet működése, egy nő vezetői képességei és a nők politikai mozgósításának elvi kérdésében, ezért

érdemes elidőzni, hogy kik hogyan értékelték Rajk Lászlóné tevékenységét a különféle kihallgatások során.

Nézzük először magát a leginkább érintettet, Rajk Lászlónét. Az 1949-es nyomozati és tárgyalási anyagok ma már nincsenek meg, de a felülvizsgálat idején még egyes részei megvoltak, és ezekből hosszú idézeteket vágtak be a felülvizsgálati anyagba. Az 1949-es peranyagban Rajk Lászlóné, az 1949. október 20-ai nyomozati vallomásban, az 1950. március 2-ai ügyészségi vallomásban, valamint az 1950. március 16–17-ei büntetőtörvényszéki tárgyaláson mindhárom vele és az MNDSZ-szel kapcsolatos pontban bűnösnek vallotta magát. A vádirat szerint: „Férje utasítására az MNDSZ-ben akadályozta a politikai nevelést. Ennek következtében a szervezet rossz irányba fejlődött. Háttérbe szorította a megbízható munkáskádereket, vezető funkcióba ellenséges elemeket igyekezett elhelyezni. Minden lehetőséget kihasznált arra, hogy az MNDSZ bázisa lehessen a Rajk László vezette összeesküvésnek."[81]

1954. augusztus 9-én, a felülvizsgálat során Júlia mindent tagadott, és mély szomorúsággal, valamint realizmussal értékelte tevékenységét: „Az MNDSZ-ben képességeimnél fogva nem feleltem meg arra a tisztségre, de sokat dolgoztam és szívesen. Elkövetett hibáimra rámutattak a Pártban, hogy nincs kellően összefogva az MNDSZ, nem támasztja eléggé alá a Párt politikáját, hogy rossz káderpolitikát folytat. Ezek a tények mind ismertek voltak a párt előtt, az 1949-es vizsgálat [sic!] mégis mindezt mint ellenséges tevékenységet kezelte, azonkívül figyelmen kívül hagyta a pozitívumokat, amelyek a munkámban megvoltak." Rajk Lászlóné naiv módon azt hitte, hogy volt munkatársai, Döbrenteiné, Járóné, Szebenyiné, akik terhelő tanúk voltak a perében, „szememben nem ismernék el, amit vallottak, mert az nem így volt".[82]

Keserűen csalódhatott, amikor a „régi elvtársnők", akikről azt gondolta, hogy 1950-ben csak a kényszerítő eszközök miatt vallottak ellene, a perújrafelvételnél is megismételték a rá egyáltalán nem jó fényt vető vallomásukat. Tulajdonképpen érthető, hogy ha

azok a funkcionáriusnők, akik 1949-ben mint összeesküvőre vallottak rá, 1954-ben, amikor már mindenki számára világos volt, hogy előzőleg hazudtak, az ugyanolyan koncepciós jellegű rehabilitálásnál Rajkné személyes rossz tulajdonságait és vezetői alkalmatlanságát taglalták, hogy saját magukat utólag mentsék a korábbi hazugság következményeitől.

A sokszor Rajk Lászlóné helyett dolgozó korábbi barát, Fái Boris a felülvizsgálati tárgyaláson tanúként „a gyanúsítotthoz való viszonyát" „érdektelennek" nevezte. Ehhez képest 1954. szeptember 1-jei vallomásában mindent megtett, hogy saját érdemeit hangsúlyozza, és Rajk Lászlónén saját korábbi sérelmeiért elégtételt vegyen: „Én is javasoltam, hogy ő legyen az MNDSZ főtitkára. Ezt azért tettem, mert megbíztam benne, másrészt azért, mert tudtam, hogy egy tömegszervezetre hasznos lehet, ha egy »nagy« ember közvetlen hozzátartozója a vezető."[83] Vallomásában elmondta: „Állandó bírálat tárgya volt az, hogy Rajkné az MNDSZ vezetőségébe polgári elemeket igyekezett behozni, rájuk támaszkodott, ahelyett, hogy a vezetésben szilárdan a munkásosztályra támaszkodott volna." Fái Boris vádjai azért is érdekesek, mert ő maga is az MNDSZ értelmiségi szárnyához csatlakozott, és éppen emiatt került ki a vezetés belső köreiből. Amikor szembesítették az 1949. október 18-ai tanúkihallgatási jegyzőkönyvben általa elmondottakkal, miszerint Rajkné szovjetellenes volt és „tervszerű romboló munkájával megakadályozta, hogy az MNDSZ politikai munkát végezzen", Fái Boris megemlítette, hogy kihallgatása a Rajk-per után történt, a kihallgatója azzal kezdte, hogy Rajkné ellenség, és ez nem segítette a teljes igazság kiderítését. Ugyanakkor fenntartotta, hogy Rajk Lászlónétól soha nem hallott a Szovjetuniót dicsőítő megjegyzést, és Szebenyinét, aki munkásasszony volt (az 1950-es tárgyaláson pedig Rajknéra valló tanú is), „mindenáron igyekezett mellőzni".

Fái Boris nem említette meg, hogy Rajkné nem azért nem vett részt az MNDSZ drágaság ellen szervezett tüntetésének szervezésében és a tüntetésen magán, mert ármánykodott a szervezet

ellen, hanem azért, mert gipszágyban feküdt. Ő, aki a Rajk házaspár kevés közeli barátja közé tartozott, bizonyára tudott e három hónapos ágyhoz kötöttségről, de ezt még a perújítási tárgyaláson sem tartotta fontosnak megemlíteni.[84] (A szembesítésnél egyébként Rajkné megjegyezte, hogy autóval elvitette magát a Parlament elé, és részt vett a tüntetésen.)[85]

Fái Boris végezetül összefoglalta véleményét Rajkné tevékenységéről: „Állandó hibája, személyi tulajdonsága volt, hogy állandóan gáncsoskodott, munkája szervezetlen volt, de ezeket a hibákat mi, a többi MNDSZ-vezetők »butaságával« magyaráztuk. Hiba volt, hogy az MNDSZ szervezetéből Rajk irányításával egy polgári elemekből álló, apolitikus segélyszervezetet, nőegyletet akart létrehozni."[86] Rajkné nem volt ellenséges, csak hibás – vallotta Fái Boris, akit Rajkné javaslatára távolítottak el a központból, mert túlzottan „balos" volt.

Fái Boris állításait a perújítás másik tanúja, Járó Miklósné is alátámasztotta 1954. szeptember 2-ai vallomásában. Szerinte Rajkné hiába járt a Szovjetunióban tanulmányúton, nem népszerűsítette a szovjet példát, mint ahogy az elvárható lett volna.[87] Ő is Rajkné személyes tulajdonságaival okolta sikertelen MNDSZ-beli működését: „Munkatársaival ridegen beszélt, sokszor úgy éreztük, hogy lekezelően beszél a munkatársaival. Legtöbbször minden kímélet nélkül a legkegyetlenebb kifejezéseket használta munkatársaival szemben. Rajknénak az egyes kérdésekben olyan merev álláspontja volt, mely igen éles vitákat váltott ki az MNDSZ vezetőségi tagjai között... Az MNDSZ vezetőségének a legtöbb kommunista kádereivel összeférhetetlen magatartást tanúsított. Nem hallgatta meg a véleményüket, ledorongolóan nyilatkozott egyes állásfoglalásukkal szemben."[88] Járóné ugyanakkor akarva-akaratlanul megerősítette az 1949-es vád állításait, hiszen még 1954-es vallomásában is azt állította: Rajk László instruálta az MNDSZ legfontosabb politikai döntését, hogy széles társadalmi alapon szerveződő, jótékonysági és kulturális szervezet lesz: „Rajk László mint a párt egyik

vezetője közölte velünk, hogy az MNDSZ-nek a szervezés terén a polgári tömegek felé kell orientálódni, és ennek megfelelő formákat kell alkalmazni, például rendezvények és teadélutánok."[89]

Rajkné másik közeli munkatársa, Döbrentei Károlyné, aki szintén „érdektelennek" minősítette a gyanúsítotthoz való viszonyát 1954. szeptember 2-ai kihallgatásán, maga is szenvedő alanya volt Rajk Lászlóné aktív ellenszenvének, amellyel a mozgalomba 1945 után bekerült, tapasztalatlan, de karrierista munkáslányokkal (mint ő és Sárfi Rózsi) szemben viseltetett. Döbrenteiné is szerepelt az 1950-es tárgyaláson, ahol mindazokat a tetteket „ellenségesnek" minősítette, amelyeket a felülvizsgálati tárgyalás során „csak" hibásnak és károsnak. Akkori magatartását ugyanazzal indokolta, mint Fái Boris: a Rajk-per után nehéz volt Rajk Lászlóné amúgy is sok kritikára okot adó tevékenységében bármilyen pozitívumot felfedezni. „Állandó nézeteltéréseink voltak, amik Rajkné rossz természetéből adódtak" – fakadt ki.[90] Rajkné nem dicsőítette a Szovjetuniót, de Jugoszláviát igen. Ugyanakkor gyakran az utolsó pillanatban lemondta az előre meghirdetett előadását a nagygyűléseken.[91] (Az MNDSZ 1948. áprilisi kongresszusáról fennmaradt fényképen Rajkné határozottan, de mereven áll a mikrofon előtt, a nyilván az alkalomra készíttetett fehér fodros ruhájában, a képről sugárzik, hogy bizonyára bárhol szívesebben lenne, mint azon az emelvényen.)[92]

Döbrenteinét nem érhette váratlanul eltávolítása, amelyet a pártiskolára való küldéssel álcáztak, hiszen 1947 tavaszán ő volt az, aki aktívan szervezte a Rajkné elleni „összeesküvő" csoportot. Erről tanúként is büszkén beszámolt: Révainé lakásán ő már felhívta Rajkné azon hibáira a figyelmet, amiért aztán el is ítélték. A Révainé lakásán megtartott összejövetelen jelen volt Fái Boris, Járóné, Sárfi Rózsi, Bíró Vera, Bíró Lívia és Jóború Magda is, tehát azok, akik helytelenítették mind Rajk Lászlóné vezetői módszereit, mind kevéssé harcos politikai irányvonalát, és nem tartották alkalmasnak vezető pozíció betöltésére.[93] Bár az összeesküvés nem járt sikerrel, az összeesküvőknek megadatott az elégtétel, hogy

Rajk Lászlóné bírósági meghurcolásában részt vegyenek, és lássák, hogy az MNDSZ általuk már 1946–1947-ben szorgalmazott politikai irányvonala, amely a női munkás- és paraszttömegek politikai mozgósítását tűzte ki célul – igaz, már az ő aktív közreműködésük nélkül –, a népfrontossággal szemben diadalmaskodik.

A perben nem említették Rajkné és Aranyossy Magda konfliktusát, ami azzal végződött, hogy Rajkné felmentette Aranyossyt az *Asszonyok* főszerkesztői pozíciójából, amire a szerkesztőség munkatársai közös levélben tiltakoztak. Aranyossy Rajknét „önfejű, tudatlan, fennhéjázó perszónának tartotta, egy intrikusnak, egy csökönyös szamárnak, aki tudatlansága miatt rettenetes vádakat szórt rá, kettétörte a pályáját, s csak Rajk László miatt kényszerült rá, hogy nyilvánosan elviselje. [...] Futóbolondnak tartották, kiszámíthatatlannak. Korlátolt, gőgös, hisztérikus némbernek, egy feleségnek" – írja Nádas Péter visszaemlékezésében. „Egy feleség" – ennél szörnyűbb jelzőt egy öntudatos, kommunista funkcionárius nő aligha mondhatott a másikra.[94]

Rajkné szabadulása után egykori MNDSZ-es munkatársnői átmentek az utca másik oldalára, ha találkoztak vele. Azt is hiába várta, hogy meghívják az MNDSZ alapításának tizedik évfordulóján tartott ünnepségre, és az MNDSZ nem küldött koszorút Rajk temetésére sem.[95] Hibásnak minősített nőpolitikáért magyar politikusnő még nem fizetett olyan nagy árat, mint Rajk Lászlóné, aki öt évet töltött börtönben azért, mert a férje nevét viselte.

A NÉPI KOLLÉGIUMI MOZGALOMÉRT

A pártvezetésben Rajk László felelt a népi kollégiumokért. Ő maga is tanárnak készült, jó szónok és népszerű politikus volt az újrakezdés lázában égő fiatalok körében. Rajk László és a népi kollégisták végzete összekapcsolódott, amikor Rajk elnöke lett a Petőfi

Sándor Kollégium pártfogó testületének és tagja a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom (NÉKÉM) elnökségének is.[96] A népi kollégiumok egyre dinamikusabban fejlődő hálózata azt tűzte ki célul, hogy megteremti az új Magyarország új értelmiségét, amely alapvetően a Magyar Kommunista Pártot, de a Nemzeti Parasztpártot is támogatja. E cél eléréséhez Rajk László mint belügyminiszter legendás munkabírásával és szervezőkészségével hathatós támogatást nyújtott. Az általa feloszlatott egyesületek vagyonából juttatott a népi kollégiumoknak is. Belügyminiszteri utasításban hívta fel a megyei törvényhatóságok figyelmét arra, hogy a betiltott egyesületek vagyonával is segítsék a népi kollégiumok alapítását.[97] Így megteremtve az intézményi hátteret, a népi kollégiumok, amelyek 1938-as indulásukkor az elitképzést tűzték ki célul, 1948-ra tömegszervezetté váltak.

Rajk mint tanár és mint politikus felismerte az új értelmiség létrehozásban rejlő potenciális politikai erőt. 1948. március 15-én az Operaház erkélyéről köszöntötte az „ifjúság széles oszlopaiban az előtte lelkesen vonuló népi kollégisták ezreit".[98] Irodája mindig nyitva állt a népi kollégisták előtt, akik „istenítették". Ha feleségével közös szabad estéjük volt, „gyakran csak úgy benéztek egy-egy népi kollégiumba".[99]

Rajkné a Zrínyi Ilona Kollégium patrónusa volt. A Vilma királyné úti (később Gorkij, majd Városligeti fasor) épület félig romokban állt, amikor az egyetemi és főiskolai nőhallgatók számára az első és egyetlen kollégiumot Jóború Magda vezetése alatt létrehozták.[100] A Zrínyi Kollégiumot az MNDSZ, nem pedig a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) tartotta fenn, a nőszervezet táblája ott díszelgett a bejáraton is. A kollégium a „családot megtagadó polgárlányok kollégiuma volt, akik a kapitalista családdal szakítva életüket a mozgalomnak adták".[101] Ugyanakkor jelen voltak, bár kis számban, vidéki paraszt- és úrilányok is.

A pártfogó testületben Erdei Ferencné mellett Rajkné is ott ült,[102] és ő maga a kollégium életében is aktívan részt vett. A kol-

légista lányok ellátása érdekében kapcsolatait is mobilizálta, főleg Vas Zolán hathatós anyagi segítsége jelentett sokat a mindig éhes lányoknak.[103] Vas Zoltánhoz fűződő kapcsolata révén érte el például, hogy egy vagon Tropikál csokoládét kapjanak. A szomszéd étteremben is Rajkné közbenjárására kaptak enni a lányok.[104] Eljárt az ünnepségekre, közvetlen stílusában beszélgetett a fiatal lányokkal. Ekkor már komoly gerincbántalmai voltak, bottal járt, félig fekve mesélt nekik.[105] Puritanizmusa, egyszerű, de angolos öltözködése nagy hatással volt a kollégistákra.[106] Férje sokszor a Zrínyi Kollégiumba ment érte este, és onnan mentek együtt haza.[107]

A népi kollégiumok mozgalma más, demokratikusabb politikai kultúrát jelentett, ezért nem csoda, hogy Rajk László letartóztatása után, 1949. július 10-én a NÉKOSZ-t feloszlatták.

A gyerek

Rajk Júlia visszaemlékezéseiben elmondta, hogy férjével már rögtön a felszabadulás után nagyon szerettek volna gyereket, de kétszer is abortált.[108] A kommunista párt orvosához, az akkor az Uzsoki Kórházban dolgozó Hirschler Imréhez fordultak, aki szerint a németországi gyalogút okozta hirtelen fogyás vezetett az egészségi problémákhoz. Rajkné ezután naponta sárgatest-injekciókat kapott, és orvosa szigorúan ülő munkára kötelezte, így végre képes volt kihordani terhességét.[109]

Júliát a budapesti VI. kerületi pártbizottságra helyezték osztályvezetőnek, így naponta azonos időben megkaphatta a sikeres terhességhez nélkülözhetetlen injekciókat. Pártbizottsági működése alatt az agitprop osztályt teljesen átszervezte, és két kedves barátnőjét is odavitte dolgozni – az egyikük Simoncsics Józsefné volt. A VI. kerületi Politikai Bizottság kultúrosztályának aktívája, Réti Nándorné így vallott erről az időről: „Túlzott magabiztos

magatartást tanúsított beosztottjaival és munkatársaival szemben. Nem tapasztaltam azt, hogy munkatársaival közvetlen lett volna. Például a kultúrosztály beosztottjait nem kereste fel, bár munkaszervezés szempontjából hozzá tartoztunk. Rajkné kizárólag csak a kultúrosztály vezetőjével tartotta fenn a kapcsolatot. Rajknét ilyen magatartása miatt a munkatársai nem szerették, nem közeledtek hozzá."[110]

Rajk Lászlóné valószínűleg bizonytalanságát palástolta azzal, hogy túlzott önbizalomról tett tanúbizonyságot. Férje ekkor már „csak" külügyminiszter volt egy olyan országban, amelynek nem volt önálló külpolitikája. Rajkné is érezte, hogy van valami gyanús ebben az állásváltoztatásban. Amikor azonban Rajkné ez irányú félelmeit meg akarta osztani az egyetlen barátjának hitt Révaival, a londoni olimpia közvetítésének hallgatása közben, rideg elutasításra talált.[111]

A születendő gyerek nevéről a megszokott szülői évődések folytak. Rajk László ellenezte, hogy László legyen, mivel „feudális szokásnak" tartotta, hogy a születendő gyermek az apja keresztnevét viselje. Végül egy kalapból ők maguk és a család bizalmasa, a sofőr is ezt a nevet húzták ki.[112]

Rajk László nagyon büszke volt arra, hogy a felesége állapotos. Még a Thököly úton, ahol Ságvári Magdáékkal közös erkélyük volt, sokszor figyelték, hogyan neveli Rajk régi börtöntársa, Gács László és felesége a gyerekeiket. Rajk László legnagyobb elismerésére az akkori gyermeknevelési szokásoknak megfelelően az volt, hogy Gácsék hagyták sírni a gyerekeket, vagyis „nem kényeztették el őket".[113]

Rajk László személyesen nem volt jelen a szülésnél, de telefonon Hirschler doktor óránként jelentette neki a fejleményeket.[114] Fia születését (1949. január 26.) régi barátjánál, Sebes Imrénél ünnepelte. Ekkoriban sorban születtek az egykori illegális kommunista mozgalom tagjainak a gyerekei, és Rajk is boldog és felszabadult volt, hogy „itt jó világ".[115] Jó férj volt, befűzte a felesége cipőjét, amikor

az már nem tudott lehajolni, sokat segített neki, pedig az idő tájt a fontos beosztásokban lévő férfiak nem nagyon vették maguknak a fáradságot, hogy részt vállaljanak az otthoni teendőkből.[116]

A kisbaba megszületése után Rajknét egy kétágyas szobában helyezték el Miklós Jánosnéval és annak kisfiával. Miklósnénak ez volt a harmadik gyermeke, így pontosan tudta, mi a teendő, amikor szobatársa gyönyörű újszülöttjének arca elkékült, mert magzatvizet nyelt. Ettől kezdve kapcsolatuk bensőségessé vált. Másnap Rajk két hatalmas rózsacsokorral jelent meg a kórházban, egyet hozott a feleségének, egyet pedig a fia életét megmentő szobatársnak. Rajkné „nagyasszonynak" számított, az ország fontos politikusának felesége volt, így látogatói is igen válogatott társaságból kerültek ki. Rákosinétól Révai Liliig hordták a virágot kosárszámra a szobába.

Rajknénak nem volt elég teje, így szobatársa szoptatta az újszülöttet. A nagydarab, nehéz csontú Júliának, aki iszonyú testi szenvedések után esett teherbe, és végig veszélyeztetett terhes volt, az egyik alapvető női biológiai funkció, a szoptatás is nehezen ment, „pedig ambíciója volt a szoptatás".[117] 1954-es szabadulása után ezért szólt úgy a történet, hogy gyereke apját, illetve egy kis idővel rá őt magát is szoptatás közben vitték el. Miklósné még egy hetet maradt a kórházban, hogy a Rajk gyereket szoptatni tudja, amit nem is bánt, hiszen Júlia anyja válogatott finomságokkal táplálta. A kisbaba táplálása komoly szervezést igényelt. Vagy a sofőr hozta a jégládában tartott, lefejt tejet, vagy Júlia maga látogatta meg az újszülöttel a szoptató (pót)anyát.

A gyerek születésére sem Farkas Mihály, sem Péter Gábor nem küldött virágot, pedig ha valakik, ők igazán tisztában lehettek azzal, mit jelentett Rajkéknak a régen várt, egészséges fiúgyermek születése. „De erre csak véletlenül jöttem rá. Nem is tudom, hogy. Úgy konstatáltam, mert más mindenki. Részint hivatalosan, részint kedvességből."[118] Másik visszaemlékezésében Júlia megemlíti, hogy édesanyja hívta fel a figyelmét erre a rendkívül fontos részletre.[119]

Kádár János belügyminiszter fejléces papíron, kézzel írott levélben gratulált: „Neked és a fiúnak erőt, egészséget és sok boldogságot" kívánt.[120] A gyerek keresztapja is Kádár János lett. A Vérhalom utcai villában az egész magyar politikai elit megtekintette a csecsemőt.[121]

Júlia magányos volt, akárcsak a férje, és magányát a munkában oldotta fel. A szülés után hat héttel, a szülési szabadság lejártával már dolgozott és uszodába járt, „mert úgy képzeltem, hogy nélkülem a szocializmus építése nem megy".[122] Az 1949-es választások idején az országos pártközpontba, az Agitációs és Propagandaosztályra vezényelték. Itt egy hétig dolgozott együtt a fiatal Hajdu Tiborral, aki szorgalmas, kooperatív és lelkiismeretes munkaerőnek írta le, aki főleg a „kis Laciról beszélt".[123]

Mint tudjuk, az emlékezet rendkívül szelektíven működik: felnagyít eredetileg lényegtelennek vélt részleteket, és elfelejt fontos, de fájdalmas részleteket. Rajk Júlia kristálytisztán emlékezett vissza 1949. március 8-ára. Az ő esetében férje születésnapjának fényképszerűen megőrzött emléke azért vált olyan nagy jelentőségűvé, mert egyesítette mindazt, amire vágyott: a gyereket, illetve férje megbecsülését, és élesen szemben állt a férje letartóztatását követő évek érzelmi és fizikai szenvedéseivel. A börtönévek nyomorúságában a letartóztatás előtti napok idilljének felidézése adott neki erőt.

1949. március 8-án Júlia boldog volt: egészséges kisfiára először adtak férfias szabású, „rendes" inget, amelyet édesanyja készített. A csecsemő haját is úgy fésülték, hogy az apjára hasonlítson, amikor az MNDSZ-től kapott mózeskosárban köszöntötte születésnapját ünneplő, büszke édesapját.[124] Rajk László imádta a fiát, beszélt hozzá, körbejárta az ágyát, esténként hazajárt fürdetni, majd visszament dolgozni. Júliával megállapodtak, hogy a gyerek lefektetésénél mindig ugyanazt a népdalt éneklik majd, ezzel segítve a kisbaba beszédkészségének a kialakulását.[125]

A Rajk házaspár nagyon boldog volt. 1949 tavaszán, egy alkalommal, amikor többekkel Friss Istvánéknál vacsoráztak, és vacsora után a kommunista mozgalom hierarchiájának megfelelően a fér-

fiak és a nők külön vonultak, Júlia magához ragadta a szót, és csak a gyerekről beszélt.[126]

A letartóztatásuk előtti vasárnapon, május 29-én a házaspár a kisbaba nélkül Aligára kirándult, ahol Révaiékkal osztották meg egy volt nyilas elkobzott nyaralóját. Rákosiék is lent voltak, és Rákosi képet kért az ifjabb Rajk Lászlóról, majd figyelmes szemlélődés után megállapította, hogy nagyon hasonlít az apjára.[127] Rajkné egy börtöntársának később elmondta, hogy ezen a látogatáson Rákosi felesége egy kék takarót adott neki, amely régebben az ő fiáé volt, és hosszasan beszélt neki az anyaság örömeiről.[128] (Rákosi feleségének ebből a házasságából nem született gyermeke, ezért éppen úgy, mint korábban Rajkné, Hirschler professzorhoz járt.) A beszélgetés hosszas leírásából arra következtethetünk, hogy a két nő valószínűleg magára maradt, amíg a férfiak fontos dolgokról beszéltek, ilyen hosszú, emberi beszélgetésre máskülönben nem került volna sor. A látogatás végeztével Rákosi megígérte, hogy személyesen is meglátogatja a családot. Az aligai baráti-családi idill idején Rákosi már tudta, hogy Rajk Lászlót másnap elviteti. „Olyan szeretetteljesen beszélt velem, pedig már akkor pontosan tudta, hogyan fogja megöletni a férjemet"[129] – emlékezett vissza Júlia az aligai kirándulásra barátnőjének. Rákosi szeretetteljes kedvessége a Németországból való hazatéréstől egészen a letartóztatásig töretlen volt, és Rajknénak élete folyamán magyarázatot kellett találnia arra, hogyan lehetett így megtéveszteni.

A párkapcsolat

Rajk Lászlót és Földi Júliát 1945-ben Vas Zoltán adta sebtében össze. Jegygyűrűt sohasem viseltek. Valódi társa volt-e Rajk Lászlónak a felesége? Segítette-e a mindennapos harcokban, figyelmeztette-e a körülöttük egyre ritkuló bizalomra? Mi volt az asszony személyes

felelőssége abban, ami történt? Ezek azok a kérdések, amelyek Rajk Júliát élete végéig kimondatlanul foglalkoztatták. „Mi lett volna, ha?" – tette fel sokszor a kérdést. Az 1954. szeptember 9-ei tanúkihallgatáson a következő idilli, de valószínűleg hamis képet festette le: „Hazatérésünk után Rajk Lászlóval minden szabad percünket együtt töltöttük. Mindig tudtam róla, hogy hol tartózkodik, anélkül, hogy a munkájáról közelebbről informált volna."[130]

Már az illegális mozgalomban együtt végzett munka során kiderült: Rajk László szellemileg messze a felesége fölött állt. Kevés forrásunk van arra, hogy férje szellemi és hatalmi fölénye menynyire hatott nyomasztóan Júliára. Egy ilyen esetet visszaemlékezése során elmesélt, éppen a már korábban említett MNDSZ-plakát kapcsán. „Nagyon sokat szórakoztak rajtam, mikor a férjem elmesélte, hogy az előtt a borzasztó plakát előtt álltam meg, és hogy mondtam, minden vágyam, hogy itt dolgozzam."[131] A visszaemlékezésből is érezhető a történetet hallgató elvtársak hangos nevetése miatt magát kínosan érző asszony magánya.

Rajk Lászlóné láthatóan nehézkesen mozgott a nagypolitika színterén, nem értette és nem is érzékelte a viszonyok változását. 1947-ben egy ízben ismét a jól ismert szerepbe bújt: a férjének gépelt, mert annak titkárnője beteg lett. A dokumentum nem volt más, mint Rajk László előterjesztése a Politikai Bizottságnak, amelyben az ÁVH külön hatóságként való létrehozása ellen érvelt. „Kivételes eset, hogy erről ennyit tudok: én gépeltem."[132] Felnőtt fiát is foglalkoztatta, hogy „hogyan élhet együtt két ember, akik ennyire együtt voltak, egyszer csak úgy, hogy az egyik »pártérdekből« annyi mindent elhallgat a másik elől".[133]

Rajk László hivatalos, „párthű" emlékezetének formálásában is szerepet játszott a „jó, hatékony rendőrség" kontra „rossz ávó" kettősség kialakítása. Rajk hiába védte a törvényes rendőrséget, az ÁVH törvénytelenül felülkerekedett.[134] Egy nap a házaspár védelmére küldött kiskatona fegyvere véletlenül elsült az udvaron, és ekkor kiderült, hogy a fiú semmilyen katonai kiképzést nem

kapott. Az eset kapcsán a minden alap nélkül felduzzasztott ÁVH ellen érvelő Rajkba Kádár Rajkné jelenlétében fojtotta bele a szót.[135] Hiába kérdezték erről a visszaemlékezést gyűjtők, Rajk Lászlóné nem emlékezett vissza vitákra a Politikai Bizottságon belül. A fenyegető jeleket nem értették, nem gondoltak rá. 1969-es cikkében utólag megkísérelte racionalizálni, mi történt, és megpróbálta felépíteni a kronológiát, amelyben férje leváltása a belügyminiszteri posztról már fontos szerepet kapott.[136] A későbbi visszaemlékezésekben azt mondta, férje „vereségként" élte meg, hogy a külügyminiszteri posztra helyezték.[137]

Visszaemlékezést készítő fiának, ifjabb Rajk Lászlónak fel is tűnt, hogy édesanyja nem volt informált a férje ügyeiben:

„Rajk László: Számomra egyelőre ebből olyan kép alakult ki, hogy te nem nagyon tudtál azokról a belső dolgokról, amiket az apám csinált a politikai hatalmon belül.

Rajk Júlia: Én csak azt tudom, hogy olyan viták...

R. L.: Most nem a vitákról van szó.

R. J.: De ilyen nincs, vita nincs. Hogy érzelmeiben, nem neveltetésénél fogva, hanem látókörénél fogva, hogy mindig Pesten volt, más lehetett, az biztos... Én elfogult voltam vele. Nem fogalmazódott meg. De nagyon elfogult voltam. Ami őket nagyon érdekelte, hogy...

R. L.: Ki az az őket?

R. J.: Százszor le kellett írnom azt..."[138]

A szöveg szaggatottságából egyértelműen kiderül, hogy a feleség még harmincegy évvel a férje letartóztatása után is traumatizált volt. Nehezen nézett szembe férje belügyminiszteri működésével, és nem értette a frontvonalak átrendeződését sem. Ugyanakkor, amikor Péter Gáborról volt szó, kevésbé exponált helyzetben

világosan látta, hogy annak egyre fejlődő és a vezetés más tagjai által titokban támogatott vezetői ambícióit Rajk László gátolta.

Rajk Lászlóné elfogult volt, hiszen a férjéről még a hozzá legközelebb állók is megállapították, hogy „nagyon büszke és rátarti, kicsit gőgös ember" volt.[139] Földi Júlia nagyon vonzónak találta Rajk Lászlót: „Karcsú ember volt, bármit vett fel, nagyon elegáns volt benne."[140] A két magas ember szép párt alkotott. A fizikai vonzalom a férfi szellemi fölényével társult: „Nagyon szépen beszélt magyarul, magas, karcsú, csinos, szép ember volt."[141]

Rajk László és felesége a házasságuk során mindig külön szobában aludtak.[142] A kapcsolatukról Júlia később így vallott a fiának: „Én olyan teljesnek éreztem az életemet, úgy éreztem, hogy mindig áll valaki mellettem, aki fogja a kezemet. Nagyon elfogult is voltam vele, tiszteltem. Mi nagyon tiszteletben tartottuk egymást, respektáltuk egymást, szerettük egymást."[143]

Amikor 1954. július 2-án felszólították az akkor még börtönben ülő Kádárt, hogy írjon Rajk Lászlóról, ő (nem minden elfogultság és bűntudat nélkül) hosszasan részletezte Rajk László emberi gyengeségeit, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy ő lett a „vádlott". „Szenvedélyesen szeretett sokat és kioktató hangon beszélni. Rossz, hatalomvágyó, büszke, sértődékeny, fölényes természete és modora volt. Aki ezeket a jellemvonásokat ismerte és azokkal vissza akart élni, az a világon mindenbe beugrathatta."[144] Ugyanakkor „Rajk László olyan volt, hogy ránézett az ember, és tudta, hogy ez valaki, vezető egyéniség, valaki, aki nem hétköznapi figura".[145]

Rajk Lászlóné hiába volt a legszűkebb politikai vezetés egyik tagjának felesége, nem volt jelen akkor, amikor a döntések születtek, otthon pedig férjével nem beszélgettek a napi ügyekről. Fazekas György később elmondta, hogy sokat járt Rajk Lászlónál az 1947-es választások előkészítésekor. Ezalatt „Rajk Júlia kint ült az előszobában, és várt, mert ő ilyen társaságba nem ment be. Az egész más volt, ha a lakásban találkoztunk, de a minisztériumba nem ment be ilyenkor."[146] A Rajk-perben nagy nyilvánosság

előtt tárgyalt 1948-as jugoszláviai útjukon Rajk László találkozott a jugoszláv vezetőkkel, de mint említettük, felesége ezeken a megbeszéléseken sem volt jelen.[147]

Nem valószínű, hogy Rajk Lászlónénak kétségei lettek volna azokkal az intézkedésekkel kapcsolatban, amelyeket a vaskezű belügyminiszter hozott. Rajk a feleségét, Júliát nem tekintette partnernek, nem beszéltek a munkájáról. „Körülbelül '47 végéig mindenki nagyon el volt foglalva, vasárnap is. Összejöttünk, sétáltunk egy kicsit, de ez ritkábban volt. Apád elment az ország egyik végébe gyűlésre, én elmentem a másik felébe. És este találkoztunk. '47 után kicsit kevesebb volt a gyűlés, és jobban össze tudtunk jönni."[148] Román József hosszú, közös Szabó Ervin könyvtári beszélgetéseik alkalmával szóba hozta Demény vagy Weishaus nevét, mire Rajk Lászlóné azt mondta: „Ja, azt is a szegény Laci tartóztatta le."[149]

A „szegény Laci" kifejezés utóbb bevonult a magyar folklórba, főleg a Szalai Sándornak tulajdonított kijelentés nyomán, aki az 1956. október 6-án tartott Rajk-temetésen állítólag azt mondta: „Ha szegény Laci élne, biztosan belénk lövetne." Ugyanakkor Rajk Júlia a férjét sosem nevezte Lacinak, csak Lászlónak.[150]

Rajk Lászlónét lefoglalta a terhesség és a gyermekvárás izgalma. A fiának erről így beszélt: „Mivel mi nagyon szerettünk volna gyereket, és én spontán elvetéltem, én érzelmileg jobban le voltam kötve januártól, mióta te megszülettél, miután ez egy nagyon fontos momentum volt az én életemben, a te megérkezésed. [...] Talán, ha ez nem jön közbe, akkor én több olyan jelet is láttam volna, vagy többet beszéltem volna apáddal, de ez engem igen nagymértékben érzelmileg lekötött."[151]

A szövegből világos, és a visszaemlékezés során később ki is mondja, hogy letartóztatása után megpróbálta rekonstruálni az eseményeket: „Eszembe jutott 2-3 beszélgetés, amikor úgy éreztem, hogy apád szeretne velem beszélni. De mondom, akkor én úgy el voltam telve a te születéseddel, hogy én is ezt csak később rekonstruáltam."[152] Ha ezeket a fájdalmasan töredezett és önigazoló mon-

datokat összevetjük az energikus MNDSZ-pártfunkcionáriusnak a fejezet elején kirajzolódó képével, megértjük az ellentmondást. Pedig ha egy anya a figyelmét csak a gyermekének szenteli, és ezért a férjét elhanyagolja, az bocsánatos bűn. Júlia a börtöntársnak is úgy mesélte el az esetet, hogy a nehéz szülés után még sokat kellett feküdnie, ezért nem érezte a közelgő vészt.[153]

Az egyetlen fennmaradt családi fotósorozaton, amelyen a leghétköznapibb, polgári módon pózol az ország első számú kommunista házaspárja, az újszülöttet Nádas Péter családjának gyapjúval bélelt, finom damasztpólyájában fényképezik. Nádas Péter édesanyja hithű kommunistaként adta kölcsön a pólyát egyik legfontosabb elvtársának.[154]

Rajk Lászlót 1949. május 30-án, a fürdetés után, de még a csecsemő súlymérése előtt hurcolták el a lakásából.[155] A letartóztatásnak több tanúja is volt. Egyikük, a hírhedt Réh Alajos 1954. június 25-ei kihallgatásán beszélt Rajk letartóztatásáról. Elmondása szerint Rajkot négy elvtárs vezette el. Már régen figyelték a villát, ezért tudták, hogy két fivére van vendégségben nála, így az akcióval meg kellett várni, amíg ők elmennek. Réh vallomásában felidézte, hogy a letartóztatáskor felesége kétségbeesésében azt mondta, hogy „olyasmit nem követhetett el", ami miatt be kelljen vinni, „tiszta személyi ellentét" az, ami miatt elfogják, és „ugyanezt mondta özv. Földiné, Rajk anyósa" is.[156] Mindebből úgy tűnik, hogy nem volt egészen egyszerű a letartóztatás. Szász Béla valószínűleg Rajk Lászlónétól hallotta a következő változatot: „Rajk a dolgozószobába invitálta a váratlan és szokatlan időben érkezett vendégeket, de vezetőjük kijelentette, Péter Gábor közlendőinek természete úgy kívánja, hogy Rajk velük tartson az ÁVH-ra. [...]. A miniszter tiltakozott [...], de végül Péter Gábor emberei megragadták, és erőszakkal magukkal vonszolták. Rajkné kinézett az ablakon, láthatta még, hogy védekező férjét lábánál is fogva miként emelik az ÁVH-tisztek egy fekete gépkocsiba."[157] Rajk Lászlóné addigi világa összeomlott.[158]

RAJKNÉ: A BÖRTÖNÉVEK

1949. május 30. – 1954. június 14.

„Elvesztettelek téged. Elvesztettem a férjemet, elvesztettem a pártot. Szóval mindent."[1]

Rajk Lászlóné félelmet és megdöbbenést érzett. Világa összeomlott, mert a férje eltűnt. „Én nem szoktam félni. Akkor nagyon féltem, mikor a férjemet elvitték. Nem tudtam mi lesz."[2] A fiának adott interjúban – a hitelesség kedvéért – édesanyját is idézi, aki élete folyamán többször mentette, segítette börtönbe került családtagjait. „Akkor, mikor mentem utánatok, mondta, én soha nem féltem. De 1949-ben, mikor letartóztattak benneteket [...], akkor már igen."[3] Rajk Júlia életének nem ismert, szinte láthatatlan hőse az édesanyja, aki egész életén át védte és támogatta őt. Anya és lánya számára a Horthy-titkosrendőrség módszerei ismertek voltak, ezért életük még az illegalitás körülményei között is kiszámíthatóbb volt, mint amikor az saját elvtársaiktól függött.

A visszaemlékezés-gyűjtők gyakran megkérdezték Rajk Júliát, hogy meglepődött-e, amikor a férjét letartóztatták. Júliának erre kidolgozott válasza volt, amelyet az interjúkban mindig szinte szó szerint ismételt meg: „Erre én azt szoktam mondani, hogy ha utá-

nunk egy regiment ávéhás jött volna, akkor se tudtam volna elképzelni, hogy letartóztatnak. Mert mikor minket letartóztattak, akkor nem mi voltunk csak megdöbbenve, hanem az egész világ volt megdöbbenve, ezt az emberek már elfelejtik valahogy."[4]

A visszaemlékezésben itt kettős csúsztatás van. Először is a többes szám első személy használata: Rajk Lászlónét ugyanis nem a férjével együtt tartóztatták le, csak később, és az ő letartóztatásának nem volt akkora nemzetközi visszhangja. Másrészt „az emberek" hálátlanságára hivatkozik, pedig ami nem volt – vagyis általános és nemzetközi felháborodás az ő letartóztatása miatt –, azt nem lehet elfelejteni. Ez a félmondat inkább egy, talán a nemzetközi felháborodásnál is fontosabb tényezőt jelöl: a szenvedéshez való jogot. A „világ" jobban emlékszik a Rajk-perre, és elfelejtette, hogy Rajk Lászlóné öt évet ült börtönben, csak azért, mert a férje nevét viselte. A börtöntársnak a „veszélyt megérző kutyáról" beszélt, de ez is azt jelzi, hogy inkább ösztönösen érezte, mint politikai érzéke alapján tudta, mi várható.[5]

Rajkné a kihallgatások során szembesült azzal, amit ösztönösen talán már addig is érzett. Az illegális kommunista mozgalomban öntudatosan, saját jogon vett részt: közben dolgozott, „polgári" foglalkozása is volt. Amikor azonban Rajk Lászlóné lett, nemcsak korábbi önállóságát vesztette el, hanem el kellett fogadnia a kommunista pártvezetők feleségei számára kijelölt helyet is: az alibimunkát, valamint a saját név elvesztését. A kihallgatások és a börtön rádöbbentették, hogy mennyire lényegtelennek kezelte az a hatalom, amelyben annyira bízott, amelyért az életét is kockáztatta. A börtönbüntetés letöltése után tehát számára csak az maradt, hogy saját, belső értékeire támaszkodva saját világot és saját nevet hozzon létre, kiemelve saját fontosságát és önálló döntéseit.

Letartóztatása után férje életének három mozzanatával kapcsolatban kérdezték kíméletlen részletességgel. (Bár ebben a kérdésben az eredeti nyomozati iratok hiányában csak Rajkné szóbeli közlésére támaszkodhatunk.) Ez a három mozzanat az 1944-es letartóztatás körülményei, a sopronkőhidai tárgyalás, illetve a közös abbáziai

nyaralás voltak. Ezek a kérdések Rajk Lászlóné számára világossá tették, hogy nem csupán férje életéről tud keveset, hanem – kihallgatóinak logikáját követve – saját szerepe is rövid, szinte lényegtelen volt férje hivatalos életében, hiszen mind a három esetben Júliára a kevéssé informált statiszta szerepét osztották. A Rajk-per felülvizsgálati anyagában vallomása lényegtelen, ugyanezekről a kérdésekről (a nyaralás kivételével) mások sokkal több és relevánsabb információval rendelkeztek. Rajk László előző élettársa, Schillinger Ilona lényegesen nagyobb szerepet kapott a perben, hiszen annak logikája szerint főleg az 1945 előtti időszakot vizsgálták alaposan – Rajk tevékenységét az 1930-as évek illegális kommunista pártjában és a spanyol polgárháborúban. Ily módon a „moszkvaiaknak" nem kellett felelősséget vállalniuk azért, hogy nem voltak elég ébernek észrevenni azt, ami nem történt meg.

1949. május 30-ától Rajkné egy hétig házi őrizetbe került, teljes elszigeteltségbe. A család senkivel sem érintkezhetett. Egyelőre láthatóan nem tudták, mi legyen velük: a Rajk-per kidolgozóinak ekkor még nem volt tervük a feleségével. Réh Alajos azt vallotta, hogy Péter Gábor döntött a házi őrizetről, és jelenteni kellett azt is, ki keresi őket. Alapos házkutatást is tartottak.[6]

A gyerek táplálása komoly gondot jelentett. Aznap a szoptató barátnő hiába várta reggel tízre a gyereket és az anyját, nem jöttek, és a telefonjára sem válaszoltak. Ekkor a jó barát, Gács László az aggodalmaskodó nőnek, aki telefonon felhívta, azt tanácsolta, hogy ne induljon el a villába a tejjel.[7]

Egy hét múlva, június 6-án, a lakásba addigra beköltözött ávéhások elvitték kihallgatni. (Júlia más visszaemlékezéseiben két hétre emlékszik.)[8] Rajkné később úgy mesélte, hogy ekkor – még utoljára – megszoptatta a fiát, de mint tudjuk, akkor már alig szoptatott: „...olyan izgatott voltam tulajdonképpen, hogy te nem is tudtál szopni. Sírtál."[9] A gyerektől való elszakítás tragédiája miatt az elválás minden pillanatát rögzítette vagy rögzíteni vélte. Indulás előtt a Horthy-korszak rendőrségénél szerzett tapasztalatainak

megfelelően lecsatolta a férjétől ajándékba kapott órát, és odaadta az édesanyjának.[10] Rajk Lászlóné egyúttal azt is az édesanyja lelkére kötötte, hogy senkinek, semmilyen körülmények között se adja oda a gyereket.[11]

Rajk Júlia letartóztatása után csak édesanyja, özv. Földiné maradt Lászlóval a villában, aki a családi történet szerint először kidobta az ávósokat a házból, másnap azonban rátörték az ajtót, őt kitették a ház elé, a csecsemőt pedig magukkal vitték.[12] Leltár csak a feleség szobájában talált tárgyakról készült, ott őrizték az ágyneműket és a protokollajándékokat, például a Titótól kapott tarisznyát.[13] A villát kiürítették, oda az együttműködésre mindig kész Nógrádi Sándor költözött.[14] (Rajkné féltett szótárainak elvesztését sajnálta a legjobban, és szabadulása után nem nyugodott, amíg be nem szerezte az ugyanolyan kiadású Larousse-szótárakat. Az egykor a Vérhalom utcai villában a gyerekszobát díszítő szőnyeget később Donáthék nappalijában fedezte fel.)[15]

A kis Lacit egy Lóczy Lajos utcai csecsemőotthonban helyezték el, amely Pikler Emminek, a kor gyermeknevelési elveit meghatározó gyermekszakkönyv szerzőjének vasakaratú igazgatása alatt állt. A Lóczy Lajos és a Hankóczy Jenő utca sarkán álló Pikler Emmi-gyermekotthon Pikler Ház néven mind a mai napig működik mint bölcsőde és pedagógiai műhely, ám honlapján az intézmény történetének erről a sötét fejezetéről egy árva szó sem található.[16] Pedig ide vitték Zsigmondi Ágnest, Zsigmondi Endre lányát, és Donáth Mátyást, Donáth Ferenc legidősebb fiát is szüleik letartóztatásakor.[17]

A csecsemőotthon személyzete a szigorú elvek hatására gyorsan cserélődött. A legtöbb kádergyereknek (így például Donáthék gyerekeinek is) a szülők letartóztatása előtt Pikler Emmi volt a házi gyermekorvosa. Az orvosnő számára mégsem jelentett problémát, hogy a korábban általa gyógyított gyerekeket más néven vegye fel az otthonba. Az ily módon bekerült gyermekekről a hozzátartozóknak később sem adtak semmiféle felvilágosítást.[18] Rajk Júlia nem volt egy megbocsátós típus, és Pikler Emmivel szabadulása

után soha többé nem állt szóba.[19] Azt mondta, „nem létezik, hogy nem tudták, ki fia-borja az a gyerek".[20]

Ifjabb Rajk László Kovács István néven került a Lóczy utcai csecsemőotthonba, ahol tizenkét szoptatós anya volt, így a csecsemő ellátása nem okozott nehézséget.[21] „Engem elvittek. Senki nem tudja, hová! Egyszerűen eltűntem a föld színéről" – nyilatkozta erről a fiú utólag.[22] A nagymama és a nagynéni azonban „kemény" asszonyok voltak, és nem féltek visszakövetelni minden lehető fórumon a gyereket, hiszen „egy csecsemő nem vonható felelősségre olyasmiért, amivel a szüleit vádolják".[23] Júlia édesanyjának és nővérének harca az akkor teljes árvának hitt gyerekért végül sikerrel zárult: utóbbi 1951 nyarán kapott egy értesítést, hogy a Váci út és a Bulcsú utca sarkán, egy jelzett időpontban felvehetik a gyereket, akit egy lefüggönyözött autóból tettek ki.[24]

Az azonosításban később édesanyja leánykori neve segített, az ugyanis minden átírt hivatalos dokumentumon megmaradt: „Édesanyám leánykori neve maradt az azonosító fonal, egyébként teljesen eltűnt az egész."[25] Vagyis fiának Rajkné „saját neve", a Földi Júlia segített. A Rajk-pert kitervelők célja az volt, hogy Rajk László eltűnjék a föld színéről, semmi és senki ne emlékeztessen és emlékezzen rá többet. Az anya saját neve azonban biztos volt, és az ő helytállása segített az apa és ezáltal a fiú nevének későbbi visszaszerzésében is.

Arról, hogy miért engedték szabadon a gyereket, különböző történetek maradtak fenn. Ifj. Rajk László visszaemlékezése szerint Júlia nővére, Margit állta el Rákosi autójának az útját, követelve a gyerek elengedését.[26] Egy másik változat szerint ugyanő folyamatosan levelekkel bombázta az összes vezetőt (Rákosit, Kádárt), akik ezt megunva két év múlva elengedték a fiút.[27] (A dolgot némileg árnyalja, hogy 1951 májusában már Kádár maga is börtönben ült.) Egy harmadik változat szerint Júlia édesanyja, aki ismerte Péter Gábort, bement az Andrássy út 60.-ba, (ahová mint régi elvtársat, beengedték), és elmondta, hogy a gyerek ártatlan. Kidobták, de mindennap visszament. Végül a munkahelyén kihívatta két

férfi, akik nem tartották fontosnak bemutatkozni, és azt mondták neki, legyen egy megbeszélt időpontban a Váci út és a Bulcsú utca sarkán. Amikor az autó elment, az ott maradt kisfiút rögtön felismerték, annyira úgy nézett ki, mint az apja.[28]

A gyerek a László névre nem reagált, és „akkor elkezdték, mint egy talált kutyával, próbálgatni a neveket, hogy mire reagálok".[29] Mivel az otthoniak semmilyen hírt nem kaptak az édesanyáról, a fiút Rajkné nővére adoptálta György István néven, mert a jegyrendszer miatt ez praktikusabbnak tűnt.[30]

Rajk Lászlóné csak szabadulása után látta viszont az akkor már ötéves gyereket, addig semmit nem tudott róla.[31] Számára, egy anya számára, nyilván ez volt a legnagyobb érzelmi megrázkódtatás. A börtönévek alatt feltehetően ezerszer is átgondolta, hogyan menthette volna meg a gyerekét. Egyik interjújában a fia sorsáért ily módon édesanyjára terhelte a felelősséget, hiszen rá bízta a csecsemőt.[32] Úgy érezte, ő a lehetőségeihez képest megőrizte a fiút, nem az édesanya hibája tehát, hogy a gyermek is szenvedett.

A kihallgatások

Rajk Lászlónét a férje letartóztatását követő héten (vagy második héten) tartóztatták le mint tanút a férj perében. Péter Gábor szerint Rákosi a maga pártintrikákon pallérozott elméjével javasolta Rajk Lászlóné letartóztatását. Az érve állítólag az volt, hogy ilyen csinos férfi egy ilyen csúnya nő mellett csak azért maradhat, mert a nő valami információval sakkban tartja, amit fél, hogy elmond, ha elhagyná.[33] Bár Júlia már jelentős tapasztalatokkal rendelkezett a Horthy-rendszer politikai rendőrségének kihallgatási módszereit illetően, ezúttal nem az volt a cél, hogy valós politikai tevékenységét eltitkolja, hanem el kellett fogadnia: kihallgatói fogják megmondani, mit kell vallania. A vallatók azonban maguk sem tudták

mindig pontosan, miről is kellene vallatni az asszonyt. Ráadásul a vallomási koncepció – ahogy a különféle tanúvallomások elkészültek – folyamatosan változott. „Volt olyan eset, hogy Farkas Mihály maga diktálta le, hogy például Rajkné másnap mit valljon" – avatott be a kulisszatitkokba egyik kihallgatója, Faludi Ervin.[34]

Rajknétól korábbi, egykor biztosnak hitt életét elvették, a legközelebbi barátoknak és munkatársaknak hitt emberek árulták el. A bizonytalanság és a fájdalom érzéseivel kellett megküzdenie. Letartóztatása után Szendi György és Moravecz László államvédelmis alezredesek, Faludi Ervin főhadnagy, Décsi Gyula ezredes és Pál Ákos alezredes hallgatták ki az Andrássy út 60.-ban.[35] Visszaemlékezésében Júlia egy hétre teszi azt az időt, amikor felváltva, hárman-négyen hallgatták ki úgy, hogy ő egy széken ült, és közben nem engedték aludni. Az egy hét elsőre túl kerek szám ahhoz, hogy valaki, akinek az időérzékét tudatosan tönkretették és órája sem volt, pontosan visszaemlékezhessen, és meghatározhassa az időt.[36] Ugyanakkor ezt az egyhetes időszakot erősítette meg Faludi Ervin is, az akkori kihallgató, aki Rajk Lászlóné „lelki és erkölcsi összetörésének" feladatát kapta.[37]

Mint később elmondta, a börtönbe kerülés traumáját az is erősítette, hogy szoptatós anyaként a börtönben fejnie kellett, méghozzá úgy, hogy közben nem tudta, mi van a fiával.[38] Állítása szerint a melle begyulladt.[39] Júliának mindig fontos volt az anyaként való megjelenés, még akkor is, ha a valóságban valószínűleg nem is volt teje. A börtönben töltött idő nagyon megviselte a testét és az amúgy is rossz gerincét. Az embertelenebb őrök néha átvitték a börtönnek abba a részébe, ahol a fal mögött fűtéscső futott, és Júlia a falnak dőlve ki tudta egyenesíteni beteg gerincét.

Rajk Lászlóné volt illegális kommunistaként értékes tapasztalatokkal rendelkezett arról, hogyan kell viselkedni egy kihallgatásnál. A vádak ugyanakkor meglepték. „Nem értettem az egészet. Én csak azt tudtam, hogy nincsen semmi bűnöm, és hogy a férjem se tett semmi bűnöset."[40] Először trockizmussal vádolták.[41] „Ez

szinte nevetséges. Magyarországon soha nem volt trockizmus" – mondta a munkásmozgalom történetében jól képzett Rajkné, aki azért ősellenségét, Justust nem habozott „trockistának" nevezni minden lehető fórumon.

A vallatói nem jutottak eredményre: áldozatuk a lelki gyötrés ellenére sem vallott. Ekkor az ávéhások bevetették az egyik titkos fegyverüket: ha nem vall, kiviszik a Szovjetunióba. Ez Rajknét még annál is jobban megdöbbentette, mint a munkásmozgalom történetében való járatlanságuk. Miért gondolják a vallatói, hogy fenyegetésnek érzi, ha lehetőséget adnak neki a kommunizmus építésében leginkább elöljáró, baráti ország meglátogatására? Hogy magányát oldja, szembesítést követelt, mindhiába.

Emlékezete szerint három hónapig tartották a pincében: „Mikor felviszik az embert, mocskos és ápolatlan, ez is borzasztó, egy nyári kosztüm van rajtam, amit leöntöttem már az első nap. Az ölembe ömlött valami zsír, és így kell menni fésületlenül, mosdatlanul abból a pincéből."[42] A visszaemlékezésben nem említi, hová is vitték ebben az állapotban, amely egy olyan nő számára, aki a tisztaságra és az ápoltságra mindig nagy súlyt fektetett, különösen megszégyenítő lehetett.

Rajknét a megtörési kísérlet után, amely nem hozta meg a kívánt eredményt (talán azért sem, mert a vallatók maguk sem tudták, mit akarnak a vallomásával elérni), a pincéből a volt jó baráthoz, Péter Gáborhoz vitték. Ezen a találkozáson, amely még valamikor a per előtt lehetett, Péter Gábor a pártra hivatkozott. Rajkné erre vallott: „Én Péter Gábornak hittem, és az általa kívánt vallomásokat megtettem."[43] Valóban Péter Gábor lehetett a kulcsfigura, hiszen a felülvizsgálati tárgyaláson Rajk Lászlóné a következőt vallotta: „Péter Gábor pedig mindig azt mondta nekem, hogy »Júlia, hol a pártfegyelem?«"[44] Ez meggyőzte. A felülvizsgálat során azt is elmondta, hogyan kényszerítette Péter Gábor arra, hogy a legsúlyosabb bűnt, a „szervezkedést" is bevallja: „Tagadtam. Erre Péter közbeszólt, hogy a pártvezető üzeni, hogy vallomást kell tennem a szervezkedésről. Azt kérdeztem: minden körülmények között? Mire igennel felelt."[45]

A koncepciós perek felülvizsgálatakor, 1954–1955-ben, az új koncepció szerint a fő bűnös már Péter Gábor volt. Rákosi Mátyás neve a perben nem szerepelt, nem is szerepelhetett – neve tabu volt –, de kimondatlanul is jelen volt. Rajkné ugyanezen az iratoldalon név nélkül is hivatkozott a „párt vezetőjére", akinek a hatására vallott. Valószínűsíthető, hogy a kihallgatásnál a párt vezetőjének a neve volt az egyik legfontosabb nyomásgyakorló eszköz. Faludi Ervin Rajk László felülvizsgálati dossziéjában így vallott erről: „Ha Péter bejött, a kihallgatóknak ki kellett menniük, tegeződve biztosította őket [az éppen kihallgatás alatt lévőket], hogy a Párt nem tekinti őket ellenségnek, és a tárgyalás és az ítélet formális lesz."[46]

Mint már említettem, a kihallgatások során még nem volt világos, milyen szerepet játszik majd Rajk Lászlóné a Rajk-per koncepciójának kialakításakor. Elképzelhető, hogy volt egy pillanat, amikor felmerült: felesége szolgáltassa a terhelő bizonyítékot. Készült egy olyan változat, amelyben Rajk Lászlót sikkasztással vádolták volna meg, és ebben feleségének is jutott volna szerep. E koncepció szerint Rajk „hatalmas összegű pénzeket szerzett a NÉKOSZ és a Rajkné vezetése alatt álló MNDSZ részére".[47] Egy másik verzióban egy 1950-es bányaomlást szabotázsakcióként szintén összefüggésbe akartak hozni a Rajk-üggyel, mivel Dzsida László, aki a Földalatti Vasútépítő Vállalatnál dolgozott, a háború előtt Rajkné főnöke volt a Magyar Bel- és Külforgalmi Rt.-nél.[48]

Rajknénak végül három lehetőséget kínáltak fel, hogy tanúvallomást tegyen: „szovjetellenes tevékenység, pártellenes tevékenység, vagy a Szovjetunió elleni tevékenység terjesztése abban a nőszervezetben, ahol dolgozik."[49] Kihallgatói arról is kérdezték, kinek a megbízásából utazgatott Franciaországban. Ez a kérdés az illegális kommunista mozgalom egykori tagjában, aki hozzászokott a frakcióharcokhoz és a spiclikhez, nyilvánvalóan megkongatta a vészharangot: akár még ő is lehet a „közös kémkapcsolat".[50]

A kérdés, hogy végül mit is vallott Rajk Lászlóné, nem megkerülhető. Valószínűleg saját személyére terhelő vallomást tett,

amellyel önmagát és közvetve a fiát is veszélyeztette. Rajk Lászlóné szerint az (azóta eltűnt) vádirat első mondata így hangzott: „»A férjével azonos politikai nézeteket vallott.« Erre azt mondtam, hogy igen. Akkor ilyeneket, hogy internáltaknak csomagot küldött, meg kiszabadított. Persze, hogy kiszabadítottam. Volt egy csomó ember, akit leinternáltak, és én elmentem a férjem titkárához, Tőkés Ottóhoz és megtárgyaltam vele, és kiengedték."[51] Rajkné visszaemlékezései során, amikor a vallomásáról kérdezték, mindig kiemelte, hogy csak azt vallotta, ami igaz volt: férje céljaira használta az MNDSZ-t, hiszen ottani tevékenységével mindig hűségesen követte a párt nőpolitikai irányvonalát.

A felülvizsgálati dossziéban található, 1949. október 20-ai nyomozati vallomás szerint „a férjem által közölt intenciók alapján vezettem az MNDSZ-t olyan irányba, hogy az MNDSZ megszűnjék a népi demokrácia politikai bázisa lenni... Én a férjem politikai súlyára hivatkozással sokszor vittem végbe a szövetség politikai munkáját romboló tevékenységet."[52] Ez adott esetben igaz is volt, hiszen az előző fejezetben láttuk, hogy Rajkné mindig hűen követte a pártvezetés utasításait az MNDSZ vezetésében. Igaz, 1949-re a „népfrontos" MNDSZ-vonal már a múlté volt.

A vallomás másik része az MNDSZ vezetésének belső ügyeire vonatkozott. Rajk Lászlóné elmondta: „személyi ellentéteket szítottam, igyekeztem a munkáskádereket lehetetlenné tenni". Nagyobb horderejű volt az a beismerés, miszerint „megtiltottam, hogy az újjáépítést, a mezőgazdasági munkák jó elvégzését propagandistáim napirendre tűzzék".[53] És ami a vallomás legfontosabb része volt: „Beismerem, hogy az MNDSZ-ben kifejtett romboló tevékenységem egyik láncszeme volt a férjem által irányított és a magyar népi demokrácia ellen irányuló összeesküvésnek."[54]

Rajk Lászlóné tehát vallott a férje ellen, és aláírta azt a jegyzőkönyvet, amit Faludi Ervin szerint (talán a hatóságot is mentve) „egy hatóságon kívüli ember fogalmazott".[55] De mivel győzhették meg, hogy ezt megtegye, és főleg: mikor került sor erre a vallomásra? A férje kivégzése előtt vagy után? Nem feltétlenül elegendő magyarázat az, hogy az országot kormányzó kommunista párt egyik vezetője a „pártfegyelemre" hivatkozva terhelő vallomás megtételét kérte arra az emberre, aki Rajkné számára a fia után a legfontosabb ember volt a világon. Rajkné Suhajda Józsefnek, a VIII. kerületi párttitkárnak állítólag azt mondta: azzal győzték meg, hogy „vállalja ország-világ előtt ezeket a dolgokat, mert ezzel óriási szolgálatot tesz a nemzetközi munkásmozgalomnak. Majd aztán kimegy a Szovjetunióba, és ott élhet, mint megbecsült ember, de ezt most a mozgalom érdekében meg kell tennie."[56] Utóbb Barcs Sándor, a Rajk-per egyik népi ülnöke (később sportvezető) is azzal mentegette magát, hogy úgy tudta: „Rajkékat valahova a Szovjetunióba" viszik majd, és nem hajtják végre a halálos ítéletet.[57]

Nincs pontos forrásunk arról, hogy mikor születtek Rajknénak a férjére terhelő vallomásai. A fennmaradt iratokon lévő első dátum (1949. október 20.) nem bizonyítja, hogy Rajkné korábban ne tett volna vallomást. Különböző visszaemlékezéseiből azonban úgy tűnik, 1949. október 18. volt az a nap, amikor Décsi Gyula a kezébe adta a Rajk-per anyagát tartalmazó „Kék könyvet".[58] (Az ÁVH-nak nem volt szüksége Rajkné „valódi" vallomásaira: Rajkné még házi őrizetben volt, amikor letartóztatott férjét már a felesége állítólagos „terhelő vallomásaival" próbálták meg zsarolni.)

Bár Rajkné később kevés dátumra emlékezett a börtönéveiből, 1949. október 18-át pontosan fel tudta idézni. A könyvben azt olvasta, hogy Rajk Lászlót 1949. október 15-én, szombaton kivégezték. Vajon Rajkné elhitte, amit a „Kék könyv" állított? Nem gyanakodott újabb trükkre? Rajk László vallomásának első mondata ugyanis hibás volt, hiszen március 8-án született, nem pedig május 8-án, ahogy azt a nyilvános, a rádióban milliók által hallott tárgyaláson vallotta. Vajon Rajkné nem úgy értelmezte-e férje tudatos tévesztését, mint egy jelet, miszerint az egész nem igaz, csak el kell játszani, mert a párt érdeke úgy kívánja, aztán kimehetnek a Szovjetunióba? Nem tudjuk, hogy Párizsban élő rokonai (Földi Rózsi és férje), akik a Szov-

jetunióból a sztálini tisztogatások elől menekültek el, meséltek-e neki az élményeikről, az ottani perekről. Rajkné valószínűleg tudott a kirakatperekről, legfeljebb nem gondolta, hogy ilyesmi Magyarországon is megeshet, ráadásul éppen vele. De az is lehet, hogy a már több mint négy hónapja embertelen körülmények között tartott nő ekkor megtört. Férje haláláról értesülve már csak a fia érdeke járhatott az eszében, akinek szüksége volt egy anyára, ezért bírósági tárgyalásán elmondta azt, amit elmondattak vele.

A perújítási tárgyaláson azt vallotta: „Én 1949-ben nagyon sok mindent aláírtam, amiről tudtam, hogy hazugság. Én Rajk Lászlóról akkor sem hittem el semmit. Csak nem akartam feltenni magamnak akkor azt a kérdést, hogy miért történik mindez, mert akkor rossz kommunista vagyok."[59] Amikor a „Kék könyvet" a kezébe adták, összeomlott: „Az élet ment tovább, csak az én számomra állt meg, dermesztő volt."[60] Ez volt az a pont, amikor rádöbbent: egyedül maradt, és az élete már soha nem tér vissza a letartóztatása előtti idilli mederbe.

Rajknénak két olyan visszaemlékezése maradt fenn, amelyben életének egyik kulcsmozzanatát, tragikus eseményekben bővelkedő életének legfájóbb történetét, férje kivégzését másképpen mesélte el. Ezek a „Kék könyv" elolvasásáról elmondott, sokat emlegetett történetet is más fénybe helyezik.

Rajkné 1956. szeptember végén nyilatkozott a *Vjesnik* című zágrábi újság tudósítójának, Đorđe Zelmanovićnak. Az interjú a lap október 6-ai számában jelent meg (noha akkor készült, amikor a temetés időpontja még nem volt kitűzve, ezt szerkesztőségi megjegyzés tudatta az olvasókkal). A cikk magyarul a *Népszava* 1956. október 9-ei számában is napvilágot látott.[61] Az interjú eredeti nyelve francia volt, ezt lefordították horvátra, és abból rövidítve angolra, illetve magyarra. A magyar fordításban is szerepelt az a részlet, amelyet Rajkné később sehol máshol nem említett, és az általam megkeresett kortársai közül sem emlékezett senki arra, hogy valaha is beszélt volna róla. Rajkné az interjúban azt állította, hogy a Gyűjtőfogházban, ahol fogva tartották, szemtanúja volt férje és további ötvenegy rab kivégzésének: „»Géza, a halálos ítéletet végre lehet hajtani...« – hallottam a szavakat, majd pedig azt, hogy a zsámolyt kirúgják a lába alól... Aztán a hajnali néma csendben hallottam, amikor az orvos bejelentette, beállt a halál."

Ugyanennek a történetnek egy másik változata bukkan fel 1956 után. Rajk Júlia egyik barátnőjének azt mesélte, hogy egy idő után már harmad- vagy negyedmagával volt egy cellában, amikor egy nap egyedül átvitték egy másikba úgy, hogy vinnie kellett magával a holmiját, vagyis nem kihallgatásra vitték. Ebben az új cellában ferde tábla volt az ablak elé szerelve, hogy ne lehessen kilátni. Furcsa kopácsolást hallott, majd furcsa lépteket és csoszogást. Egypár percig csendet, majd valaki beszélt, ez kétszer-háromszor megismétlődött, aztán visszavitték az eredeti cellájába. Az állította, azért vitték oda, hogy személyesen hallja a kivégzéseket.[62] (A Rajk-kivégzést különben Mindszenty is hallani vélte a bedróthálózott ablakon keresztül – ez nincs kizárva, ő ugyanis valóban a Conti – ma: Tolnai Lajos – utcai börtönben raboskodott, ahol a kivégzés történt, nem pedig a Gyűjtőfogházban, ahol Júlia.[63]) Ez az élmény Júlia egész életében visszatért a rémálmaiban. Amiképpen a nála majdnem húsz évvel fiatalabb barátnőjének fogalmazott: „Verácska az úgy volt, hogy sokáig és sokszor azt álmodtam, hogy nem látok mást az álmomban, csak hogy lábak himbálóznak a föld felett."[64] Ha Rajk Júlia valóban hallotta a kivégzést, akkor az összes többi visszaemlékezése, miszerint a kivégzésről a Décsi Gyula által kezébe adott „Kék könyvből" értesült, nem igaz.[65]

Annak a jelenetnek is volt azonban egy tanúja, amikor Rajknéval közölték a férje halálhírét: Vándor Györgyi szociáldemokrata diákként már három hónapja ült, amikor átvitték egy cellába, ahol „egy vékony, magas nő állt, reszketve a hidegtől és a félelemtől, amikor kinyílt az ajtó". Vándor Györgyit rövidesen kivezették onnan, majd akkor vitték újra vissza, amikor a bent maradt Rajknéval közölték: a férjét kivégezték. Vándor Györgyi szerint Rajkné reszketett, sikoltozott, kiabált a sokk hatására. A lány ököllel verte az ajtót, és orvost követelt. Bálint István, a hírhedt börtönorvos meg is jelent, talán már

várta is, hogy szükség lesz rá a hír hatására sokkot kapott nőnél, de csak annyit mondott: „Ez a nő csak hisztérikus, ne aggódjon."[66]

Rajkné a *Vjesnik*nek nyilatkozva valószínűleg nem gondolta, hogy az a beszélgetés valaha is eljut Magyarországra.[67] Ebben az interjúban részletesen elmondta azt is, hogyan vallott a férjére, ez a rész azonban sem a cikk magyar fordításában, sem Júlia későbbi visszaemlékezéseiben nem szerepelt. Állítása szerint csak 1949. szeptember közepe után kezdték el a kihallgatását, és ekkor azt mondták neki, hogy a férjét már kivégezték. (Valójában október 15-én történt a kivégzés.) Akkor közölték vele, hogy akárcsak a férjét, őt is el fogják ítélni a „Magyar Népköztársaság elleni összeesküvés miatt", és ekkor adták át neki a „Kék könyvet" is. Az összeesküvésben való részvételért halálbüntetés járt: a testi fenyegetettség mellett nyilván ezért is működött együtt kihallgatóival. Az interjúban az is elhangzik, hogy az egyik kihallgatás alkalmával felszólították: írásban mondjon véleményt a Rajk-per nyomtatásban megjelent szövegéről. Ez utóbbi dokumentum – ha létezett egyáltalán – nincs meg. A zágrábi lapnak adott interjú szövegéből azonban úgy tűnik, Rajkné már 1949 őszén rámutatott arra, hogy a Rajk-per konstruált volt, és kimondta: „Minden egy nagy hazugság." Az, hogy konkrétan végül mit vallott, nem derül ki a szövegből, mert csak a mindennapos gyötrelmeket említi, valamint azt, hogy vallomását kicsikarták az 1950. márciusi ítélethez.

A gyötrelmekhez nemcsak a testi nyomorúság, hanem a lelki terror is hozzátartozott. Meggyőzésének egyik eszközeként Décsi Gyula odaadta neki az ügyében született tanúvallomásokat.[68] Az abból kirajzolódó kép – a régi pártmunkások, a korábbi közeli barátok árulásai és a hamisítások sorozata – nem növelte Rajkné ellenálló kedvét, bár 1955-ben azt mondta, azokban „csupa hazugságok voltak, és így azokat nem is bírtam elolvasni végig".[69] A megtörés másik módszere volt, hogy vallatói mindennap elolvastatták vele a *Szabad Nép*et, amelyben az állt, hogy a „dolgozók gyűléseken kötelet követelnek Rajknak".[70]

Rajk Lászlónét a kihallgatások során arra is rá akarták venni, hogy váljon el a férjétől, és azt állították: férje szeretőjét is letartóztatták. „Akkor én azt mondtam neki, hogy kérem szépen, én azzal szeretnék egy cellába kerülni. Miért? Mondom, mert az volt a legközelebb hozzá. Én nem a férfit siratom, hanem az embert, akit elvesztettem."[71] Rajk Lászlónénak ez a gyanúsan pontosan felidézett mondata arról tanúskodik, hogy tudta: Rajk Lászlónak voltak szeretői.[72] A történetet maga Rajkné az 1970-es években már úgy mesélte, mintha valóban egy cellába tették volna a férje szeretőjével. Ekkor azt mondta, tudott arról, hogy ő a szeretője, „de mivel egy férfit szeretünk, legyünk szolidárisak egymáshoz".[73]

Rajkné nem vált el a férjétől, mégis életben maradt, és megőrizte „a nevet", amelyet ki akartak törölni az emberek emlékezetéből. Később, a fogházbüntetés letöltése után, erre épült személyiségének újraépítése is. A perújítási tárgyaláson is biztos volt abban, hogy feleségi szerepköre miatt került veszélybe: „Tudom, hogy mivel Rajk László felesége voltam, sokan irigykedtek rám."[74]

A történteket ismerőben felmerülhet az a kérdés is, hogy menynyire vallott Rajkné másokra. Rajk Júlia makacs nő volt. Ha iratok nem maradtak is fenn, azt feltételezhetjük, hogy ha a Justus-per felülvizsgálatánál ilyen határozottan állította, hogy Justus besúgó és rendőrspicli volt, akkor ebbéli meggyőződését már korábban is megoszthatta az ÁVH-val. (Justust „illett" utálni a kommunista mozgalomban, bár 1941 után Peyer Károly egy titkos beszédében arra biztatta a szociáldemokratákat, hogy „ne vegyék észre", ha kommunisták vannak közöttük.[75])

Rajk László kihallgatása

A magyar történetírás egyik fontos kérdése, mi késztethette Rajk Lászlót arra, hogy a rá kiszabott szerepet eljátssza. Mennyiben hatott rá, hogy féltette a feleségét és a fiát? A később kialakult emlékezés mitikus elemei szerint Rajkot és feleségét egymás melletti

cellákban kínozták, és csecsemőjük meggyilkolásával fenyegették őket.[76] Azt biztosan tudjuk, hogy Rajk László letartóztatása után a házaspár már nem találkozott egymással, ám ettől még valószínűleg igaz, hogy a gyermek meggyilkolásával a minden eszközt felhasználó ÁVH valóban zsarolta a házaspárt.

A Rajk László meggyőzéséről készült hírhedt magnófelvétel leiratából tudjuk: Farkas Mihály attól tette függővé, bántják-e Rajk feleségét, hogy a férj mennyire működik együtt.[77] Mennyiben hathatott Rajk Lászlóra, hogy a felesége állítólagos vallomásait, amelyben az asszony mind bevallotta azokat a „bűnöket", amelyekkel vádolták, elé tették? Milyen hatással volt rá, hogy felesége, akivel annak idején együtt kínozták a politikai rendőrségen, és nem árulta el, most elárulta? Az biztos, hogy Rajk László jól ismerte a rendőrség kihallgatási módszereit: nem csupán a Horthy-rendőrség rabjaként lehettek emlékei, de későbbi belügyminiszterként ő maga sem riadt vissza semmiféle eszköz alkalmazásától a cél érdekében. Hogy mennyire hitte el a feleségének tulajdonított vallomásokat, nem tudjuk. Az 1949. június 2-ai technikai lehallgatás jegyzőkönyvében szerepel a következő párbeszéd:

„Péter Gábor: Hát én most mondok neked valamit, hogy mennyire érdemes neked így viselkedni. Én egy dolgot felolvasok neked most. Például az 580 dollárral kapcsolatban, ami a lakásodon volt. Tudod, mit vall ezzel kapcsolatban a feleséged, akit, ha így viselkedel, idehozunk szembesíteni? Ha ez neked kellemes, ő a következőt mondotta: az otthoni páncélszekrényünkben az 580 dollár azokból a pénzekből maradt, amit a Párt a különböző külföldi utazásunk alkalmával számunkra költségül kiutalt, és amit eddig nem volt alkalmunk visszajuttatni. Mit szólsz hozzá? Itt van az aláírás. Hozzuk ide őt szembesíteni?

Rajk László: Nem, nem!"[78]

Csakhogy 1949. június 2-án Rajk Lászlóné még házi őrizetben volt, senki sem hallgatta ki semmiféle dollárokról, de a férjét már zsarolták a felesége nem létező vallomásával.

A fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyvekből úgy tűnik, Rajk László nem aggódott a felesége miatt. A kommunista rutinnak megfelelően a felesége nem tudhatott sokat a munkájáról, és Júlia szerepe a fennmaradt kihallgatási részletekben is szinte lényegtelen volt. Rajk László tudta: felesége nincs birtokában semmilyen kompromittáló információnak. S a sopronkőhidai közös raboskodás után azzal is tisztában volt, jobban számíthat a nő lojalitására, mint a felesége az övére. Az is lehet ugyanakkor, hogy az ennek ellenkezőjét bizonyító jegyzőkönyvek nem maradtak fenn. A helyzet még ennél is bonyolultabb lehet, mert a perújítási tárgyaláson Rajk Lászlóné azt mondta: „Én bűnösnek érzem magam, de csak a férjemmel, Rajk Lászlóval szemben, hogy ellene hazug vallomásokat írtam alá."[79] Tehát hiába számított Rajk László a már kipróbált lojalitásra, Rajkné elárulta, bár feltehetően csak Rajk László kivégzése után.

Rajkné ezeket a terhelő vallomásokat sohasem bocsátotta meg magának, és azoknak sem bocsátott meg, akik ezekre a vallomásokra rákényszerítették. A vallomások azonban eredetiben nem maradtak fenn, és a Júliára mindig jellemző túlélési ösztön azt mondatta vele: „Élni kell tovább, élni kellett tovább."[80] Nem tudhatta, mi van a gyerekével, az édesanyjával, tehát folytatnia kellett az életet, immár a saját életét. Csak magára számíthatott.

Rajk Lászlóné visszaemlékezését olvasva szinte magunk előtt látjuk azt a szép márciusi napot – saját emlékei szerint 1950. március 15-ét –, amikor a tárgyalása volt: „Nagyon szép idő volt, egyedül vittek át. Kinéztem a rabomobilból. Láttam az úttörőket fehér ingben és piros nyakkendőben."[81] Az 1950. március 2-ai ügyészségi vallomás után az előbb említett büntetőtörvényszéki tárgyalásra valójában 1950. március 16–17-én került sor. A tárgyalás formális volt. Rajkné szomorúan állapította meg a perújítási tárgyalá-

son: „Az első bírói tárgyaláson a kihallgatásom egy percig tartott, amikor Jónás tanácselnök megkérdezte tőlem: ugye szétzüllesztette az MNDSZ-t?"[82]

Rajknét nem egyedül állították bíróság elé: ügyét hozzácsapták a „társak" peréhez, így csak tizedrendű vádlott lett. Rajkné Décsi Gyulától úgy tudta, hogy „először külön akartak engem tárgyalni, de akkor 15 évre kellett volna elítélni, és akkor utólag tettek be a Szebenyi és társához, akik belügyi alkalmazottak voltak. Szebenyit és Villányit ítélték halálra."[83] Péter Gábor – aki talán megrettent a koncepciógyártás perspektíváitól – úgy vélte, hogy a fő ügy tárgyalása után a lehető leghamarabb, lehetőleg három hét alatt be kell fejezni annak a hatvan embernek a tárgyalását, akik még őrizetben voltak.[84]

A tárgyalást csak a perújrafelvételi dossziéból rekonstruálhatjuk részlegesen, bár három oldalt ebből is bezúztak. A vád a „népi demokratikus államrend és a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel büntette" volt. Rajknéra terhelő vallomást tettek Recsk László, Fái Boris, Jávorné, Döbrenteiné, Járóné és Réti Nándorné – azaz korábbi MNDSZ-es munkatársai.[85]

Elsőfokú ítéletekor, amelyben öt évet kapott, és amelyet 1950. március 20-án hirdettek ki, enyhítő körülményként vették számításba „a férj befolyását, a töredelmes beismerést, megbánást, gyermekes családos állapotát".[86] Az enyhítő körülményekből nemcsak arra következtethetünk, hogy Rajk Lászlóné valóban vallott, hanem arra is, hogy ezt gyermeke érdekében tette, abban a reményben, hogy az még életben van.

A vádlottnak az utolsó szó jogán elmondott mondatait szintén a felülvizsgálati anyagból rekonstruálhatjuk: „Az 1950-es tárgyalás alkalmával az utolsó szó jogán valóban tettem olyan kijelentést, hogy teher lesz a számomra, hogy Rajknénak hívnak, de azt nem mondtam, hogy büntetés lesz."[87]

A fellebbezést a Legfelsőbb Bíróság 1950. május 20-án elutasította.[88] Rajkné mögött öt évre becsukódott a börtönkapu.

A BÖRTÖNBEN

A börtönben töltött öt évet Rajk Júlia a fiának így foglalta össze: „Szóval én úgy ültem öt évig börtönben látogató, minden nélkül, fűtetlen cellában, nyári ruhában két évig, hogy nem tudtam mi van veled, és öt és negyed év múlva láttalak viszont. Ezek voltak a körülmények, a száraz körülmények."[89] A körülményeket valójában nem ismerjük meg a szövegből: a börtönélet mindennapjait vagy a cellatársak emlékét nem örökítette meg. Ez a rendkívül ellenőrzött és fegyelmezett emlékezet határozta meg Rajk Lászlóné visszatérését a való, a szabadnak mondott életbe.

Rajkék családi archívumából utóbb előkerült egy fénykép, amelyen ifj. Rajk László a Pikler gyermekotthonban látható járókában. A fotó hátoldalán Rajkné kézírásával s következő szöveg olvasható: „Rajk Lacika 11 hónapos 949. december 8-án. 1949-ben a kivégzés után Pál Ákos adta a képet. Mindvégig velem volt a börtönben."[90] Mint említettük, Pál Ákos az egyik kihallgatótiszt volt, tehát Rajkné legalább egy hírt biztosan kapott a fiáról a börtönben.

Büntetését a Markóban és a Gyűjtőfogházban töltötte le.[91] Könyveket csak az utóbbiban kapott, 1953-ig látogatni sem lehetett. Bár leveleivel folyamatosan bombázta Rákosit és Farkast, választ nem kapott rájuk.[92]

Román József, Rajk Júlia régi barátja, Rajk László vernet-i társa, talán egy Rajknétól származó információ alapján mesélt Júlia egyik cellatársnőjéről, a gyönyörű, szobrásznak készülő Potoczky Máriáról. A lány a nős Nógrádi Sándor honvédelmi miniszterhelyettes szeretője volt. Nógrádit egy következő, de különböző politikai okok miatt végül elmaradt „per" fővádlottjának szemelték ki, a politikus azonban jó szovjet kapcsolatai, partizánmúltja, illetve a túlélésért minden kompromisszumra kész, megalkuvó természete miatt elkerülte ezt a sorsot. Potoczky Mária – akit nem védett a házassági kötelék szentsége – a durva verések hatására sem vallott szeretőjére, még teljes rokonsága letartóztatása után sem, pedig

a bátyját majdnem agyonverték. „Közben a kiszemelt kém-áldozat békésen üldögélt a KB-ben, lelkesen és ütemesen éltette Rákosit, szidalmazta Titót és a Rajk-bandát."[93] Rajkné és Potoczky Mária között a fogság idején barátság szövődött, és Rajk Júlia kiszabadulása után megfenyegette Nógrádit, hogy tönkreteszi, ha záros határidőn belül nem szabadítja ki hajdani szerelmét. A fenyegetés bevált.[94]

A börtönélet egyes vonatkozásairól a Kisfogház (A Kozma utcai Gyűjtőfogház egyik részlege) ügyeletes tisztjének részletekben megmaradt, szűkszavú jelentéseiből tudhatunk. A „705. sz. elítéletről", vagy ahogy a dokumentumokban szerepel: „R. L.-nérőI" mindennap készült egy rövid, helyesírási hibákkal teli jelentés, amelyben a börtönben legfontosabbnak tekintett dolgokat rögzítették: milyen lelkiállapotban volt, megette-e az ételét, hogyan aludt, fürdött, sétált-e, megkapta-e a cigarettáját, mivel töltötte a napját, illetve volt-e függelemsértés miatt büntetésben.[95] Rajkné – ha épp nem volt büntetésben – alsóruhát javított és gombot varrt egész nap. 1951. november 26-án például „nyugtalanul viselkedik, várja vissza a társát, és szeretne társat kapni mert idegileg nem bírja egyedül".[96] Egy 1952. februári feljegyzés szerint pedig „nagyon ideges, sír, hogy miért nem szabad értesíteni a mamáját, és társát mikor hozzák vissza, nagyon rossz egyedül, szeretné, ha társat kapna a zárkájában".[97]

1952 elején egy darabig Sally Judittal voltak egy cellában. A mindennapi rutin és a társaság megnyugtatta Rajknét: tanultak, jegyzeteltek és beszélgettek. Az „idillnek" 1952. március 9-én szakadt vége: a két nő ugyanis engedély nélkül könyvekből kitépett Lenin- és Sztálin-képekkel dekorálta ki a celláját. A dologból hatalmas botrány lett. Az egész hivatalos fogház összeszaladt, és aláírásával jelezte, hogy ismerte az erről az eseményről készült jelentést. Tíz nap kedvezményelvonással büntették őket: nem volt se séta, se fürdés. Sally Juditot végül 1952. augusztus 8-án elvitték a celláből. Rajkné megint „idegessé" vált, és társat kért, „mert megbolondul egyedül".[98] Valósággal depresszióba zuhant, nem kelt fel az ágyból, alig evett, és altatóval tudott csak aludni. A rossz lelkiállapotáról szóló bejegyzések mellett ott olvashatók az illetékes nehéz kézírással, tollal írt megjegyzései is, miszerint: „Tudom." Az egyedülléttel vélhetően az 1952. szeptember 11-ei kihallgatását készítették elő, ahonnan teljesen összetörve érkezett vissza. „Egész este sírt hangosan a zárkában, kiabálta, hogy neki szalad a falnak, vacsorájából nem fogyasztott egyáltalán, és rosszul aludt."[99] Hogy 1952. szeptember 11-én miért hallgatták ki Rajknét, nem tudjuk.

Rajkné későbbi cellatársa a már említett Vándor Györgyi volt, a Rajk-per legfiatalabb szereplője, aki később megírta visszaemlékezéseit is.[100] Vándor hat évet töltött börtönben azért, mert rendkívül részletes naplót vezetett, amit az állambiztonságiak lefoglaltak, és idézeteket használtak fel belőle a Rajk-per vádlottjai, többek között Justus Pál ellen.[101] Szabadulása után Vándor Györgyi a Magvető Kiadónál akarta megjelentetni visszaemlékezéseit, de a kéziratot elsüllyesztették.[102] A könyvben arról is ír, milyen volt kettejük élete a közös cellában. Júlia tapasztalt börtönlakóként tudta, hogy a mindennapi rutin a túlélés eszköze. Reggel tornáztak (ami a szűk helyen nagy kihívást jelentett a magas nőnek), majd takarítottak, és szigorú órarend szerint francia, orosz, angol és olasz nyelvet tanultak, illetve tanítottak. Sokat énekeltek együtt, és a börtönfalak mögötti „társasági életben" Júlia elemében érezte magát.[103]

A visszaemlékezés szerint a már említetteken kívül cellatársa volt egy francia nőgyógyász (aki azt az egyetlen mondatot tudta magyarul, hogy „Nyomja, kedveském"), egy apáca, Tildyné és egy ideig Szálasi felesége, Lutz Gizella is. Ám az, hogy az öt éves börtönbüntetése alatt mikor és kivel volt egy cellában, nem rekonstruálható. A kétszemélyes cellában sokszor nyolcan, tízen is voltak.[104] A börtönben az asszonyok főleg kézimunkával foglalkoztak: a ruhaneműből bontottak le foszlányokat, majd a szálakból újból összerakták a szövetet.[105] Rajkné egyetlen személyes

tárgya ebből az időből egy kis vászonzacskó, ami végig vele volt a fogságban, és először az OSA kiállításán lehetett látni.

A börtönben fia egyéves születésnapja alkalmából cellatársai kenyérmorzsából csináltak neki tortát. Az ünneplés alatt állítólag elsírták magukat, de Rajkné egy könnycseppet sem ejtett.[106] A kenyérből való „szobrászkodás" egyébként Potoczky Mária életében is fontos szerepet játszott. Akkor határozta el, hogy szobrász lesz, és a róla jelentő spicli szerint is „volt hozzá komoly tehetsége".[107]

A börtönévek döntő hatással voltak Rajk Júlia érzelmeire: „Én az életem utolsó, rossz kegyetlen évei alatt a börtönben nagyon megtanultam, hogy milyen óriási szerepe van az emberi érzelmeknek, szeretetnek" – írta következő fogságában, 1958-ban.[108] Ezek az érzelmek voltak azok, amelyek megváltoztatták az élethez való viszonyát.

A magyarázat

„A mai napig nem értem, hogy miért volt erre szükség" – vallotta Rajk Júlia 1954. szeptember 9-én.[109] A hosszú fogság évei alatt szembesülnie kellett azzal a kérdéssel: miért is történt meg mindez velük. Rajk László mindenki más számára nyilvánvaló emberi és politikai hibáiról, valószínűleg saját személyisége védelmében, utólag sem volt hajlandó tudomást venni. A fiának adott interjúban elmondta: „Énbennem fel sem merült, hogy őt hibáztassam ezért."[110] Egy pillanatig sem gondolta, hogy például Rajk aktív részvétele a Demény-per koncepciójának kidolgozásában előrevetíthette saját végzetét.[111] Fejtő Ferenc szerint Rajk „balos kommunista" volt, aki nem értett egyet pártja 1945 utáni nagyfokú toleranciájával, amelyet a kommunista diktatúra ellenségeivel szemben gyakorolt.[112]

Rajk László kiváló politikus és kitűnő szónok volt, nagy munkabírású, „inkább tisztelt, mint szeretett főnök" hírében állt.[113]

A nyilvános szereplések alkalmával ügyesen manipulálta hallgatóságát a közvetlenség látszatával, ehhez volt megfelelő tanítási és agitálási gyakorlata is. Letartóztatása után Károlyi Mihályné feltette magának a kérdést: „Merészelik-e likvidálni a legnépszerűbb kommunista forradalmárt?"[114] Úgy tűnik, a merészséggel nem volt baj.

Mások, még a régi, hazai kommunista elvtársak is, valószínűleg fellélegeztek, amikor Rajkot letartóztatták, hiszen határozott egyénisége sokakra nyomasztóan hatott, és örültek, hogy ők maguk nem kerültek a vádlottak padjára. Széll Jenő még a felülvizsgálatnál is így vallott: „Mikor azonban ismertté vált előttem a Rajk-per anyaga, úgy láttam, magyarázatot kapok arra a furcsa, visszautasító viselkedésre, amit Rajktól tapasztaltam. Úgy láttam, hogy az a rendkívüli zárkózottság, komorság, magában állás, rabbiátus türelmetlenség, ami Rajkot jellemezte, sokkal inkább magyarázható az olyan ember pszichológiájával, aki az ellenség várában barátnak álcázva működik, mint egyszerűen sértett hiúsággal."[115]

A pernek nyilvánvaló magyarázata volt a „moszkoviták" és a hazaiak ellentéte, amely az 1945-ös, úgynevezett pünkösdi konferencián jelent meg először nyilvánosan, ahol Rákosi „hadat üzent" az itthoni, „szektás" kommunistáknak. Rajk Júlia visszaemlékezéseiben sokszor hangsúlyozta, hogy férje „mindig Magyarországon élt".[116] Ez a Moszkvából hazatérők ellen irányuló kijelentés azonban nagyvonalúan megfeledkezett arról a hosszú időszakról, amelyet Rajk László előző élettársával Csehszlovákiában, Franciaországban, majd Spanyolországban töltött. Márpedig Rajk László életének ez az időszaka, amelyhez Júliának semmi köze nem volt, a perben rendkívüli jelentőséget kapott, különösen annak az összeesküvéselméletnek a kidolgozásakor, amellyel Rajk László halálos ítéletét indokolták, és amely később a rehabilitáció menetét is meghatározta. Péter Gábor a Rajk-per felülvizsgálata során írott hosszú vallomásában rámutatott arra, hogy „Kádár illegális vezetőségi ülésen hangsúlyozta, »mi csak addig vagyunk alkalmasak a Párt vezetésére, ameddig haza nem érkeznek Moszkvából, akiket a vezetés

megillet«. Rajknak soha nem volt ilyen elvi állásfoglalása."[117] Kádár számára világossá vált, hogy Péter Gábor ambícióit Rákosi támogatja, így döntenie kellett, ki mellé áll az ÁVH intézményi elhelyezésében. Végül Rajkkal szemben Péter Gábor mellé, azaz Rákosi mellé állt, így Péter Gábort a hierarchiában maga fölé emelte.[118]

1947 után Rajk László és Péter Gábor korábbi, közelinek mondható barátsága gyűlöletté változott. Kettejük kapcsolatának elemzésekor világossá válik, hogy a személyiségzavarral küszködő Péter Gábornak szüksége volt egy szerepmintára: egy erős vezetőre, akit követhetett, ugyanakkor szenvedett saját gyengeségének beismerésétől, és lázadt az annyira óhajtott „felsőbb lény" ellen. Rákosi, aki kiváló emberismerő volt, vélhetően ezt a jellemvonását használta ki.[119] Péter Gábor a börtönben hosszasan írt Rajk László hibáiról. Érdekes, hogy majd egy egész oldalt szentelt annak leírására, hogy Rajk László milyen befolyást gyakorolt az emberekre, akikkel beszélt: „Volt bizonyos tehetsége, hogy befolyását átmenetileg érvényesíteni tudja akaratának végrehajtásával kapcsolatban."[120] A hosszú és szóismétlésekben bővelkedő leírásból az is kiderül, hogy Rajk László kiváló, meggyőző szónok volt, aki egy idő után tudálékos, a részletekben elvesző érvelésével sokakat irritált.

Rajk László nem csupán jó szónok, de szép ember is volt, aki jól mutatott a kor vizuális kultúráját meghatározó politikai plakátokon. Letartóztatása után, egy 1949. július 14-én, a per előkészületeként gondosan megszervezett nagygyűlésen a női felszólalók kifejtették, hogy Rajk főleg a munkásnők körében népszerű, így emlékének eltörléséért hiábavaló a küzdelem: „Tegnap este leragasztottuk egy helyen Rajk képét. Az éjjel leszedték a fejére tett plakátot, úgyhogy újra látszik a Rajk feje."[121]

A Rajk-per külön érdekessége a külföldi emigrációból hazatért, zsidó kommunista vezetők és az erdélyi magyar Rajk ellentéte. Rajk Júlia szempontjából ez lényeges elem volt, mert hangsúlyozta: „Talán azt is hozzátenném most már, hogy református volt, tehát nem zsidó. Ez akkor egy fontos szempont volt abban az időben."[122]

A kor egyik ki nem beszélt ténye maradt a holokauszt, a kommunista mozgalom antiszemitizmusa, valamint az, hogy zsidó származású kommunista vezetők jelentek meg a politikai életben és döntési helyzetekben.[123] Bár a Rajk-perben az antiszemita vonalat végül ejtették, Rákosi fontosnak tartotta gondoskodni róla, hogy a jóvágású Rajk védője „csúnya zsidó" legyen."[124]

Rajkot a Horthy-rendőrségen is verték, ami miatt hősként tisztelték. Az illegális magyarországi évek tanúi egybehangzóan állították, hogy a verést „férfiasan" viselte, mások „fakír" természetűnek mondták.[125] Szántó Piroska a rá jellemző éleslátással így jellemezte közös börtönélményüket: „Rajk olyan volt, mint egy kisfiú, aki hős."[126] Rajk László pontosan tudta, hogyan kell viselkedni Horthy börtönében, de az ÁVH foglyaként már nem tudta, mit kellene tennie. A kihallgatást gépelő huszonkilenc éves Berényi Istvánné panaszkodott, hogy „rossz idegállapotban" dolgoztak, mert „volt olyan eset, hogy Rajk sírt, ezt tisztán hallottuk, vagy mikor síró hangon beszélt, halkan többször vizet kért".[127] Rajknét testileg nem kínozták.

A „miért történt így?" kérdésével kapcsolatos gondolatait Rajk Lászlóné a következő módon fogalmazta meg: „Miért csinálják ezt? Félrevezették a pártot? Hogyan lehet egy pártot félrevezetni?"[128] E kérdésekből kiszolgáltatottság és tehetetlenség érződik. Ugyanakkor ez a típusú kérdésfelvetés azt a reményt is magában rejtette, hogy az ismeretlenek, az „ők" egyszer majd belátják a tévedéseiket, és minden jóra fordul.

Rajk Júlia életében döntő momentum volt, hogy felismerte: ez nem fog bekövetkezni. Miután letöltötte a koncepciós perben kirótt büntetését, tehát „megbűnhődött", élete alapjában változott meg: férjét ártatlanul kivégezték, nevét elvesztette, fiától elszakították, munkahelyéről elbocsátották, lakását és értékeit elvették. A börtönbüntetés letöltése után azt látta, hogy mindazok, akik ezt a rengeteg szenvedést okozták, nem bűnhődtek meg, és az ártatlanul meghurcoltaknak sem szolgáltatott igazságot senki. Szabadu-

lása után ezért két cél éltette, és adta vissza élete értelmét: a fiáért és férje rehabilitációjáért való küzdelem. Az előbbi sikere révén anyai ösztönei végre megnyugodhattak. Az utóbbi révén pedig – a női politikai szerepvállaláson keresztül – személyisége kiteljesedhetett: megteremtette saját nevét. Hiteles közéleti szerepének megtalálásához azonban még hosszú utat kellett megtennie. Ennek első lépése a saját rehabilitálásáért való küzdelme volt.

GYÖRK LÁSZLÓNÉ: HARC A REHABILITÁCIÓÉRT

1954. június 14. – 1956. június 18.

„Gyilkosságra nem lehet azt mondani, hogy személyi kultusz. És ez egy gyilkosság volt. Ez egy tudatos gyilkosság volt. [...] Ha egy nemzet nem néz szembe a múltjával, akkor hazugságokkal van tele a jövője is. És ez hazugsággal van tele. Szóval az egész társadalmi szerkezetet demokratizálni kell. Engem nem elégít ki: A férjemet nem rehabilitálták. Elneveztek róla egy utcát? Ez nem rehabilitáció."[1]

Rajk László politikai rehabilitációjának kikényszerítésében feleségének döntő szerepe volt. Ez a morális, emberi teljesítmény még figyelemre méltóbb, ha meggondoljuk: Rajkné képes volt saját személyének fontosságát háttérbe szorítani, és saját szenvedéseiről nem beszélni. Kivégzett férje érdekében lépett fel, hiszen ez volt az egyetlen mód arra, hogy saját börtönéveinek is értelmet adjon.

Az új és saját élet kialakítása

Amikor 1954. június 14-én a cellájából elvitték, Júlia nem hitte el, hogy tényleg elengedik. Ezért a cellatársaival megbeszélte, hogy másnap arra a pontra megy el a fiával sétálni, amit a cella ablakából jól lehetett látni, így nyugtatva meg börtönben szerzett barátait.[2]

Júlia szabadulólevelén a Györk Lászlóné név szerepelt. Eszerint férje egy tüdőgyulladásban elhunyt tanár, Györk László volt.[3] A perújrafelvételi tárgyaláson Júlia azt vallotta, hogy a névváltozásra csak egy héttel a szabadulása után került sor, feltehetően akkor, amikor átvette a hivatalos iratait.[4]

Ifjabb Rajk László úgy emlékezett, hogy a villanyszámlát 1963-ig – életútinterjúja szerint a hetvenes évekig – Györk Lászlóné névre kapták.[5] Első személyi igazolványába is ez a név került. Nevét csak 1955 végén sikerült visszaszereznie, így fia 1956-ban, a tanév második félévét már saját nevén kezdhette meg a Sziget (ma: Radnóti Miklós) utcai általános iskola második osztályában.[6] Rajkné elszántságára jellemző, hogy 1956 elején, a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XX. kongresszusa után az anyakönyvi hivatalban igazolást kért minden korábbi névváltoztatásról[7] – amit meg is kapott, így ezek a dokumentumok ma is megvannak, és a 2019-es, OSA-ban megrendezett kiállításon meg is lehetett őket tekinteni. (A két fontos dátum, a sztálinizmus bűneivel szembenéző kongresszus és a régen vágyott dokumentumok megszerzése csak az interjúban kapcsolódtak össze, a valóságban nem.) Említettük már, hogy a név visszaszerzésének adminisztratív folyamata a diszfunkcionális és gyáva rendszerben abszurd helyzeteket generált. Rajkné megőrizte azt a dokumentumot is, amelyben „saját férjem, aki hét éve halott ember, kéri, hogy változtassák meg a Laci nevét".[8] Ifj. Rajk László emlékkiállításán ezeket a dokumentumokat is kiállították.[9]

1954. június 14-én Rajkné 70 fillérrel a zsebében, sápadtan és lefogyva jelent meg a nővérénél, aki a gyermekotthonból kihozott fiát nevelte.[10] Ideiglenesen nála húzta meg magát, amíg 1955 januárjában

a pártvezetéstől végül egy szoba-konyhás lakást kapott, ahova fiával és szívbeteg anyjával költözött. Fia, akiről öt évig nem kapott hírt,[11] Júlia néninek szólította, amíg össze nem szoktak. Arról, hogy Rajk Júlia mit érzett a börtönből frissen szabadulva, amikor látta a férjére hasonlító fiát, aki anyunak hívja a nagynénjét, és hozzá szalad, ha valami baja van, csak elképzeléseink lehetnek. 1954 telén aztán elmentek kettesben kirándulni Pécsre,[12] ahol elmondta a fiának, hogy ő az édesanyja, „mire én nyomban azt feleltem, akkor ezentúl maminak szólítalak, anyut meg anyunak".[13] Hogy ez mennyire fájt Júliának, azt a fia csak később tudta meg.[14]

A gyerekek azonban nem olyan tudatlanok, mint azt a felnőttek gondolják. Rajkné 1956 októberében adott – de nyomtatásban csak 1989-ben megjelent – interjújából kiderül, hogy fia már „régen tudta", hogy anyja börtönben volt, nem pedig szanatóriumban, mint mondták neki. Azt is „tudta", hogy az apját kivégezték. (Rajknénak fontos lehetett, hogy fiát önálló személyiségként szerepeltesse az interjúban, akiről leperegtek a hazugságok.) „És miért nem mondtad meg, hogy az Aput kivégezték?" – idézi az anya fiát az újságírónőnek. Amikor a rehabilitáció egyik lépéseként a család visszakapta Rajk László kitüntetéseit, a gyerek – édesanyja szerint – felismerte a Petőfi Kör 1848-as díszérmét is.[15]

Az 1950-es évek Magyarországára nem a szabad információáramlás volt a jellemző. Számtalan rémhír keringett Budapesten, noha nem sokkal korábban rémhírterjesztés gyanújáért még többévi börtön járt. A nyugati sajtó is csak a bizonytalan és ellenőrizhetetlen információkra hagyatkozhatott. Így fordulhatott elő, hogy a UP hírügynökség 1954. október 15-én Bécsből azt jelentette, hogy Rajk László életben van, mégpedig a Szovjetunióban, és Magyarországon másodszor is bíróság elé fogják állítani. 1954. december 12-én a *Neue Zürcher Zeitung* még azt is leírta, hogyan adták át a szovjet Politburo virágcsokrát Rajknénak, „az érintett özvegynek", azzal, hogy „Rajk elvtársnő, engedje meg, hogy kifejezzem részvétemet férje halála miatt, és gratuláljak Önnek abból

az alkalomból, hogy ez csak egy tévedés volt".[16] A cikk hitelességét természetesen erősíteni akarták azzal, hogy szó szerint idézték a találkozón elhangzottakat. Azt, hogy az újság kitől értesült erről, nem árulták el, azt pedig sejthetjük, hogy Rajknénak nem volt könnyű dolga. Ő is csak a történet egy kis részét ismerte, de egyre erősödhetett benne az elhatározás, hogy megtudja a teljes igazságot.

Rajknénak a börtönt elhagyva új életet kellett létrehoznia. Teljes vagyonelkobzásra ítélték, mindenét elvesztette. Férjére az az egyetlen fotó emlékeztette, amelyet az 1947-es választások idején Fazekas György készített az akkor még teljhatalmú belügyminiszterről.[17] A börtönből kikerülve megtanulta az emberi hűség és hálátlanság mértékét. A börtönbüntetés letöltése után a fogságban végzett munkáért kapott pénzből bútorokat vett, de állandó anyagi gondokkal küszködött[18] (fodrásza, Hunfalvi Pál például ingyen csinálta meg a haját). A régi elvtársak nem köszöntek neki.[19] Szabadulása után először egy italboltban akarták elhelyezni, havi 580 forintos fizetéssel, majd tiltakozása után a Közért vállalatnál kapott munkát, havi 900 forintos fizetéssel.

A Szabó Ervin Könyvtárban

Mivel Rajkné a pártvezetőket folyamatosan bombázta panaszaival, végül a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba helyezték át. Itt egy évig Györkné néven dolgozott, noha mindenki tudta róla, kicsoda valójában. A könyvtár munkatársai – akik maguk is sokan „elfekvőbe" kerültek oda – felszerelt íróasztallal várták.[20] A Szabó Ervin Könyvtár ekkor a „lepasszolt káderek temetője" volt, ahol a börtönből szabadult értelmiségiek és funkcionáriusok a rendszer elképzelése szerint a legkevesebb bajt csinálhatták.[21] Júlia a Budapest Gyűjteményben dolgozott, ahol feladata a Budapest történetére vonatkozó irodalom feldolgozása volt.[22] „Az országban akkor nem létezett ennél jobb munkahely" – emlékezett vissza Román József.[23] Rendkívül kulturált emberek dolgoztak a könyvtárban, ahová járt az összes külföldi lap. Júlia a francia lapokat olvasgatta. A munkatársak tudták, ki beépített ügynök, ki nem, ki jóindulatú, ki nem. A Szabó Ervin Könyvtárban, mint minden munkahelyen, tartottak *Szabad Nép*-félórákat (kötelező politikai „vitákat", ahol a pártlap híreit lehetett „kommentálni"), ezeken Rajk Júlia minden alkalommal felállt, és megkérdezte: „Csak azt akarom kérdezni, hogy hol nyugszanak a halottak." Minden héten ugyanazt a kérdést tette fel, tudva, hogy nem kap választ.[24] Amikor valaki a VIII. kerületi pártbizottságnál feljelentette őket, hogy „ellenforradalmat" készítenek elő, Révész Ferenc igazgató elkente a vizsgálatot. Ez a tapasztalat ugyanakkor a forradalom után, 1958-ban arra ösztönözte Révészt, hogy Marosán Györgyön keresztül elérje: a könyvtárba ne kerülhessenek vissza a „romániaiak", noha a státuszuk még megvolt.[25]

Rajkné keményen és sokat dolgozott, kitanulta a könyvtáros szakmát.[26] Nem rendelkezett szakirányú képzéssel, ezért az ELTE Bölcsészettudományi Karán levelezőn elvégzett egy évet magyar–könyvtár szakon. A következő 1956–1957-es tanévre csak beiratkozott.[27] Keményen és lelkiismeretesen készült a vizsgákra,[28] szorgalmasan tanult, jó memóriája volt.[29] Csoporttársa volt Köves (Erdős) Erzsébet és Bozóky Éva, Donáth Ferenc felesége. Ez utóbbival különösen szoros volt a kapcsolata, együtt készültek a vizsgákra. Bozóky Éva szerint „mindig röhögtünk, hogy mindenki vagy volt könyvtáros, vagy lesz könyvtáros Magyarországon".[30]

Rajk Júlia „világéletében energikus nő volt",[31] így nem habozott cselekedni, amikor módja nyílt rá. A könyvtárban egyre népszerűbb lett, mert embersége vonatkoztatási pont volt azok számára, akik a börtönből szabadultak, és a helyüket keresték.[32] Júliát dinamikus, ötletekkel teli, jó humorú lénye hamar a könyvtár egyik központi személyiségévé tette.[33] A szakszervezeti kultúros felada-

tát vállalta el, általában kabarékat adtak elő. A kabarék szövege igen színvonalas volt, és Rajkné megszervezte a díszleteket és a kellékeket is.[34] A könyvtárban rendezett ünnepségen az egyik osztályvezető, Marót Miklós volt a Mikulás, és Júlia nem kérte tőle kisfia, Rajk Lacika fegyelmezését.[35]

A dolgozók a könyvtár udvarán található önkiszolgáló menzára jártak enni, és a Júliát körülvevő állandó asztaltársaság gyakran csinált viccet politikából vagy tehetségtelen kurzusírók műveiből. Rajkné itt, a könyvtárban kötött haláláig tartó, szoros barátságot Köves Erzsébettel. Júlia felnézett Köves Erzsébetre: tisztelte nyelvtudását, műveltségét, hiszen ő maga egészen más családi háttérrel rendelkezett.[36] Gyakran a mai Vörösmarty mozi melletti bisztróba ugrottak ki szimplát inni.[37] Börtönbarátsága Potoczky Máriával volt a legerősebb, aki gyakran meglátogatta a könyvtárban. Mivel a könyvtár a főváros kezelésében volt, ezt kihasználva Júlia hódolhatott nagy szenvedélyének, a víznek. A Fővárosi Tanács csónakházában tartották a hajót, amellyel gyakran jártak evezni.

Júlia a baráti kör számára (Potoczky Mária, Gimes Judit, Köves Erzsébet) Román Józseffel együtt szervezte meg a prágai városi könyvtár dolgozóinak cserelátogatását. Buszt béreltek, és 1956 augusztusában Prágába látogattak. A vendéglátók megkérdezték őket, milyen különleges kívánságaik vannak, mire Rajkné a rá jellemző visszafogottsággal kérte, szervezzék meg, hogy Rudolf Slánský özvegyével találkozhasson. A prágai szervezők zavara leírhatatlan volt, és a találkozás végül nem jött létre.[38]

A könyvtárban Rajkné együtt dolgozott Román Józseffel, aki a férjét még a franciaországi, vernet-i táborból ismerte. „Rajk Júlia érkezésével megváltozott a könyvtár szelleme. Ez a változás [...] a levegőben volt, belopódzott az emberek véráramába. Júlia nem sokat beszélt a börtönélményeiről, különben is rendkívül egyszerű, közvetlen lény volt, nem született forradalmi mozgalmak vezérének, de az sem tagadható, hogy kivételes bátorsággal és kitartással rendelkezett, és azzal a bámulatos tulajdonsággal, hogy a csapásokat

és nehézségeket – nem belenyugvással, de – bölcs kedéllyel viselte. Júlia nem volt a »nemzet özvegye«, bárkiért, akinek az ügyét igazságosnak tartotta, hajlandó volt áldozatosan küzdeni. Azt azonban mindig meglepőnek találtam, hogy az átéltek után még mindig őrizte sejtjeiben a pártmunkást."[39] Rajkné még kiszabadulása után is hitt a pártban, ami nem róható fel neki, hiszen akkor más politikai alternatíva nemigen létezett. A kijózanodást a felemás rehabilitációnak köszönhette, valamint annak, hogy megjelent egy politikai alternatíva: a Nagy Imre-csoport.

Rajkné börtönbüntetése letöltése után egy másik Magyarországot talált: Sztálin halálával megváltozott a „nemzetközi (főleg a szovjetunióbeli) helyzet", megkezdődött a politikai perek felülvizsgálata.[40] Nyíltan beszéltek igazságtalanul meghurcolt elvtársakról, és egyre több korábbi elítélt jelent meg újra, és mesélte el történetét. A korábban ki nem mondható, el nem mondható történetek főhőseinek személye hitelesítette a történeteket. Rajk Lászlóné ebben a körben szinte a legfontosabb személyiség volt, hiszen már puszta neve is emlékeztetett a párton belül elkövetett igazságtalanságokra.

Rajk Lászlóné készítette az első magyar szamizdatot.[41] Fejtő Ferenc és Júlia ismerték egymást még a háború előtti Párizsból. Fejtő, aki ebben az időben már a francia AFP tudósítója volt, a jugoszláv titkosszolgálatoktól kapott anyagok alapján megírta *A Rajk-ügy, avagy Tisztogatás a Tisztán közöttt. Tanulmány a budapesti testvérgyilkosságról, egy elmélet a beismerésekről* című cikkét, amely az *Esprit* című folyóiratban jelent meg franciául.[42] Rajkné ezt az 1949-es cikket 1956-ban lefordította, és írógéppel sokszorosítva több száz példányban terjesztette, létrehozva ezzel a szamizdat műfaját Magyarországon, jó tizenöt évvel azelőtt, hogy „hivatalosan" megszületett volna. Ehhez természetesen tudnia kellett: még egyszer nem fogják letartóztatni.

A férje rehabilitálásáért folytatott küzdelemben azonban láthatatlan, mégis szervezett ellenséggel kellett felvennie a harcot.

Folyamatos nyomás alatt tartották, hogy személyes bátorságában és következetességében megingassák, és az ellenfél módszereitől a zsarolás vagy a korrupció sem volt idegen. Egy olyan nő esetében azonban, aki annyi mindenen átment már, ez az átlátszó taktika nem vezetett eredményre. A pártvezetés másik módszere a felülvizsgálati és rehabilitációs folyamat lassítása volt. A rehabilitáció hullámszerűen zajlott, és ez megtanította Rajknét arra, hogyan kell hosszú távon küzdeni célja eléréséért. Itt nem áll szándékunkban elemezni a Rajk-per egészének felülvizsgálatát,[43] csupán azt szeretnénk megtudni: mi volt Rajk Lászlóné szerepe a Rajk-per felülvizsgálatában és a rehabilitáció elérésében.

Rajk Lászlóné jogi rehabilitációja

Rajk Lászlóné ügyének felülvizsgálatáról 1954. július 8-án született döntés.[44] A perújítási tárgyaláshoz szükség lett volna az 1950-ben lefolytatott eljárás anyagára, de az hosszú ideig nem került elő, és ez hátráltatta a folyamatot. „Ezt az okmányt a Belügyminisztérium operatív nyilvántartójában lefolytatott szorgos vizsgálat ellenére nem sikerült megtalálni, így azt kénytelenek vagyunk rekonstruálni."[45] Alapi Gyula fővárosi ügyész úgy emlékezett, hogy a „vádiratot nem hagyták jóvá", így megsemmisítették, és ekkor csapták hozzá Rajk Lászlóné ügyét Szebenyi Endre és társai ügyéhez, de hogy minek alapján, arra a sokat látott ügyész már nem emlékezett. A valódi tárgyaláshoz tehát minden hivatalos papír hiányzott. A perújításnál éppen úgy megvolt a „koncepció", mint 1949-ben, és erre a tanúk is panaszkodtak. „A perújítás során [...] az ellenkezőjét akarták velem mondatni, mint 1949-ben, de én erre nem voltam hajlandó."[46] A tárgyalásra az idézést Rajk Lászlónénak küldték, de annak átvevője még GyörkLászlónéként írta alá a papírt 1954. július 15-én.[47]

Rajk Lászlóné ügyének felülvizsgálata 1954. szeptember 9-én fejeződött be. A keletkezett anyagok áttekintése végett Rajknét ismét beidézték a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályára, ahol Sarkadi István ügyész jelenlétében kezdte olvasni a dossziét. A szintén jelen levő és az eseményeket rögzítő Berki Béla ÁVH-főhadnagy így írja le a hirtelen felgyorsuló eseményeket: „Rajkné a tanúvallomási jegyzőkönyveket olvasva igen ingerült lett, majd ideges sírás közben elmondotta, hogy nem érti, miért csináljuk vele újból az egészet. Nem érti, a »Párt miért kívánta tőle 1949-ben azt, hogy az igazságnak nem megfelelő vallomást tegyen saját és Rajk személyére vonatkozóan.« Ugyanúgy nem érti ma azt, »miért kívánja tőle a Párt, hogy most újból saját és Rajk Lászlóval kapcsolatos kérdésekről beszéljen, és újból megjelenjen a tárgyalás előtt.«"[48]

Mitől omlott össze ebben a tulajdonképpen örömteli pillanatban Rajk Lászlóné? Attól, amit a tanúvallomásokban olvasott? Talán azt remélte, hogy volt munkatársnői a felülvizsgálati tárgyaláson a „szemembe nem ismerik el azt, amit vallottak".[49] Súlyosan tévednie kellett. MNDSZ-beli kolléganői még ezen a tárgyaláson is mindent megtettek azért vallomásukban, hogy súlyos jellemhibáira és szakmai gyengeségére figyelmeztessék. Döbrenteiné még ekkor is azt vallotta, hogy Rajkné „működése káros volt, és ártott az MNDSZ-nek, azt jelenleg is állítom".[50] Ez ugyanakkor ténylegesen nem veszélyeztethette a felülvizsgálat kimenetelét, hiszen arról a politikai döntés már megszületett.

Attól tartott volna, hogy a következő bírósági szakasznak esetleg nincs alternatívája, hogy csak bírósági és jogi úton érheti el a rehabilitációt? Félelme az újabb, fájó megaláztatástól jogos volt, hiszen a perújítási tárgyaláson az ügyész első kérdése az volt: igaz-e, hogy amikor Rajk halálhírét meghallotta, azt mondta, hogy jó, mert akkor megkaphatja az óráját? (A börtönéletben járatos Rajkné tudta, hogy legelőször éppen az órák tűnnek el.)[51]

A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályán Rajkné maga magyarázta meg, miért omlott össze: „Nem tudja idegileg elviselni

azt, hogy erejéhez és tudásához mérten nem végezhet aktív termelő és politikai munkát." Ekkor még a Közért XIII. kerületi raktárában volt tablós, ő tartotta számon, hogy melyik kirakatba mennyi dekorációs anyagot visznek el. Legnagyobb baja ezzel a munkával az volt, hogy „nem tudja elvonni a figyelmét a saját problémái felől". Pedig a munka éppen erre lett volna jó: hogy foglalkoztassa és kitöltse az idejét. Megoldást is javasolt, és egy főbérleti lakást kért, ahová nővérétől a fiával elköltözhet, ami „megnyugtatná felzaklatott idegállapotát".[52] Ekkor kezdődött az a szerep, amelyben Rajk Lászlóné élete végéig igen sikeresnek bizonyult: a pártvezetés botránytól való félelmén alapuló kijárás.

Czakó Kálmán legfőbb ügyész 1954. szeptember 14-én kelt, a Rajkné-ügyről írott összefoglaló jelentésében az alábbi következtetésre jutott: „Megállapítottuk továbbá azt, hogy Rajk Lászlóné nem vehetett részt a férje által szervezett összeesküvésben, mert ilyen nem létezett, erről a kihallgatottak közül senkinek se volt tudomása, így Rajk Lászlónénak se lehetett tudomása."[53] Czakó az 1954. szeptember 24-én kelt iratában Rajk Lászlóné volt tömegszervezeti funkcionárius perújítási tárgyalására tett javaslatot, összevonva azt Tauszky Márta (aki letartóztatásban maradt, és utóbb kémkedésért bűnösnek találták), illetve a korábban már kivégzett Gayer Imre vaseszergályos ügyével.

A rehabilitáció éppen olyan személytelen és megalázó módon zajlott, mint az eredeti tárgyalás. Egyik alkalommal sem olyanokkal tárgyalták az ügyét, akikhez bármi köze lett volna. A perújítási javaslatban szárazon megállapították, hogy Rajk Lászlóné a büntetését letöltötte, „felmentése várható", tanúként pedig Fái Boris, Döbrenteiné és Faludi fognak megjelenni.[54] Ezekből a jelentésekből a folyamatot éber szemekkel ellenőrző Rákosi-titkárság is kapott egy példányt.[55]

A zártkörű perújítási tárgyalást 1954. október 12-én, 9 órakor tartották. Végül az 1955. július 26-án 8 óra 30 perc és 9 óra között lezajlott zárt tárgyaláson a Legfelsőbb Bíróság Különleges Tanácsa Rajk Lászlónét bűncselekmény hiánya miatt felmentette a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel bűntette alól. Az ítélet indoklása egész 1945. május 13-a előtti életét megkérdőjelezte, hiszen csak az MNDSZ-ben végzett tevékenységét vizsgálta, mondván, az azelőtt történtek csak „meglehetősen távoli kapcsolatba hozhatók a vádbeli cselekményekkel". Minden más tény „megállapítására inkább a terhelt személyiségének, valamint múltbeli politikai magatartásának megközelítő felismerésére és azért volt szükség, hogy a vádbeli cselekményekkel kapcsolatos tényállás lehető leghelyesebb megállapításánál némi támaszul szolgáljanak".[56] Megállapították, hogy az alapügyben a nyomozás és a bírósági tárgyalás törvénytelen módon zajlott.

A két „érdektelennek" mondott tanú ellenben – mint arról már esett szó – az 1949-ben tett vallomását fenntartotta, sőt szó szerint megismételte: eszerint Rajk Lászlóné működése az MNDSZ-ben nem megfelelő, sőt hibás volt.[57]

A jogi rehabilitáció tehát megtörtént, az erkölcsi viszont nem. A rehabilitációs tárgyalással – amelyet kezdetben sokan ugyanolyan koncepciósnak tartottak, mint az első hullámot – nem lehettek elégedettek azok, akik éveket töltöttek ártatlanul börtönben.

A rehabilitáció lassú folyamata mellett Rajk Lászlóné folyamatosan levelekkel bombázta a párt illetékes elvtársait ügyének rendezése végett.[58] Maga az „ügy", vagyis párttagságának helyreállítása, több szempontból is jó választás volt. A párttagság a kommunista párt tagjainak „szent" ügye volt: ettől függött a számukra legfontosabb és ekkor még egyetlen referenciacsoport, a kommunisták megítélése. Rajkné pontosan felmérte, hogy ezt a döntéshozatali csatornát kapcsolatai révén befolyásolni tudja. Ugyanakkor azt is belátta, hogy a párttagság helyreállítása nélkül a „civil", úgynevezett jogi rehabilitáció semmit sem ér. A „személyes jelenlét" politikáját is jobban tudta ez esetben érvényesíteni, hiszen személyében és személyével bizonyította, hogy a bűnöket elkövették.

Nem csoda, ha levelei és a vele való találkozások felbolygatták a kommunista funkcionáriusokat.

Így történt ez az 1955. augusztus 17-ei találkozón is, amikor is Ács Lajos, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (MDP KV) tagja visszaadta Rajk Lászlóné tagsági könyvét, ugyanakkor a tudomására hozta, hogy szigorú megrovásban részesült. A pártbüntetés nem volt tréfadolog, és a szervezeti szabályzat pontosan meghatározta, kit milyen fórumon lehet megróni. Természetesen a megrótt számára biztosítani kellett, hogy részt vehessen saját tárgyalásán. Rajkné ügyében azonban formai hiba történt. A megrovást azzal érdemelte ki – ahogyan azt Ács Lajos a találkozójukon közölte vele –, hogy nem jelentette a pártnak: Sopronkőhidán a tárgyaláson Rajk megtagadta kommunista múltját. Ezzel a vád visszatért az 1949-es per logikájához, hiszen mindenki tudta, hogy az ominózus vallomás megtételekor Júlia nem volt a teremben. Rajknét azonban nem lehetett megfélemlíteni. Felvette a kesztyűt, és az MDP Központi Ellenőrzési Bizottságának (KEB) 1955. augusztus 18-án írott levelében közölte, hogy igazát bármilyen pártfórumon tanúkkal tudja igazolni.

A KEB számára egy újabb, nagy nyilvánosság előtt megrendezett Rajk-per rendkívül kevéssé vonzó alternatíva volt. Rajk Lászlóné számára, aki járatos volt a „kremlinológiában", Ács Lajos hangneméből és közléséből világos volt, hogy a harc még messze nem ért véget, hiszen „férjemet, Rajk László elvtársat úgy »rehabilitálták«, hogy immár az egész nemzetközi munkásmozgalom előtt megdőlt, koholt vádak helyébe most újabb, a múltban is hangoztatott vádakat hoznak fel ellene".

Rajkné a sorsdöntő tárgyaláson a maga eszközeivel harcolt: kifejezte „leírhatatlan örömét, megnyugvását és büszkeségét", hogy ismét a párt tagja lett. A párttagság védettséget jelentett: „Most, hogy visszakaptam párttagsági könyvemet, kommunista kötelességemnek tartom, hogy az eddiginél következetesebben és elszántabban harcoljak a pártért." Valószínűleg ettől ijedtek meg igazán

a párt vezetői. Ács Lajos mindenesetre, magát megvédendő, átküldte Rajkné levelét Gerő Ernőnek és Hegedűs Andrásnak, azzal a megjegyzéssel, hogy szóban Rákosit már tájékoztatta.[59] A cédula még aznap visszajött Gerőtől azzal, hogy ha igaz, amit „Rajk (Györk) Lászlóné" [sic!] állít, tehát nem tartották be a szervezeti szabályzat előírásait a fegyelmi eljárásra vonatkozóan, akkor Rajknét legalább utólag meg kell hallgatni.[60] Arról nem szólt az utasítás, hogy magát a fegyelmi döntést kell-e módosítani.

1955. szeptember 5-én Ács Lajos személyesen adta át Györk (Rajk) Lászlóné levelét Gerőnek, amelyben Rajkné felhívta a figyelmet arra, hogy a politikai bizottsági döntést a KEB nem bírálhatja felül, ezért kéri, hogy a Központi Vezetőség döntsön a pártbüntetése ügyében.[61] Ács Lajos cédulán 1955. október 7-én tudósította Gerőt, hogy utólag ő beszélt Rajknéval. Gerő ugyanazon a cédulán közölte: „Ács et. nem az én észrevételemre válaszolt." Ács nem hagyta magát, és Rákosinak is elküldött, 1955. október 10-ei, „Bizalmas!" felirattal ellátott cédulájában az ő akkori és a Rajkné által reklámált beszélgetésüket tüntette fel úgy, mint ha az lett volna a fegyelmi eljáráskor elvárt megfelelő lépés. Majd így zárta mondandóját: „A részemről közölt tényeket [Rajkné] nem fogadta el, igyekezett őket cáfolni."[62]

Ács Lajos nem volt buta ember. Hogyan lehetséges tehát, hogy Gerő sokadszori céduláját is félreértette? Érezhette, hogy ha Rajkné visszakerült a párttagok sorába, akkor nem sok választási lehetőség maradt: vagy újratárgyalják a pártmegrovást a lehető legnagyobb nyilvánosság előtt, vagy beismerik, hogy tévedtek, és csendben visszavonják. Ez utóbbi történt.

Rajk Lászlóné kihasználta azokat a személyes találkozásokat, amelyeken fontos tisztséget betöltő elvtársakkal nyílt lehetősége beszélni. Ezektől a találkozásoktól mindenki félt, ezért – ha módjukban állt – ezt a feladatot a fontos elvtársak átadták a kevésbé fontosaknak. Ez történt az 1955. december 8-ai találkozás esetében is, amikor Szőke Mátyás helyett Kiss Károly közölte Rajknéval,

hogy pártbüntetését törölték. A találkozó menete tipikusnak volt mondható, és mivel rávilágít a Rajk Lászlóné által később is sikerrel használt érdekérvényesítő módszerekre, érdemes hosszabban is idézni a találkozóról a Központi Vezetőségnek készült jelentést: „Közöltem Rajk Lászlónéval, hogy pártbüntetése ügyében a beadott kérését megvizsgáltuk, és törlik azt. Rögtön az indoklást kérte, s miután közöltem, hogy ezt anélkül kell tudomásul vennie, méltatlankodó, agresszív hangot ütött meg. Elmondta, hogy neki azért fontos, mert büntetését, amelyet pártszerűtlennek tart, és szerinte Ács elvtárs ezt közölte vele, ő is elismerte, azokkal indokolták, amely tények Rákosi elvtárs legutóbbi beszédében benne vannak, s amelyeket ő valótlannak tart. Pártszerűtlennek tartja, hogy büntetését is és a jelenlegi döntést is meghallgatása nélkül hozták. Az a véleménye, hogy férje ügyének rendezése nagyon lassan és csak állandó sürgetésekkel megy. Kérdésemre, hogy mit ért ez alatt, azt válaszolta, hogy többszöri levelére nem engedélyezték, hogy eltemethesse Rajkot, hogy a taggyűléseken felolvasott beszámolókból nem derült ki, s így valószínűleg nincs is rendezve a férje párttagsága, nem elvtársnak szólítják a beszámolókban, évek óta tartó kérdésére, hogy valaki beszéljen vele, ezt nem teszik meg. Kifogásolta, hogy eddig senki sem beszélt vele emberségesen. Megpróbált vitát kezdeni a Rajk-ügyről, mondván, hogy engem, mint párttagot kielégített-e az, amit erről tudomásomra hoztak, s főként a novemberi beszámoló. Ezeket visszautasítottam, közöltem vele, hogy most a pártbüntetés visszavonásáért hívtam, és ha bármiféle megjegyzése és kifogása van, helyesebben teszi, ha nem széltében-hosszában beszél azokról, hanem a párthoz fordul azok rendezéséért. Egyébként nem igaz az, hogy nem beszéltek vele, mert Kelemen elvtárs többször és Ács elvtárs is beszélt vele, ahol alkalma nyílhatott bajai közlésére. A beszélgetés 15 percig tartott, olyan benyomást tett viselkedése, hogy nem is annyira a pártügyének rendezése, mint inkább a vita provokálása és a szakadatlanul ismételt sérelmek hangoztatása érdekelte."[63]

A beszélgetésből világosan kiderül, hogy a pártapparátus azt szerette volna, ha Rajkné panaszai „személyes" problémák maradnak, és a párt által megfelelőnek ítélt fórumok intézkednek az ügyben, ha azt a pártapparátus jónak látja. Rajk Lászlóné azonban nem várt a párttól esetlegesen kiérdemelhető jóindulatra, hanem szövetségeseket keresett és talált is azok között, akik a múlttal való valódi szembenézést támogatták.

Rajkné perújítási tárgyalásán az utolsó szó jogán négy dolgot említett. „Kérem, hogy férjemet, Rajk Lászlót rehabilitálják, engedjék meg, hogy a férjemet eltemethessem, valamint fiam részére adják vissza annak rendes nevét."[64] Legfőbb követelése pedig a következő volt: „Kívánom és kérem, hogy a nevemet adják vissza."[65] A nevek visszaszerzéséért folytatott harc, a Rajk László rehabilitálásáért való küzdelem volt az, amelynek kimenetelétől saját és fia sorsa függött.

Rajk László rehabilitációja

A rehabilitáció kérdése a Nagy Imre-féle új program kulcskérdése volt.[66] Rajkné saját ügye mellett a Rajk-per felülvizsgálatát is nyomon követte, ezért fontos áttekinteni a Rajk-per felülvizsgálatának lépéseit is, hogy megértsük: hogyan alakította az Rajkné életét.

A Rajk-per alapjaiban változtatta meg a kommunista pártapparátus életszemléletét. A per, valamint az azt követő, elhallgatásokkal teli, felemás rehabilitáció során felszínre került visszásságok a felszabadulás után hatalomra került baloldaliak legerőteljesebb traumája volt. A pártapparátus tagjainak, akikkel egyszer már elhitették, hogy Rajk áruló, most azt kellett elhinniük, hogy nem volt az. Gerő Ernő hírhedt, Farkas Mihálynak írott cetlijei egyikén nyomatékot adott kétkedésének: „Persze az kissé erőszakolt, hogy a kommunista párt árulóit, mint háborús bűnöst ítéljék el.

Azt azonban szerintem nem lehet elfogadni, hogy ha valaki verés hatása alatt lett áruló, az nem bűnös."[67] Az idézet az akkor kialakított Rajk-rehabilitáció legfontosabb vonulatára világít rá, miszerint Rajk is bűnös, mert bűnösnek vallotta magát, és ezzel megtévesztette a hűséges pártmunkások ezreit. Ennek az együttműködésnek a kidomborítása lesz a párthű rehabilitáció egyik vonulata, amelyet Rajk Júlia egy 1969-es cikkében leplez majd le. Addig azonban Júliának börtönbüntetése letöltése után végig kellett ülnie a felülvizsgálati tárgyalásokat, amelyek még mindig gyanús elemeket kerestek kivégzett férje múltjában.

A Politikai Bizottság 1954. március 24-én döntött a felülvizsgálatról, és május 19-én hozott határozatot. Gerő Ernő május 18-ai előterjesztésében Rajk László és társainak ügye az első helyen szerepelt.[68] A Politikai Bizottság döntése a Gerő-féle előterjesztés alapján háromtagú bizottságot jelölt ki, amelynek tagjai Rákosi, Gerő és Nagy Imre voltak, hogy „a vezető kommunista elvtársak szükség esetén támogatást nyújtsanak, főként abban az esetben, amikor vitás, hogy valamelyik ügyet felül kell-e vizsgálni vagy sem. A bizottság a fontosabb személyek ügyében a kérdést a Politikai Bizottság elé terjeszti. Nem feladata a bizottságnak a vizsgálat irányítása."[69]

A rehabilitálás elveinek rögzítése fontos lépés volt. Amennyiben a bíróság megállapította, hogy nem történt bűncselekmény, a KEB feladata volt intézkedni, hogy az érintett hozzátartozókat mentesítsék a hátrányos megkülönböztetés alól, és hogy az állami költségvetésből kártalanítsák őket (lakást biztosítsanak nekik). A rehabilitáltak jogosultak voltak szanatóriumi ellátásra, valamint azt is elő kellett segíteni, hogy „a volt elítélt a termelőmunkában elhelyezkedhessék".[70] A határozat célja a rehabilitáció felgyorsítása volt, de a háromtagú bizottság létrehozásával – különösen Rákosi bevonásával – a valódi cél inkább a párt tekintélyének végsőkig való megóvása lett.

Egy dolog volt azonban az elvek megfogalmazása, és egy másik azoknak a gyakorlatba való átültetése. A rehabilitációt két dolog

akadályozta: az egyik a felelősségtől és a felelősök megnevezésétől való félelem, a másik a szovjet tanácsadók szerepe. Világos, hogy az „első számú ügy", Rajk és társainak ügye volt a rehabilitáció legneuralgikusabb pontja. Ebben a rehabilitáció közvetlenül a „nagypolitika" kanyarjait követte, és ennek során lett az ártatlanul kivégzettek temetése végül az egész Rákosi-rendszer temetése.

A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálya 1954. május 3-án kezdte meg a felülvizsgálatot, és erről a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztályával együtt folyamatosan jelentéseket gyártott. A hivatalos vizsgálatot 1954. július 9-én rendelte el Piros László belügyminiszter. A jelentések a per egyes pontjainak valóságtartalmát ellenőrizték, nem tudták, mi lesz az „új koncepció", várták az utasítást. A felülvizsgálaton dolgozó káderek is főleg a kipróbált régiek közül kerültek ki. Egy 1954. szeptember 3-ai jelentés azt vizsgálta: Rajk László a horthysta rendőrség besúgója volt-e.[71] Ennek a kérdésnek az alapos vizsgálata hordozta a legkevesebb kockázatot. A kínos kérdés – a párt jelenlegi, de a háború előtt Moszkvában élő vezetőinek felelőssége – nem merült fel az 1930-as évek munkásmozgalmi frakcióharcainak elemzésében. Összefoglaló jelentést készítettek, hogy melyik az az öt pont, amely alátámasztja, és melyik az a tizenkettő, amely cáfolja Rajk besúgó voltát. Rajk 1945 előtti tevékenységét vizsgálva nagy részletességgel és folyamatosan árulásra utaló jeleket kerestek. Itt kapott szerepet Rajk Lászlóné vallomása, aki azt állította: a sopronkőhidai tárgyaláson Rajk László nem hivatkozott arra, hogy besúgó volt.[72] Az összefoglaló jelentés – a kényszerítő eszközök alkalmazásával kicsikart vallomások alapján – perújrafelvételt, illetve a még börtönben lévők szabadon bocsátását javasolta.

Bár az MDP KV 1954. október 1–3-ai ülésén a nyilvánosság kérdése nem szerepelt a napirenden, Köböl József hozzászólásában a funkcionáriusok védelme érdekében mégis felvetette azt. A rehabilitációs folyamat „nyílt titok" volt, hiszen „igen sok rehabilitált szaladgál a városban".[73] A kiszabadultak és életben maradtak elme-

sélték, mi történt velük, és ez a párt szerint nehéz helyzetbe hozta a „hű" kommunistákat, akiknek a törvénytelenségekről „hivatalosan" semmilyen információjuk nem volt.

Czakó Kálmán legfőbb ügyész folyamatosan gyártotta jelentéseit a perújítási tárgyalásokról és azok kimeneteléről. Rákosi a Politikai Bizottság 1954. október 6-ai ülésén szóban adott tájékoztatást a rehabilitáció helyzetéről, és „amennyiben módja lesz rá, az SZKP megfelelő vezetőivel beszélje meg, milyen módon tartják a legcélszerűbbnek a Rajk-ügy felülvizsgálatát, valamint a BM pártellenőrzésének biztosítását". A határozatban kimondták, hogy „biztosítani kell a teljes igazság felderítését és az erdeményeknek megfelelően a teljes rehabilitálás biztosítását".[74] A vita során Piros László javasolta, hogy „el kell kerülni a felesleges tanúk kihallgatását és biztosítani kell a szükséges titkosságot". Egy bombát is elhelyezett a jegyzőkönyvben: felszólította a Belügyminisztériumot, hogy vizsgálja ki, kik kényszerítették bántalmazással a letartóztatottakat hamis jegyzőkönyv aláírására.[75]

Ez a határozat a felelősség megállapítása felé vezető első lépés volt. A felülvizsgálati folyamat lassításában érdekelt legfőbb vezetők azonban természetes szövetségesre találtak az ÁVH állományában. Péter Gábor 1954. június 25-ei vallomásában elmondta: „Hozzátehetem, soha többé sem maguk, sem más nem fogja hallani tőlem, hogy folyt az első hónapokban a vizsgálat, mert azt tanultam a Pártban, hogy a gyermek is véresen születik, másrészt én annyi bajt csináltam, és nem voltam őszinte, hogy örüljek, hogy még többet nem kaptam és fogjam be a számat."[76] Feljegyzése alá azt is odaírta: „életfogytiglan elítélt" – ez jelentősen különbözött a halálra ítélttől, tehát hálásnak és együttműködőnek kellett lennie.

A Politikai Bizottság döntése alapján Ács Lajos elkészítette a rehabilitációval kapcsolatos egyes kérdésekhez kapcsolódó javaslatát. Ez csak a párttagokkal foglalkozott, akiknek lehetővé kellett tenni „képzettségük és politikai múltjuk" alapján, hogy visszatérjenek a pártapparátusba.[77] Ugyanakkor a múltbeli eseményeket is

„a volt elítélt jelenlegi magatartása" alapján kellett megítélni.[78] Ez a kitétel nem maradhatott titokban Rajkné előtt sem, akit nyilván informálisan értesítettek a fejleményekről. A kivégzettek esetében, amennyiben a Legfelsőbb Bíróság megállapította a bűncselekmény hiányát, akkor azt közölni kellett a hozzátartozókkal. „Azonban azt meg kell gondolni, hogy milyen formában, mert a kivégzett személyek többségének közvetlen hozzátartozói polgári beállítottságúak."[79] A tervezetben még az is szerepelt, hogy ha a kivégzett bűncselekményt követett el, de az ítélet nem állt arányban a bűncselekménnyel, azt *nem* kell közölni a hozzátartozóval. A „nem" szócska azonban a határozatból már kimaradt.[80]

A nyitottság egyébként nem tartozott a rehabilitáció fő jellemzői közé. Minden egyes kivégzett esetében a rehabilitációs döntést a Politikai Bizottságnak kellett jóváhagynia.[81] Ha a Legfelsőbb Bíróság Külön Tanácsa vagy a Legfelsőbb Katonai Bíróság Külön Tanácsa meghozta a felmentő ítéletet, akkor „kötelező titoktartást kell kérni arra vonatkozóan, hogy az ügyről [a vádlott] büntetőjogi felelőssége tudatában nem beszél".[82] Ez Rajk Lászlónéra nem vonatkozott, ő a politikai bizottsági határozattal engedélyt kapott arra, hogy „azon pártszervek előtt, ahol politikai megbízhatósága, magatartása, valamint munkahelye ügyében döntenek, közölheti, hogy hozzátartozóját rehabilitálták".[83] Rajkné pedig nem habozott mind a rehabilitációt, mind annak visszásságait a környezete tudomására hozni. A rehabilitáció újabb fordulatait rendszeresen megtárgyalta barátaival.

Czakó Kálmán a Legfelsőbb Bíróság elnökének 1954. szeptember 18-ai keltezéssel küldte el Rajk László, Szőnyi Tibor és Szalai András perújítási indítványát. Ez szinte szó szerint megegyezett a „Jelentés a felülvizsgálatról" című dokumentummal, amelyben Rajk Lászlóné bizonyította, hogy abbáziai nyaralásukkor „a férjével töltött minden időt".[84] Czakó 1954. szeptember 22-ei, Nagy Imrének írott – és Rákosihoz is eljuttatott – feljegyzésében javaslatot tett Rajk László és társai perújítására.[85]

Az 1954. október 19-én készített jelentésben még elsősorban arra keresték a választ, hogy minek alapján gondolták vagy gondolhatták a tanúk, hogy Rajk áruló. Tehát továbbra is keresték a gyanúsnak vélt elemeket Rajk múltjában.[86] Apró Antal, a koncepciós perek áldozatainak rehabilitálásával megbízott bizottság vezetője megragadta az alkalmat, hogy elmondja: Rajk László „nem tudott közel kerülni az elvtársakhoz, mindenkivel megtartotta a két lépés távolságot. Önfejű, makacs volt. Nem szerette, ha bírálták."[87] Ezek a tulajdonságok azonban, bármennyire sajnálatosak is, egy kivégzéshez nem szolgáltattak elegendő okot. Rákosi 1955. június 8-ai beszédében ellenben ismét azt állította, hogy Rajk elhallgatta a párt elől, hogy a Horthy-rendőrségen aláírattak vele egy papírt, miszerint nem végez többé politikai tevékenységet: „Rajk részben ennek lett tragikus áldozata."[88]

A felülvizsgálatot hivatalból is ellenőrző Nagy Imre miniszterelnök jelentést kért a politikai foglyokról és a felülvizsgálat pillanatnyi állásáról. Czakó Kálmán jelentésében ötvenkilenc olyan befejezett jelentésről írt, amelyben az ügyész perújítási indítványnyal élt. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „a felülvizsgálat nem terjedt ki teljes egészében ezeknek a törvénytelenségeknek részletes feltárására a vizsgálatban részt vevő személyek felelősségre vonása céljából". Nagy Imre külön feljegyzést kért a Rajk-, a Sólyom- és a Kádár-ügyekben szerepet játszott államvédelmisekről, és világos volt, hogy az addigi felülvizsgálat irányával, amely Rajk esetében még mindig „gyanús körülmények" után nyomozott, nem ért egyet.[89]

Nagy Imre a *Szabad Nép* 1954. október 20-ai számában, a Politikai Bizottság előzetes engedélye nélkül közölt cikkében le nem zárt folyamatként jellemezte a rehabilitációt, és olyan „bűnökről" beszélt, amelyekért valakiknek majd felelősséget kell vállalniuk.[90] Nyilvánvaló, hogy lépését Kovács Istvánnak, az MDP Budapesti Bizottság első titkárának a *Szabad Nép* 1954. október 14-ei számában ismertetett beszéde motiválta, amelyben az a rehabilitációról

mint lezárt folyamatról beszélt, pedig akkor még sokan börtönben ültek.

Piros László belügyminiszternek írt novemberi jelentésében Dékán István ÁVH-vezérőrnagy, miniszterhelyettes már azt jelentette, hogy nyolcvankilenc felülvizsgálatot befejeztek, ezek között Rajk Júlia is szerepelt, a „börtönbüntetését kitöltötte" kategóriában.[91] A következő, 1954. december 28-ai jelentésben már azt is megállapították, hogy Rajk László és társai politikai bűnügye a valóságban nem létezett".[92]

Annak idején, 1949-ben Rajk László ügyéről a legfelső pártvezetőség döntött, és 1954 telén is a felső pártvezetőségben folyó hatalmi harc miatt szenvedett késedelmet a rehabilitáció.[93] 1955. február 17-én Nagy Imre levelet intézett a Politikai Bizottsághoz, amelyben kifejtette mély elégedetlenségét a rehabilitációval kapcsolatban. A folyamat lassulását két okkal magyarázta: egyrészt a hárómtagú rehabilitációs bizottság működésével, amely a „feladatait nem képes ellátni", az anyagokat saját tulajdonaként kezeli, és azokat még a Politikai Bizottság tagjaival sem osztja meg. Az információtól megfosztott politikai bizottsági tagok így könnyen manipulálhatók – ki nem mondva – Gerő és Rákosi által. A másik ok szerinte az volt, hogy a Politikai Bizottság tagjainak tájékozatlansága miatt azokat vonják felelősségre, „akik ellen súlyosan kompromittáló adatok merültek fel a tárgyalás során". Nagy Imre ezért azt javasolta, hogy szüntessék meg a bizottságot, és közvetlenül a Politikai Bizottság döntsön. Ha ez nem történik meg, ő lemond, mert „ezért felelősséget vállalni" nem tud.[94] A levél némi naivitásra vall: Nagy Imre egyrészt nem ismerte fel a bizottság eredeti célját, másrészt pedig láthatóan azt remélte, hogy a bizottság nyilvánossága garantálja majd a rehabilitáció lefolytatását.

Piros László 1955. február 9-én a Központi Vezetőségnek írt levelében közölte azoknak az ÁVH-tiszteknek a névsorát, akik törvénytelenséget követtek el. Az volt az eredeti terv, hogy a tiszteket majd egy ÁVH-tisztekből álló bizottság vizsgálja, és Piros

szigorú büntetést: pártból kizárást, sőt letartóztatást is kilátásba helyezett.[95]

A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálya 1955. április 6-ai jelentésében figyelmeztetett a tárgyalások megtartásának rendkívül nagy veszélyére: „Az elítélt volt államvédelmi tisztek kihallgatásánál, elsősorban Péter Gábornál, figyelembe kell venni, hogy az általuk koholt ügyekkel kapcsolatos felelősséget a Párt egyes vezetőire és szovjet tanácsadó elvtársakra akarják hárítani, és elkerülhetetlen, hogy a Párt KV egyes tagjainak a nevei ne szerepeljenek a jegyzőkönyvben."[96] A nevek említése pedig – mint tudjuk – tabu volt. Ennek megsértését elkerülendő, a Rajk-ügyben a minisztérium a következő javaslatot tette: „Tekintettel az ügy rendkívüli titkosságára, javasoljuk, hogy a perújítási tárgyalásokat csoportonként elkülönítve tartsák meg, és tanúként csak a legszükségesebb személyeket hallgassák ki."[97]

Nagy Imre 1955. április 14-ei leváltása után a háromtagú rehabilitációs bizottságban Rákosi, Ács Lajos, valamint a pártvezetéssel igen kooperatív Apró Antal tevékenykedtek.[98]

A Politikai Bizottság 1955 júliusában döntött a rehabilitációs tárgyalások felgyorsításáról. Domonkos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke és Molnár Erik igazságügy-miniszter úgy gondolta, hogy a Rajk-ügy kivételével október közepéig „az összes többi ügy tárgyalása befejeződik". Apró Antalnak szóvá tették a tárgyalások előkészítésének számos hiányosságát, többek között azt is, hogy az utolsó percben keresik a tanúkat. A legfontosabb persze a Rajk-ügy volt. „A Rajk-ügy teljes anyagát október közepére állítják össze. Domonkos elvtárs szerint másfél hónap kell a közel 3000 oldal anyag áttanulmányozásához, és ha később merülnek fel problémák, akkor újabb utasításokat kérnek. Szóvá tette még és kérte, hogy tolmácsoljam a Politikai Bizottság felé, hogy a Rajk-ügy lezárása után pártkörökben is tisztázni kell, a szűkebb aktíva előtt is a Rajk-ügyet, mert most különböző, legvadabb hírek vannak forgalomban."[99]

Az 1955. november 18-ai jelentésben Piros László a vizsgálat sikeres lezárásáról számolt be: „...általánossá vált a törekvés, hogy ártatlan állampolgárok ne kerüljenek őrizetbe." A kartonok számát egyharmadára csökkentették, és nyolc beosztottat hadbíróság elé állítottak.[100]

A rehabilitáció csapdái

A párttagok rehabilitációja – a szűk pártvezetés érdekeinek megfelelően – „rendkívüli titkossággal" zajlott. Ez ellen a titkosság ellen azonban Rajk Lászlóné folyamatosan harcolt. A harc első lépése az volt, hogy a Rajk Lászlóné nevet használta. A Rajk névnek már az említésétől is számos párttagnak a hideg futott végig a hátán: vagy azért, mert elhitte, elhitette magával Rajk László bűnösségét, vagy azért, mert ő maga is különböző nyilvános eseményeken, taggyűlésen, vagy akár a bíróság előtt azt vallotta: Rajk bűnös.

Rajknét minden oldalról nyomás alá helyezte az apparátus. A rossz lelkiismeretű pártvezetés az anyagi rehabilitációval próbálta meg Júliát kompromittálni. Ezzel kapcsolatban számtalan történet keringett: a II. kerületben kapott villától a havi 5000 forintos nyugdíjon át egészen a legszebb budapesti cukrászda vezetői állásáig. Elterjedt az a szóbeszéd is, hogy Tito személyesen küldetett neki pénzt a budapesti jugoszláv követségen keresztül.[101]

A rehabilitáltak anyagi ügyeit kezdetben a Belügyminisztérium kezelte, majd átkerültek a rehabilitációs bizottsághoz, amelyet – mint említettük – Apró Antal vezetett. A folyamat lassan és vontatottan haladt. Rákosi emlékirataiban ezt két okkal magyarázta. Az első szerinte az volt, hogy a rehabilitáltak túlzottan „igényesek" voltak – Rajknénak például „már vagy fél tucat zongorát felajánlottak", de egyik sem felelt meg neki (azt, hogy a Belügyminisztériumnak vajon honnan van ennyi zongorája, nem furcsállta; Rajk

Júlia különben az első pianínóját a nővérétől vette, 1958-ban).[102] Másrészt úgy vélte, hogy még nem volt gyakorlatuk a rehabilitálásban, ezért „lehettek jogos panaszok".[103]

A Politikai Bizottság 1956. április 19-én megtekintette a rehabilitáltakkal kapcsolatos jelentést. Az első helyen Rajk László és társai (hetvenhat fő) ügye szerepelt. Rajk (György) Lászlónét visszahelyezték párttagságába, 92 193 forint kártérítést, egy kétszobás, XIII. kerületi polgári lakást (polgári kényelemmel berendezve), 700 forint gyermektartási hozzájárulást, négyhetes üdülést, kiemelt kórházi kezelésre való jogosultságot és szanatóriumi pihenést kapott. A jelentésben a többi meghurcolt Rajk-családtag rehabilitációja is szerepelt.[104]

További nyomásgyakorlás gyanánt Suhajda Józsefet, a VIII. kerületi párttitkárt, akihez a Szabó Ervin Könyvtár is tartozott, megbízták azzal, hogy próbálja meg Rajknét meggyőzni „álláspontja helytelenségéről", mert „sok bajt okoz, mindent elítél és segítséget nem fogad el".[105] Suhajda – jobb meggyőződése ellenére – vállalta a pártfeladatot („bár jobb lett volna nem elvállalni"), és elmondta Rajknénak, hogy „bár teljesen érthető az ártatlanul megölt férje miatti viselkedése, de nagy kárt okoz és akadályozza a kibontakozást". Rajkné a beszélgetés során az egyetlen, de eredményes taktikát követte: őszintén elmondta élményeit és véleményét. Suhajdát, a sokat látott elvhű funkcionáriust annyira megrázták Rajkné szavai, hogy a találkozó után majdnem harminc évvel is szó szerint idézte az asszonyt: „»Maga nem tudja – mondta Rajkné – hogy az ígéretek ellenére akasztófára vitték a férjemet, és akkor is a pártot és a Szovjetuniót éltette?« Akkor még nem volt tisztességesen eltemetve Rajk László, és Júlia meggyötörve mondta, hogy úgy kaparták el, mint egy kutyát." Suhajda nem értette, hogyan kerülhetett ilyen kellemetlen helyzetbe. „Miért nem azok beszéltek vele, akikkel a férje dolgozott, s vele ezt tették, akik ismerték a dolgokat, én nem tudtam válaszolni egy fájdalomtól elgyötört asszonynak." Rajk Lászlóné szavai érezhetően sokkolták a pártfunkcionáriust,

hiszen egy férjét gyászoló feleség állt előtte, aki mindössze az igazságát és a férje megérdemelt temetését kérte.

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága 1955. november 23–25. között tartotta Rajk László és társai perújítási tárgyalását.[106] A tárgyalás előtt a Központi Vezetőség 1955. november 9–12-ei ülésén Rákosi – Fehér Lajos[107] javaslatára – beszámolt a „Rajk-ügy" állásáról. Ezen elmondta, hogy Rajk maga is felelős a magyar–jugoszláv viszony megromlásáért, mert „a párt előtt eltitkolta első letartóztatását és annak súlyos körülményeit".[108]

A rehabilitációs bizottság 1955. november 5-ei ülésén döntött a tanúkról. A felülvizsgálatra javasolt ügyek esetében főleg a már (és akkor még) meglevő vallomásokból ollózták össze a jelentést. A tanúk szó szerint megismételték tanúvallomásaikat a tárgyaláson, hiszen ugyanazokat a kérdéseket tették fel nekik. Ezek több, különböző időpontban keletkezett szövegrétegből épültek fel. Rajk László ügyében Rajk Lászlónét is kihallgatták mint György Lászlónét, de ő Rajk Lászlónéként írta alá a vallomását. Vallomása szaggatott, funkcionárius nyelven lett megfogalmazva.[109] A tanúk nem törekedtek Rajk Lászlót kedvező színben feltüntetni. Sőt, Tömpe István az 1955. november 24-ei perújítási tárgyaláson azt állította: „Szerintem Rajk 1949-ben is gyáva volt, és azért vállalta a valótlan szerep eljátszását."[110]

Rajk Lászlót a kémkedés és szervezkedés bűntette alól bűncselekmény hiányában, a népellenes bűntett vádja alól bizonyíték hiányában mentette fel a bíróság. Az MDP 1955. novemberi központi vezetőségi ülésének határozatában a felelősséget Péter Gáborra és ismét Rajk Lászlóra hárították, mivel az utóbbi eltitkolta 1931-es letartóztatásának „súlyos körülményeit". (Egyébként az 1932-es újabb letartóztatásakor kapott enyhe ítéletet, amely majd huszonhárom évvel a történtek után is még újból és újból előkerült, az magyarázta, hogy Rajk László akkor sokadrendű vádlott volt. A Horthy-rendőrség tehát – ez nem először fordult elő Rajk élete folyamán – nem tudta, kit fogott el, és a társai közül sem vallott rá senki.)[111]

A Szabó Ervin Könyvtár pártszervezetében a pártvezetés döntésének értelmében ismertették az MDP Központi Vezetőségének határozatát. Rajk Lászlóné ezután felállt, és elmondta, hogy nem ért egyet a határozat megfogalmazásával, és kivizsgálást fog kérni a Központi Ellenőrzési Bizottságon és a Központi Vezetőségen keresztül.[112] Szavai elérték a kívánt hatást. 1955. december 7-ei keltezéssel levél ment Rajk elvtársnőnek, hogy december 8-án tíz órakor keresse fel az Akadémia utcában az illetékest.[113]

A rehabilitáció ilyen fordulata – egyéb tényezők mellett – Nagy Imrét *A magyar közélet időszerű erkölcsi-etikai kérdéséről* című tanulmány megírására késztette.[114] Ebben feltette a kérdést: „Hová fajult a kommunista erkölcs, az emberi tisztesség, ha akadnak vezető »kommunisták«, akik szerint az ártatlanul kivégzett Rajk elvtárs volt a gyáva, amiért elvállalta a hazug vádakat, mert ezzel megtévesztette a párt vezetőit, mintha a hazug vádakat és »beismerő« módszereket nem éppen ők agyalták volna ki."

Az MDP KV titkárságának Domonkos József írt jelentést a Legfelsőbb Bíróság 1955. november 23–25. között tartott perújítási tárgyalásáról és az ott meghozott ítélet „pártvonatkozásairól". Az ötoldalas dokumentum azt a három elemet emelte ki, amelyek a „súlyos körülmények" kifejezést alátámaszthatták: az 1931-es letartóztatást, a sopronkőhidai tárgyalást és Lazar Brankov, a Rajk-perben szintén elítélt egykori jugoszláv helyettes katonai attasé jelentéseit.[115] A levelezőlap, amelyet Rajk László írt Rajk Jenőnek Sopronkőhidáról, újból a pártvezetőség kitüntető figyelmének középpontjába került, és sokan megfejteni vélték a sokat idézett mondatot: „Amnesztia kérdése Bandin keresztül balul ütött ki, most minden visszahull fejemre."[116]

Rajk Lászlónénak a pártvezetéshez írott levelei közül nem sok maradt fenn. Júlia e levelek segítségével érte el, hogy beszéljenek vele, és ne tekinthessék nem létezőnek, azaz Györk Lászlónénak. Ha nem megfelelő elbánást tapasztalt, azonnal tollat ragadott, és szóvá tette a hangnemet. Legfontosabb követelése a temetés megrendezése volt.[117]

A kegyelmi ügyek 1956. március 10-én kerültek az Elnöki Tanács hatáskörébe. 1956 áprilisában Apró Antal jelentést készített a Politikai Bizottságnak a jogtalanul elítélt párttagok 1954. május 21-ei határozat alapján való rehabilitálásának elveiről. A jelentés szerint 234 személy ügyét vizsgálták meg, ezek közül 132-t jogerősen ítéltek el, 102-t felmentettek, 43 előzetes letartóztatásban, 18 internálva, 41 pedig hozzátartozó volt. Négymillió-kilencszázezer forintot fizettek ki, 150 lakást, 245 egyhetes üdülést, 63 kórházi kezelést osztottak ki. A folyamat hiányossága azonban nemcsak abban állt, hogy – még Apró Antal által is elismerten – az anyagi ügyeket nem kielégítően rendezték, hanem hogy „lassan és vontatottan" haladt a bírósági eljárás, „nem kapta meg a megfelelő nyilvánosságot sem, melyből adódott, hogy húzódozás, nem kielégítő bánásmód volt tapasztalható egyes szervek és funkcionáriusok részéről a rehabilitáltakkal szemben". „A kivégzettek hozzátartozói kifogásolták, hogy a hozzátartozóik holttestét nem exhumáltathatják."[118]

Az 1956. április 19-ei politikai bizottsági ülés jóváhagyta a rehabilitált párttagok névsorát, és határozatot hozott arról, hogy május 31-ig azokon a helyeken, ahol a szóban forgó személyek dolgoztak, fel kell olvasni a rehabilitációról szóló központi bizottsági levelet, az elhaltak hozzátartozói pedig igazolást kapnak majd a legfőbb ügyészségtől a halál bekövetkeztéről.[119]

A pártszerű, szimbolikus rehabilitáció tehát megtörtént, ám a temetés megrendezése körüli harcok még hátravoltak.

A „NEMZET ÖZVEGYE": A PETŐFI KÖRTŐL A JUGOSZLÁV KÖVETSÉGIG

1956. június 18. – 1956. november 4.

„A gyász az emberiség közös nyelve."[1]

1956 nyarától Nagy Imre körül politikai kör szerveződött, amelynek Rajk Lászlóné is tagja volt. A Szilágyi Erzsébet fasori Kis Lugas étterem volt a társaság törzshelye.[2] Az étterem kerthelyiségében szólt a zene, nem kellett félni a lehallgatástól. Az itt rendszeresen összegyűlteket a börtönélmény megbonthatatlan köteléke tartotta össze. A gyerekeknek közös zsúrokat rendeztek, így lett később a Donáth gyerekek születésnapi zsúrjából – amelyre Rajk Laci vagy Kállai Gyula lánya is hivatalosak voltak – az Újhelyi Szilárd elleni periratban az ellenforradalom előkészítése.[3]

1956 tavaszától a belpolitikai helyzetet döntően befolyásolta a Petőfi Kör működése, ahol megjelentek a korábban elnyomott nézetek és problémák. Nagy Imre hatvanadik születésnapját 1956. június 6-án ünnepelték az Orsó utcai otthonában, és ezen részt vett a pártellenzék színe-java, negyven-ötven ember, köztük Rajk Lászlóné is.[4] A születésnapi ünneplés azonnal felkeltette a Politi-

kai Bizottság érdeklődését, ezért az 1956. június 26-ai ülésen elhatározták, hogy határozatban kell elítélni a születésnap alkalmával szervezett „politikai demonstrációt", az ott részt vett párttagoktól pedig írásbeli jelentést kell kérni, miért vettek részt rajta, és rajtuk kívül ki volt még ott.[5] A szöveg tervezetét végül Egri Gyula, az MDP KV titkára írta meg 1956. július 6-án, és ebben főleg a két részt vevő központi vezetőségi tag felelősségére hívta fel a figyelmet. A születésnap jelentőségét nemcsak az ott megjelentek adták, hanem az is, hogy „az utolsó két hétben a jobboldali elemek támadása erőteljesebb lett, és végül olyan formát ölthetett, mint a Petőfi Körben lefolyt újságíróvita".[6]

Mivel az 1956 utáni megtorlás során a születésnapi ünnepséget is a forradalmat megelőző konspirációs eseményként láttatták, a periratokból részletes képet kaphatunk a résztvevőkről. Haraszti Sándor perében is a vallomástételek során rituálisan mindig megnevezték a Nagy Imre-csoport tagjait, és Rajkné neve mindenhol felbukkant.[7] Neve szerepelt azon a négyszázas listán is, amit Rákosi állított össze a KB 1956. július 17-ei ülése előtt, és ami után a tervezett letartóztatások helyett végül szovjet nyomásra lemondott.

A partizánvita a Petőfi Körben

Rajkné 1949 utáni első nyilvános szereplése a Petőfi Kör rendezte ún. partizánvitán volt, 1956. június 18-án. Az ott elhangzott beszéd jelentősége igen nagy volt. A vita előkészületeiről Bohó Róbert visszaemlékezéséből értesülhetünk. A Petőfi Kör vezetősége őt bízta meg, hogy Radó Gyula segítségével találkozzon Rajk Lászlónéval a Százéves Vendéglőben. Küldetése világos volt: ki kellett tapasztalnia, milyen állapotban van Rajkné, hasznos-e szerepeltetése a vitán.

1956 tavaszán Rajk Lászlóné a háborús gyalogmenet, vagy ahogy ő hívta, a „túra" alatt szerzett porckorongsérvét kezeltette.[8] Munkahelyén, a Szabó Ervin Könyvtárban is sokat panaszkodott arra, hogy egyik lába érzéketlen, még azt sem érzi, ha megszúrják tűvel.[9] Ettől kezdve a lábát kicsit húzta.[10] Rendszeresen nagy fájdalmai voltak, szinte derékszögbe hajolva járt.[11] Az „akasztásos" gerinckezelés, amelyet ekkor kezdtek alkalmazni Magyarországon, valamelyest segített neki.[12]

A találkozó nem várt eredménnyel zárult: Bohó Róbert Rajk Lászlóné elbeszélését később „drámai", illetve „borzasztó" jelzőkkel írta le, pedig az asszony „csak" egyszerűen elmondta, mi történt vele, de „a személyesség varázsa, a közvetlen elmesélés, a közvetlen előadás nyomán ez olyan fantasztikusan dramatizálódott bennem, hogy én a vacsora végén teljesen kikészült állapotba kerültem idegileg".[13] Az élmény hatására Bohó Róbert a vacsora végén felkérte Rajk Lászlónét a vitán való közreműködésre.[14] A személyesség és a szubjektív előadásmód pedig a Petőfi Körben tartott vitán is megtette hatását.

A vita célja az volt, hogy az addig háttérbe szorított, gyakran elítélt, hazai kommunisták kifejtsék nézeteiket az ország helyzetéről. A partizánvitát 1956. június 18-án tartották a Magyar Néphadsereg Váci utcai Központi Tisztiházában. A nézők egyharmada tiszt volt.[15] A korábbi Petőfi köri gyűlésekkel szemben itt a többszörösen börtönviselt kommunisták beszéltek. Az ülésre csak meghívóval lehetett bemenni. (Rajkné a meghívót Tánczos Gábortól, a kör titkárától kapta.)[16] A vitát Andrásfi Gyula, Kiss Károly és Újhelyi Szilárd vezette. A felszólalók – többek között Hajdú Gyula, Szerényi Sándor, Újhelyi Szilárd[17] – az SZKP XX. kongresszusa határozatainak értelmében a hibák kijavítását kérték, és saját tapasztalataik bemutatásával akarták lelkesíteni a szép számmal összegyűlt fiatal hallgatóságot. Céljuk az volt, hogy bemutassák: bár igazságtalanul szenvedtek a börtönben, hitüket a kommunizmusban ez nem ingatta meg. Ugyanakkor gyökeres politikai és személyi változást szerettek volna a pártvezetésben. A rendkívül szép számmal összegyűlt közönséget viszont az érdekelte: „hogyan ütik-verik a vitá-

ban egymást a kommunisták".[18] Fontos üzenete is volt a hajnalig elhúzódó vitának: ekkor már a kommunisták is azt hirdették, amit korábban a „jobboldali reakciósoknak" tulajdonítottak.[19] A jelenlévő fotósok kameráját nem kerülte el, hogy Rajkné és Szakasits Árpád puszival köszöntötték egymást.[20]

Rajk Lászlóné felszólalása egyike kevés, fennmaradt nyilvános politikai beszédeinek, így külön is érdemes a figyelemre.[21] Beszédét Hajdú Gyula pécsi szociáldemokrata hozzászólása után mondta el.[22] A leiratból egyértelműen kiderül: nem előre megírt szöveg volt, fejből, jobban mondva: szívből beszélt. Már a szónoki emelvényre való fellépését is körülbelül tíz percig tartó taps kísérte, a beszéd végén pedig „a terem rengett a helyesléstől".[23] A hallgatóságban helyet foglaló Fazekas György újságíró is megállapította, hogy „a leghatásosabb Rajk Júlia felszólalása volt".[24]

Da vajon mitől volt olyan hatásos? Bár nem volt megírva, világosan végiggondolt szerkezetű felszólalás volt, amelyben Rajkné sok költői kérdést tett fel. A beszéd hatásosságát saját szenvedése és a tapasztalat hitelessége adta. Felszólalásában összehasonlította a Horthy-rendszer és a kommunista rendszer börtöneit, és megállapította, hogy az előbbiben jobban bántak az emberekkel. Ezek után nem állított, hanem kérdezett: „Hogy lehet az, hogy a reakciósok látták, és az elvtársak nem látták? Hol van a hiba ebben a rendszerben? Amely megengedhetett, nem hibákat, hanem ilyen súlyos bűnöket? Hol van a hiba még ma is? Ezt ki kell mondanom, hogy ugyanazok akarnak rehabilitálni, akik ítélkeztek azok felett, akiket meggyilkoltak és akiket akasztófa alá állítottak." Ezután a rehabilitáció visszásságait, különösen az 1955. novemberi határozatot elemezte, és nagy meggyőző erővel állította, hogy Rajk László jó kommunista volt, méltó arra, hogy a fiatal kommunisták példaképnek válasszák. „Úgy érzem, hogy a Rajk-kérdés is egy része annak, hogy ezt az országot hogy tették tönkre, gazdaságilag, politikailag, erkölcsileg, amennyiben még annak a 800 forintot kereső embernek is megtaposták a gerincét azért, hogy megkeres-

hesse és megtarthassa azt a 800 Ft-os állását. [...] Nekünk magunknak a magyar népre támaszkodva kell újra visszaállítani a lenini normákat, nekünk mindannyiunknak, valamennyiünknek, régi illegális elvtársaknak és új értelmiségieknek. Kisöpörték a régi elvtársakat a pozíciójukból, ez az 1949-es Rajk-perrel kezdődött."

Az üzenet világos volt: a régi elvtársakat háttérbe szorították az „idegenek", akik kárt okoztak a pártnak. A feladat tehát Rajk László rehabilitálása volt, mert azzal vissza lehet térni a széles nemzeti támogatottságú kommunista úthoz. Magyarországon is alkalmazni kell a XX. kongresszus szellemét, és kell hogy ennek személyi következményei is legyenek.[25]

A beszéd szenvedélyes és spontán hatást keltett, ugyanakkor világos politikai programmal szolgált. A személyes szenvedés hitelessége nagy súlyt adott a mondanivalónak. A körülbelül kétezer főnyi hallgatóság állva ünnepelte a szónokot.[26]

A vitán megjelent a Goldberger-gyár igazgatónője, az akkori újpesti párttitkár, Végh Józsefné is, aki megrökönyödve tapasztalta, hogy megszokott előjogai nem érvényesek a Petőfi Körben: „Az első sorban volt öt-hat ülőhely, odamentem, le akartam ülni. Kórusban kiabálták, hogy az a hely foglalt, Rajk Júliának és másoknak van fenntartva."[27]

A partizánvita megrendezése a Petőfi Kör történetében is fordulópont volt. Tánczos Gábor 1958. augusztus 7-én, a tárgyalási jegyzőkönyvben beismerte, hogy a pártvezetők figyelmeztették a partizánvita előtt: „az út, amelyen haladunk, veszélyes". Állítása szerint, „Hajdú Gyula és Rajk Júlia felszólalását elítéltem".[28] Tánczos később is menteni igyekezett magát, azt állítva, hogy nem hallgatta el a vezetők (elsősorban a Petőfi Kört felügyelő Huszár Tibor) előtt, hogy mik a tervei, sőt „a partizánvitán Rajk Júliát is kértem, hogy ne okozzon bajt".[29] Tánczos Gábor kézzel írott feljegyzésében, amelyben azt vizsgálta, „honnan hová süllyedtem", kifejtette: a partizánvita előtt nem volt kapcsolat a Petőfi Kör és a Nagy Imre-kör között. Keserű írásában annak a véleményé-

nek is hangot adott, hogy hiba volt megrendezni a partizánvitát „az adott helyzetben, tudva, hogy a régi párttagok és partizánok között milyen sok panasz és elkeseredés van (amelynek felvetésére nem a Petőfi Kör volt a megfelelő fórum)".[30] Tánczos vallomásában azzal mentegette magát, hogy „ami magán az összejövetelen történt, az messze túlment mindazon, amire gondoltam".[31]

A személyes beszámolók és panaszok hitelessége, a régen nem hallott őszinte hang éppen olyan hatással lehetett a hallgatóságra és a szervezőkre, mint korábban Bohó Róbertre. Az ülésen „valóságos özönnel zúdult fel az elkeseredettség, a panasz, a pártvezetés régebbi hibáinak elítélése, sőt a bizalmatlanság a pártvezetés egy része (Rákosi, Gerő) ellen".[32] A zsilipet felhúzták, a börtönöket kinyitották, és a vitán kimondták az igazságot, nem is akárkik, hanem hithű, korábban fontos pozíciókat betöltő kommunisták. Nem csoda, ha azok, akik részt vettek az esten, soha nem felejtették el a történteket. Tánczos is így emlékezik vissza: „Én magam is hatása alá kerültem az est hangulatának, a kialakult hangnemet jogosnak tartottam."[33]

Huszár Tiborra éppen ellenkező hatást tett a vita, talán nem véletlenül. Ő gyakorolta a Petőfi Kör pártfelügyeletét, tehát igyekezett utólag saját felelősségét és a vita jelentőségét, hatását csökkenteni. Vallomásában nem csupán egyetértett Rajk Júliával abban, hogy méltatta Rajk Lászlót mint „igazi kommunistát", aki méltó arra, hogy az ifjúság példaképe legyen, de az előadásában sem talált semmi olyat, ami „provokációra adott volna alkalmat". Az özvegy felszólalását „tragikusnak és megrázónak" nevezte.[34] Bármennyire tökéletesen zajlott is szerinte a vita, másnap a sajtóvita megszervezésére felkészülve helytelenítették a Petőfi Kör felügyeletével megbízottak, hogy pártfórum elé tartozó kérdések kerültek a Petőfi Kör elé, és az elnöklés sem volt megfelelő. Ezért elhatározták, hogy a sajtóvitára már csak „megbízható elvtársaknak" adnak meghívót, akiknek két órával korábban meg kellett jelenniük a vita helyszínén.[35]

Kevésbé toleránsan emlékezett vissza Rajk Lászlónénak a Petőfi Körben elhangzott beszédére Tardos Andrásné (született Ságvári

Ágnes). Ő Rajkné felszólalását fejből idézte a rendőrségi kihallgatáson: „»Férjem becsületét az ország-világ előtt népszerűsíteni kell, akik ebben támogatnak engem, azok sorakozzanak fel mögém!« Rajkné ezirányú felszólalása után Tánczos felugrott az elnökségi asztalnál s kijelentette, hogy »kötelességünk megemlékezni néma felállással a mártírokról.« Ennek hatására néma felállás volt."[36]

Rajk Lászlóné beszéde mindenképpen figyelemre méltó lehetett, ha Tardosné tartalmilag ennyire emlékezett rá. (Ugyanakkor az asztalra ugrásra, amely idegen egy politikai gyűlés kultúrájától, senki más nem emlékezett, pedig ha Tánczos ezt valóban megtette volna, bizonyára nem mulasztják el ezt később a szemére vetni.) Rajk Júlia a vitán szimbolikus hatalmat kapott: a pártvezetést megtisztítani, a múlttal leszámolni akarók rendkívüli erkölcsi hatalommal rendelkező vezetője lett. Ez a szimbolikus hatalom aztán a valódi politikai vezetéssel – Nagy Imre politikai körével – az újratemetésen kapcsolódott össze.

Nemcsak Rákosi és a Rajk-perért felelős pártvezetés nem volt elragadtatva Rajkné egyre növekvő befolyásától. A partizánvitát kommentálva Mikes Imre (Gallicus) a Szabad Európa Rádióban úgy vélte: a Petőfi köri „ifjak" Rajkné szerepeltetésével el akarták terelni a figyelmet a valódi bűnösök megbüntetéséről: „az a rehabilitáció, amelyet a tettes nyújt áldozatának, nem rehabilitáció, hanem a bűn más formában való szentesítése, és az igazságtevés, mely a gyilkos szájáról hangzik el, csak a justizmord fenntartása. Az igazi rehabilitáció csak akkor kezdődnék, mikor nemcsak az elkárhozott cinkosok [kézírással beszúrva], de a nemzet minden mártírja elégtételt kapna."[37] A témát folytatva kifejtette: „Az a messianizálás, amivel az özvegy halottját körülrajongja, részünkre idegen és érdektelen. A történelmet mi eseményei, szereplőit pedig cselekményei szerint ítéljük meg. Ezért Rajk Lászlót, bármennyire is drámai volt a végzete, nem fogjuk szoborként talpazatra állítani."[38] Ez az érvelés, miszerint Rajk nemcsak azon dolgok miatt bűnös, amelyeket vaskezű belügyminiszterként cselekedett, hanem azért is, mert nem

az igazságot vallotta a perben, így sok ártatlan embert bajba sodort, a Kádár-korszak párthű értékelésében tért újra vissza.

Rajknénak férje történeti emlékezetéért és a saját nevéért folytatott harcában több fronton kellett küzdenie. Először is, meg kellett birkóznia a pártellenzék ellenszenvével a vaskezű, túlzottan balos belügyminiszter emléke miatt. Másodszor, a nyugati emigráció ekkor még nehezen felmérhető tömeghatású nehezteléssel figyelte a volt belügyminiszter köré épített „érzelmes mítoszt".[39] Mindeközben a pártvezetés, a volt közeli elvtársak Rajknét nyíltan a munkáshatalom árulójának nevezték. Ennek ellenére Rajkné nem adta fel, hogy a saját elveinek megfelelően eltemettesse a férjét és visszaszerezze saját nevét.

A NÉKOSZ vezetőségében

1956 nyarán felgyorsultak az új Magyarország létrehozásáért tett erőfeszítések. Ezen erőfeszítések megtételére a legelhivatottabbnak a volt népi kollégisták tartották magukat. A NÉKOSZ sokat csalódott, de kiváló képzettségű és ekkorra már széles társadalmi kapcsolatrendszerrel rendelkező tagjai számára Rajk László mártíromsága testesítette meg saját elvesztett álmaikat.[40] Hivatástudatuk, miszerint régen jó ügyért harcoltak, de azt ármányosan elvették tőlük, később sok egyéni tragédiának lett okozója. „A népi kollégiumok szövetsége és a népi kollégiumok sem érhették meg a szocializmus megalapozásának korszakát, ugyanannak az önkénynek estek áldozatul, mint Rajk László, holott *lényegük és teljesítményük* szerint a legjobb szándékaikkal és képességeikkel állottak a hazai demokratikus és szocialista fejlődés szolgálatába."[41]

A Hazafias Népfront Kollégiumi Előkészítő Bizottságában, amelynek Illyés Gyula volt az elnöke, 1954. október 14-én ott találjuk Rajknét is.[42] Az újjáélesztett mozgalomban részt vett Kardos

László (a népi kollégiumi mozgalom kezdeményezője és szervezője) baráti köre: Gyenes Antal, Tőkés Ottó, Márkus István, Győrffy Sándor is.[43] A Györffy-kollégisták Kossuth Klubban tartott ülésén, 1956. október 14-én, Nagy Imre mellett ott volt Rajk Júlia is.[44]

Rajkné szívesen beszélt a népi kollégiumokról, és azt is szívesen terjesztette, hogy Rajk László Györffy-kollégista volt.[45] A baráti összejövetelen készült fotókon Júliát Nagy Imre mellett látjuk, aki „régi ismerősnek" nevezte őt.[46] Az ülésen Rajk Júlia bejelentette, hogy a rehabilitálásként kapott újabb összeget, 200 000 forintot felajánlja az újrainduló népi kollégiumoknak.[47] A minden napilapban megjelent közlemény tovább erősítette az asszony erkölcsi tekintélyét: „A rettenet éveit úgysem lehet kifizetni. Váljék hát azok hasznára, akik hibáinkat helyrehozzák"[48] – írta. A pénzt a Hazafias Népfront Kollégiumi Alapjában helyezték el.[49]

A rehabilitáltak közül egyedül Rajkné érezte, hogy szimbolikus jelentőségű, ha a pénzt felajánlja olyan célra, amely a férjének állít emléket. A valódi emlékállításhoz azonban először is a temetés megrendezésére volt szükség.

A temetés előkészületei

Szabadulása után Rajk Lászlóné számára az volt a legfontosabb, hogy megtudja, mi történt a férjével. Sokáig azt sem tudta, hol végezték ki, noha egyik visszaemlékezése szerint állítólag fültanúja is volt az eseménynek. Amikor szabadulása után szüksége volt férje halotti bizonyítványára, és ezért házasságlevelével felkereste az V. kerületi anyakönyvvezető-nőt, ahol annak idején esküdtek, a tisztviselőnő félrehívta, és nagy kockázatot vállalva elmondta neki, hogy a halotti bizonyítványt a Conti utcában, a VIII. kerületben iktatták, azután, hogy ő korábban visszautasította, hogy október 17-ei dátummal a saját kerületében iktassa.[50]

1955. október 15-én – immár sokadszor – Rajk Lászlóné levelet írt Pongrácz Kálmánnak, a Budapesti Városi Tanács VB elnökének, amelyben kérte férje exhumálásának engedélyezését, és azt is tudatta, hogy „jelen levelemmel egyidejűleg a Belügyminisztériumhoz fordultam, és kértem férjem eltemetési helyének megjelölését".[51] A levél a Rákosi-titkárság anyagaiban maradt fenn, amely jelzi, hogy minden Rajkkal kapcsolatos anyag Rákosihoz került döntéshozatalra. A levelet Pongrácz 1955. október 25-én küldte át az MDP Központi Vezetősége titkárságának azzal, hogy ő már értesítette Rajknét: levelét „az illetékes szervhez" továbbította.[52] A levélre kézírással került rá az utasítás, amelyet 1955. október 31-ei keltezéssel Rajkné is megkapott, hogy az üggyel foglalkoznak.[53]

A Politikai Bizottság 1956. május 24-ei ülésén döntött a rehabilitáció további kérdéseiben. Az előadó, mint ebben az ügyben annyiszor, Apró Antal volt. A Belügyminisztériumot felkérték, hogy az elhaltak és kivégzettek temetésére készítsen külön javaslatot a Politikai Bizottságnak.[54] Nagy nyomás nehezedett a pártvezetésre: a nemzetközi kommunista mozgalomban történt események miatt a párttaggyűlések felszólalói világos képet szerettek volna kapni. Szintén sok kritika érte a bizonyítottság hiányával záruló bírósági tárgyalást. (A besúgási tevékenység vádja alól Rajk Lászlót is bizonyítottság hiányában mentették fel.)[55] Ezért javaslatot fogadtak el egy háromtagú bizottság felállítására, amely a Politikai Bizottság egyik tagjából, a Legfelsőbb Bíróság elnökéből, valamint a legfőbb ügyészből állt. Ők azt javasolták, hogy a „bizonyítottság hiányában" kifejezést változtassák a „bűncselekmény hiányában" kifejezésre.[56]

Mivel nem lehetett tovább halogatni, az exhumálást végül is engedélyezni kellett. Rajk Lászlónéval a kapcsolatot a továbbiakban a PB egyik tagja, Szalai Béla tartotta.[57] Az 1956. júliusi központi vezetőségi ülés után felgyorsultak a rehabilitáció végleges rendezése felé mozduló erők.[58] 1956 nyarán Rajkné találkozott Kádár Jánossal, és felrótta neki, hogy elfelejtette: ő is ült Rákosi börtönében, és most mégis a „sztálinistákkal" helyezkedik egy platformra.[59]

A Politikai Bizottság 1956. szeptember 7-ei jegyzőkönyve szerint Kádár János szóbeli javaslata alapján, amelyet talán a személyes találkozó vagy rossz lelkiismerete miatt tett, a következő határozatot hozták: „Külön kell kezelni Rajk László elvtárs exhumálását és temetését. Az exhumálást a törvényesen előírt szakbizottság végezze. Amennyiben azonban a személyazonosság kétségkívül megállapítható, akkor a temetés előtt lehetővé kell tenni, hogy Rajk Lászlóné elvtársnő azt megnézhesse. Rajk László temetését a Kerepesi temetőben a kommunista mártírok részére fenntartott díszsírhelyen külön kell megszervezni. A temetésre a budapesti Politikai Bizottság 2-3 ezer főt mozgósítson, és azon a KV egy idősebb tagja, valamint a spanyol szabadságharcban részt vett harcostársa mondjon beszédet. Az előkészítéshez haladéktalanul hozzá kell kezdeni, és lehetőleg négy héten belül le kell bonyolítani. Az előkészítésért Molnár Erik és Nonn György elvtársak bevonásával Piros László elvtárs a felelős."[60] A jegyzőkönyvből világos, hogy a temetést a legnagyobb ellenőrzés alatt akarták tartani – csak a „mozgósított elvtársak" részvételével –, és természetesnek vették, hogy ebben a színjátékban majd Rajkné is részt vesz.

A Politikai Bizottság 1956. szeptember 7-én hozott határozatot az exhumálásról. Volt ávósok segítségével szeptember 16-án kezdték el keresni a földi maradványokat, amelyeket szeptember 26-án meg is találtak Gödöllő mellett.[61] A holttestek megtalálásáról és az ott elhangzottakról számtalan, egymástól különböző és egymásnak ellentmondó történet maradt fenn. Az mindenesetre valószínű, hogy Rajk László holttestét 1949-ben a kivégzés helyszínéről, a Conti utcából a váci fegyház tébécés részlegének a hűtőkamrájába szállították, majd másnap eltemették a többi kivégzettel együtt a gödöllői erdőben.[62]

1956. szeptember 27-én telefonon értesítették az özvegyeket, hogy a holttesteket megtalálták, a temetés október 1-jén, reggel lesz,[63] és még aznap jelenjenek meg az azonosításnál Gödöllőn. (Az azonosítást vezető orvos, dr. Földes Vilmos szerint az azono-

sításra a Törvényszéki Intézetben került sor.) Rajkné már említett börtönbeli barátnője, Potoczky Mária visszaemlékezése szerint Bánkúti Antal ÁVH-tiszt vezette az özvegyeket oda, ahol 1949-ben az erdőben a halottakat eltemették, az azonosítást végző orvos szerint pedig Princz Gyula (volt ÁVH-ezredes, akit 1954. január 15-én, a Péter Gábor és társai elleni perben nyolcévi fogházbüntetésre ítéltek hatalommal való visszaélés miatt) és az 1949-ben a halottakat szállító autó sofőrje vezette nyomra az orvos szakértőket. A sírokat kiásták, a csontokat és az oszlásnak indult holttesteket megtalálták. Az első sírban a letartóztatás elől öngyilkosságba menekülő Zöld Sándor és családja feküdt. A másodikban kilenc, egymásra dobott meztelen holttestet találtak, az oltott mész konzerváló hatása miatt viszonylag ép állapotban, a hús még megmaradt a koponyákon. A családtagok elhozták a családi fogorvosokat, hogy segítsenek az azonosításban. Rajkné is megkérte dr. Fáber Vilmost, a budapesti bíróság törvényszéki orvos szakértőjét, hogy menjen vele.

Potoczky Mária szerint Rajkné rögtön felismerte a férjét kis, rövid orráról, a fogain lévő fémkoronákról és előreugró álláról. Az orvos szakértő szerint Rajk azonosítása egyszerű volt, magas termete és a spanyol polgárháborúban szerzett alkarlövése miatt. Rajkné maga is az alkarlövés okozta roncsolást emelte ki, hiszen azt férje a kommunizmusért vívott harcban szerezte.[64] A barátnő visszaemlékezése szerint minderre a gödöllői erdőben került sor, és ezek után vitték a csontmaradványokat az Üllői úti klinikára a temetés előkészítésére. Rajkné szerint a „hullaház alagsorában"[65] történt azonosítás – érthető módon – nem zajlott feszültségek nélkül. Az exhumálást végző orvos interjúja során megemlítette azt az arany cigarettatárcát is, amelyet Rajk a már említett jugoszláv helyettes katonai attasétól, Lazar Brankovtól kapott. Elmondása szerint az eljárás során két teljesen egyforma arany cigarettatárca került elő a Legfelső Bíróság határozata után, amelyeket egy átlátszó zacskóban adtak át az özvegynek.[66]

Az exhumálásról jegyzőkönyv készült, amelyet 1961-ben kikértek az orvostól, és azóta sem került elő.[67] Az azonosítást vezető orvos beszámolt arról is, hogy Rajkné „feldúltan érkezett. Olyasvalamit kiabált: gyilkosok, becstelen gazemberek! Még a pápuák is megengedik, hogy a hozzátartozójuktól elbúcsúzzanak. Maga biztos kutyacsontokat fog nekem mutatni."

Ugyanakkor Potoczky Mária leírja, hogy a gödöllői erdőben történt exhumáláskor Rajkné a jelenlévő Ács Lajosnak kijelentette: sem ő nem vesz részt a temetésen, sem a nemzetközi munkásmozgalom még élő tagjai, sem az Eötvös-kollégisták, sem pedig a csepeli gyárak dolgozói. Válaszul Ács elvtárs csak mosolygott: „Látja Júlia, most maga kicsit izgatott, nem lehet szó egyezségről ilyen állapotban. Megpróbálok beszélni a Politbüróval, előadom az álláspontját [hogy tudniillik nyilvános temetés legyen és később], de nem hiszem, hogy a temetés helyét, idejét, módját módosítani lehetne, mert a párt már döntött. Délután telefonálok, és megmondom mit döntöttünk." Rajkné erre azt válaszolta, hogy a munkahelyén elérhető, és Ács Lajos kinyújtott kezéről tudomást sem véve, köszönés nélkül távozott.

Rajknét nagyon megrázta a „penészes, hangyák mászta csontok" előkerülése, és még határozottabban követelte a teljes rehabilitációt. A temetés forgatókönyvéről pontos elképzelései voltak. Tudta, hogy a pártvezetés zsarolható: „egy héten át terror alatt tartotta a vezető elvtársakat azzal, hogy ha nem úgy folyik le a temetés, ahogyan ő akarja, nem fog részt venni a temetésen".[68]

Közben a városban elterjedt a temetés híre, és az is, hogy azon az özvegy nem vesz részt. 1956. szeptember 27-én délután a pártközpontból telefonáltak a Szabó Ervin Könyvtárba, hogy a pártvezetés határozottan ragaszkodik a temetés megrendezésének módjához, de az időpontot illetően hajlandók a kompromisszumra, és készek október 6-ára áttenni a temetést. A telefonbeszélgetésnél jelen lévő barátnő így számolt be a beszélgetésről: „Mintha elhagyta volna az ereje. Az arca mintha kőből lett volna, pedig még

a börtönbeli legrosszabb pillanatokban sem látszott rajta érzelem. »Nem tudok már többet egyedül harcolni. Maradjatok mellettem. Lehetetlen nekem ezekkel a gyilkosokkal civil módon tárgyalni, és elkerülni a csapdáikat. A férjem hullája van a szemem előtt. Nem akarok semmiről se hallani. Szeretnék néhány percig egyedül maradni, hogy összeszedjem magam.« Szeme vadul csillogott, úgy nézett ki, mintha fel akarna robbanni. Tudtam, hogy mi történt ezzel az asszonnyal az előző években. Senki más nem viselte volna azt el. Azt mondtam neki, nincs egyedül, a börtöntársai és az egész ország az ő oldalán vannak."[69] Az október 6-ai dátum kiválasztásának szimbolikus jelentőségét a határozat meghozatalakor Gerő is felismerte: dátum nélküli céduláján kézírással – a tizenhárom aradi vértanúra utalva – a „Rajk és a tábornokok" megjegyzés szerepel.[70]

Rajk Lászlóné elérte, amiért harcolt: eltemethette a férjét, de az esemény megszervezése, a részleteken való vita a pártfunkcionáriusokkal meghaladta az erejét. A temetést a rehabilitációs ügyek lezárásának és egyfajta tömegdemonstrációnak szánta, és arról is határozott elképzelése volt, hogyan kell lezajlania.[71] „Ha már rendeztek kirakatpert, akkor rendezzenek kirakattemetést is" – mondta.[72]

A temetésnek azonban túl nagy volt a tétje, ezért a barátaitól kért segítséget. A Szabó Ervin Könyvtárban, a könyvtár pártszobájában elmondta nekik, hogy ha a férje koporsóját nem ravatalozzák fel a Parlamentben, és nem kísérik teljes pompával végig a városon a Kerepesi útig, nem egyezik bele a temetésbe.[73] A visszaemlékezésekből egyhangúlag kiderül, hogy a felravatalozás Rajk Júlia ötlete volt, és ahhoz a végsőkig ragaszkodott. Tudta, hogy saját személyével – tudniillik, hogy távol marad a temetéstől – zsarolhatja a vonakodó pártvezetést, amely természetesen el akarta kerülni a botrányt. A Szabó Ervin könyvtári kollégái egyetértettek azzal, hogy a temetést meg kell rendeztetni. A többség támogatta Júlia javaslatát, hogy „az államhatalom központi jelképének a helyén, az Országházban állítják fel és hangzanak el a beszédek".[74] Román

József ugyanakkor a kisebbséggel tartott, és azt mondta: egy ilyen esemény megrendezésekor „öt perc alatt itt lennének a szovjet tankok". (Az 1953-as, szovjet tankokkal levert berlini felkelés öt napja még élénken élt mindenkinek az emlékezetében.) A városon átvonuló tömeg szükségszerűen elhaladt volna például a Parlament közelében levő, Akadémia utcai pártközpont épülete előtt, és ez egyes gyászolókat arra serkenthetett volna, hogy követ ragadjanak, akkor pedig a vérfürdőt nem lehetett volna megállítani.[75]

A másik csoport tagjai, akiknek a véleményét Rajk Lászlóné kikérte, a szintén koncepciós perben elítélt, majd rehabilitált Haraszti Sándor és barátai voltak. Haraszti Sándorné szerint férje és Losonczy Géza óvta Júliát a nagy temetés következményeitől.[76] Harasztit a lakásán kereste fel Rajk Lászlóné, amikor Újhelyi Szilárd és Losonczy is ott tartózkodtak. Ott ismertette álláspontját, hogy a mártírokat egy időben temessék el, hogy a Parlamentben ravatalozzák fel, majd nagy nyilvánosság mellett vigyék a temetőbe őket, és hogy ő is beleszólhasson, ki mondja a beszédet a sírnál. Az 1956 utáni perben felmerült a kérdés, hogy informálás vagy tanácskérés szempontjából mondta el Rajkné Harasztinak véleményét a temetésről. Haraszti természetesen ragaszkodott ahhoz, hogy csupán informálásról volt szó.[77]

Ezzel egybevág Horváth Mártonnak a Haraszti-perben tett vallomása is.[78] Horváth elmondta, hogy Donáth Ferenc és Haraszti Sándor felkereste a *Szabad Nép* szerkesztőségében, ahol ő maga óvta őket a temetéstől, amelynek „kiszámíthatatlan következményei" lehetnek. Donáth és Haraszti megígérték, hogy az „egyetemisták körében békítően fognak fellépni". Haraszti ígéretet tett Horváthnak, hogy megpróbálja Rajk Júliát [sic!] lebeszélni „fantasztikus terveiről", arról, hogy az egész városon átvonuló temetési menet megrendezését követelje, és hogy tiltakozásul távol maradjon a temetésről.

Horváth Márton erről a beszélgetésről informálta Kovács Istvánt és Ács Lajost.[79] Donáth felhívta Tánczost, arra kérve, hogy ne

legyen rendzavarás.[80] Tánczos Nagy Balázzsal együtt megígérte, hogy a Petőfi Kör nem fog testületileg felvonulni, és valóban csak egy koszorút vittek, amelyet Tánczos, Nagy Balázs és Jónás Ibolya helyeztek el a síron.

Haraszti azonban, úgy tűnt, nem tartotta be az ígéretét – legalábbis azt nem, hogy nem mozgósítja az újságírókat. Vadász Ferenc tanúkihallgatásakor nyilvánvaló ártó szándékkal azt vallotta, hogy az újságírók rehabilitációs bizottságának ügyvezető elnökeként a temetés előtt két-három nappal határozatot hozott arról, hogy az újságírók közösen vegyenek részt a temetésen.[81] A temetés napján a Bajza utcából együtt indult el ezer újságíró. „Előttem nyilvánvaló volt, hogy egy politikai demonstráció céljából lett megszervezve Harasztiék részéről a temetésre való felvonulás."[82]

Haraszti Sándor Rajkné bizalmasa volt, az asszony sok kérdésben kért tőle tanácsot, így abban is, hogy elfogadja-e Apró Antalt mint szónokot.[83] Rajkné Apró Antalt nem tekintette közvetlenül felelősnek a perért, de azt követelte, hogy mielőtt megírja a beszédét, menjen, és nézze meg Rajk csontjait.[84] Haraszti megtartotta Horváth Mártonnak tett ígéretét, hogy megpróbálja Rajknét jobb belátásra bírni a temetés külsőségeit illetően, ezért felhívta telefonon. Az 1957. áprilisi kihallgatásánál Haraszti a következőket vallotta a telefonbeszélgetésről: „Rajkné meglehetősen idegesen és udvariatlanul visszautasította az én intervenciómat, kijelentette, hogy elhatározását semmi sem változtathatja meg [tudniillik, hogy nem akar részt venni, ha nincs ravatalozás]."[85] A nagyobb baj elkerülése végett végül Nagy Imrét kérték meg, gyakoroljon nyomást Rajknéra, amit az valószínűleg meg is tett. Amikor később Donáth felhívta Rajknét telefonon, akkorra az asszony már megváltoztatta az álláspontját a temetés ügyében, de azt nem mondta meg, miért vagy kinek a hatására döntött így.[86]

A temetés lebonyolítására társadalmi bizottság alakult, amelyben Markos György képviselte a Rajk családot. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tanító Markos György szobájának ajtaján cédula hirdette, hogy „temetési ügyben fogadok".[87] Tánczos Gábor vallomásában úgy emlékezett, hogy 1956 októberének első napjaiban Markos mesélt neki a temetés előkészületeiről és arról, hogy dönteni kellett: egyedül temessék-e Rajk Lászlót, és kis vagy nagy temetés legyen.[88] A társadalmi bizottság másik két tagja Román József és Ádám György volt. A bizottságnak az volt a feladata, hogy közvetítsen a család és a temetést intéző Budapesti Politikai Bizottság illetékesei között. A Petőfi Kört Bohó Róbert képviselte. A Rajk-temetés megszervezése volt a Petőfi Kör első komoly szervezési munkája, amely összekapcsolta a Nagy Imre-csoporttal. Tánczos Gábor lakásán ezzel kapcsolatban is tartottak megbeszéléseket.[89]

Az illetékesek az első változatban a temetésen való részvételt csak a szűk családnak akarták engedélyezni, valamint „barátok számára, ha vannak ilyenek. »Igen, van néhány barátom – mondta Júlia – Csepelen, Dorogon, Salgótarjánban. A magyar munkások ott lesznek, és néhány magyar is«" – idézi Rajkné egyik kitörését Vándor Györgyi.[90]

A bizottság a temetés nyilvánosságának elérése után azt a célt tűzte ki, hogy a párt is tanúsítson önbírálatot. Ekkor már hónapok óta terjedtek a hírek a már korábban említett, ún. „négyszázas listáról", vagyis az azonnal letartóztatandók listájának létezéséről, így mindkét tárgyaló fél aggódva fürkészte a másikat.

A következő vitapont az egyeztetésen az volt, hogy a temetés alatt kik biztosítsák a rendet. Ezt végül a tisztiiskolások bevonásával sikerült megoldani, hiszen az ÁVH vagy a rendőrség jelenléte robbanással fenyegetett. Markos György a pártközpont és az „agytrösztnek" nevezett csoport között ingázott.

Az „agytröszt" Markos lakásán gyűlt össze. Állítólag Markos javasolta, hogy készítsenek programot, hogy „ha bármi történik, az ne érje őket váratlanul". Ezt akkor elvetették.[91] Markos félelme azonban nem volt alaptalan. Ezt bizonyítja Rákosi visszaemlékezése is, amelyben elmondja, hogy még aznap este Gerő felhívta

telefonon a Szovjetunióban, hogy a temetés lefolyásáról informálja, „közös aggodalmunk miatt".[92]

Komoly vita volt a szónokok kiválasztásánál is. Orbán Lászlót, a Központi Vezetőség alosztályvezetőjét, az egykori illegális mozgalom egyik tagját elfogadták, de a társadalmi bizottságon keresztül Rajkné ragaszkodott ahhoz, hogy egy egykori elítélt is beszéljen, „mivel el volt ítélve".[93]

A temetés előkészületei „ideges hangulatban" folytak. 1956. október 1-jén délután háromkor Apró Antal találkozott Rajk Lászlónéval, Rajk Jenővel és a Rajk-perben szintén kivégzett Pálffy György özvegyével.[94] Apró Antalt felkészületlenül érte az egységesen és határozottan fellépő csoport. A fennmaradt beszámolóból úgy tűnik, hogy Rajk Lászlóné képviselte a határozott politikai rehabilitáció ügyét, míg Rajk Jenő a rokoni és családi érzelmekre hivatkozott és új időpontot kért, hogy az erdélyi rokonok is megérkezhessenek a temetésre. Pálffy Györgyné álláspontja nem ismert. A követelés lényegét Rajkné fogalmazta meg: „amilyen nagy hírveréssel folyt a Rajk-per, olyan nagy hírveréssel mutassák meg az ártatlanságát". Az eredetileg kis és ellenőrzött temetés helyett a Parlamentben vagy a Munkásmozgalmi Intézetben egy napig legyen Rajk László felravatalozva, és álljon mellette díszőrség. Beszámolójában Apró Antal idézte a véleményüket: „ha véletlenül a KV vagy a PB tagja közül valaki meghalna – mondták –, egészen biztos, hogy sokkal nagyobb arányú temetést csinálna a párt, mint a mártírhalált halt Rajknak kívánnak csinálni. Ez azt mutatja, hogy nincs őszinte szándék."

A Politikai Bizottság már hosszú ideje húzta a temetés engedélyezését, sokaknak rossz is volt a lelkiismerete ez ügyben, ezért úgy gondolták, hogy minél hamarabb túlesnek rajta, annál hamarabb visszatér minden a rendes kerékvágásba. Tévedtek. Rajkné zseniális politikai húzással kijelentette: „Nemzeti temetés legyen, mondotta Rajk Júlia. A párt jóvátehetetlen hibájáról van szó" – idézte beszámolójában Apró Antal Rajknét.

1956 előtt keletkezett kommunista iratokban a fenti helyen szerepelt először Rajk Júliaként az a nő, aki felismerte, hogy a nemzet és a párt fogalma a politikai nyelvben szétválasztódott. A párt meggyilkolta a férjét, és ezt a nemzet előtt kell beismerni. A nemzeti temetés mellett érvként Rajk László „civil" címeit sorolták a vitában, azt, hogy miniszter volt, méghozzá belügy- és külügyminiszter. (Az akkoriban elhunyt Zsoldos Sándor élelmiszer-ipari miniszter temetése jó példát szolgáltatott arra, hogyan kell civil, „nemzeti" temetést rendezni.)

Rajk Jenő a kimondatlan félelmekre is diplomatikusan próbált választ adni. „Higgyük el neki, hogy a temetés jó megrendezéséből csak erősödve kerülhet ki a párt." De még neki sem hihették el, hogy a párt szempontjából egyáltalán lehetséges lehetne „jól" – értsd: súlyos politikai presztízsveszteség nélkül – megrendezni a temetést. Hogy ez biztosan ne sikerüljön, Rajk Júlia nagy, tizenhat tagú társadalmi bizottságot javasolt a temetés megrendezésének ellenőrzésére, amelynek munkájában Apró Antal, Mező Imre mellett Lukács György, Haraszti Sándor, Mód Péter, Kodály Zoltán, Gáspár Sándor vagy Janza Károly, Csébi Lajos, Münnich Ferenc is részt vettek volna. Az idő sürgetett, és világos volt, hogy az olyan nagy volumenű követelésekkel, mint a ravatal, az előkészítés és az időpont eltolása lépéskényszerbe hozta a döntéshozókat.

A pártvezetés nem akart beleegyezni a nagy, nyilvános temetésbe. A tárgyalásokat nehezítette, hogy a döntéshozó, illetve az ügyben érintett elvtársak (Kádár, Gerő) külföldre távoztak, és Moszkvában folytattak halaszthatatlan fontosságú tárgyalásokat. Így nélkülük, de az ő szellemükben kellett az itthon maradt második vonalbeli pártfunkcionáriusoknak dönteni.

A Politikai Bizottság határozata alapján Ács Lajos fogalmazta meg a kommüniké szövegét, amelyet a PB tagjai, póttagjai és a Központi Vezetőség titkárai előzetes véleményezésre megkaptak. Az 1956. október 3-ai szövegben „a munkásmozgalom harcosait, forradalmárait megillető végtiszteletről" esett szó, akik a „korábbi

évek provokációs pöreinek áldozatai" lettek. Rajk László visszakapta az „elvtárs" megszólítást, és a „magyar munkásmozgalom kiemelkedő alakja" lett.[95] A kivégzetteket „saját halottnak" tekintették, és gondoskodtak a „kegyeletteljes temetésről".[96] A pártvezetők ugyanakkor az utolsó pillanatig hallani sem akartak a nagy, nyilvános temetésről. Erről Rajk Lászlóné Markost értesítette elsőnek, néhány nappal a temetés előtt. Markos ekkor lebonyolított néhány telefont, és egy-két nap alatt egész Budapestet mozgósították. Ekkor értették meg, milyen nagy hatalom van a kezükben.[97]

A temetés előkészítésének utolsó pillanatairól a budapesti Politikai Bizottság részéről Mező Imre számolt be az 1956. október 5-ei ülésen. Apró Antal beszédtervezetét a PB-vitán elhangzott észrevételek figyelembevételével átdolgoztatták, és az utolsó percben a PB tagjainak is elküldték. Szintén itt döntöttek arról, hogy az MDP KV Politikai Bizottsága újságközleményében Rajk Lászlót a „párt és a kormány saját halottjának tekinti".[98] Ezen az ülésen esett szó arról is, hogy a pártközpont bezáratja majd a Kerepesi úti temető kapuját, hogy csak a meghívottak, a „mozgósítottak" léphessenek be. A tárgyalások során beleegyeztek abba, hogy 12 és 15 óra között legyen a temetés, mert így elég idő lesz arra, hogy a gyászolók elhaladhassanak a koporsó előtt. A pártközpont azt szerette volna, hogy a gyárak csak négy-öt fős küldöttséget küldjenek.

1956. október 5-én, pénteken este, 12 órával a temetés kezdete előtt, a pártvezetés megértette, milyen kínos, ha Rajkné tényleg nem vesz részt a temetésen. Az asszony kérlelhetetlen volt: azzal fenyegetőzött, hogy ha nem nyitják meg a temetőt, ő is csak a kerítésen kívül fogja elhelyezni a virágait. A temető megnyitására az utolsó pillanatban adták meg az engedélyt. Mindkét fél el akarta kerülni a rendzavarást: „Elég, ha meglátják, mennyien vagyunk" – mondták Júlia barátai.[99] Mindenki számára világos volt, hogy a temetés megrendezése már túlment a kegyeleti aktuson, az azon való részvétel világos politikai állásfoglalás. Minden gyár, termelési egység elküldte a saját koszorúját. Az utóbbi években senki sem látott ennyi

virágot és koszorút, és mindegyiken ugyanaz a felirat volt: „Nem felejtünk." Az eredetileg tervezett néhány ezer főnyi „mozgósított" helyett mintegy 350 000 ember vonult el a ravatal és a sír előtt.

A TEMETÉS

A temetés reggelén Kádár felhívta Rajknét telefonon, és kérlelte: „Julcsa, ne csináld, ebből nagy baj lesz." Mire Júlia azt válaszolta: „Jani, de csinálom." Kádár közbevetésére, miszerint „László se akarná", Rajkné azt felelte: „Sárba tiportátok a nevét. Árulónak tartottátok. Most mondják ki."[100] Hogy ez a szájhagyomány útján terjedő beszélgetés a valóságban is lezajlott-e, azt soha nem tudjuk meg. Rajk Júlia gyakran mesélte ezt a történetet, ami mindenesetre jelzi azt az illegalitás éveire visszanyúló, bizalmas kapcsolatot, ami Rajkné és Kádár között volt. És persze azt is, hogy ekkor már világok választották el őket egymástól.

A temetés gyakorlati megrendezésében a Nagy Imre-csoportnak nem volt közvetlen szerepe, és a szónokok között sem találunk a csoport tagjai közül senkit. Ugyanakkor – bár ők csak az indulatokat tompították – a temetés legnagyobb politikai nyereségét ez a csoport könyvelhette el.

A temetésről híradófilm is készült „Soha többé!" címmel. A filmet csak hosszú viták után mutatták be.[101] Kállai Gyula és Újhelyi Szilárd lemondással fenyegetőztek, ha a filmet nem mutatják be. A film Rajk László életét követte végig a felszabadulás utáni gyűléseken tartott beszédektől a bírósági tárgyalás alkalmával tartott, a pártvezetés által szervezett, „spontán" tömegtüntetésekig. A film a temetésen készített filmkockákkal fejeződött be, ahol a kamera a tömegben álló Nagy Imre arcára közelített.

Nagy Imre egész habitusa különbözött Rajk Lászlóétól, de azzal, hogy a miniszterelnöksége idején fellépett – igaz, kevés

eredménnyel – a rehabilitációért, valamint, hogy őt is Rákosi távolította el a hatalomból, szimbolikus egységbe forrasztotta sorsukat. Egész Magyarország, sőt – a temetésen nagy számban megjelent külföldi tudósító jóvoltából – a világ is láthatta azt a pillanatot, amikor Nagy Imre részvétét nyilvánította Rajk Júliának. Nagy Imre „látható" visszatérése a közéletbe a temetésen kezdődött.[102] Ily módon kettőjük sorsa is összekapcsolódott a világ és főleg Rajkné szemében.

A temetési menet, amelynek megszervezése a Petőfi Kör és az üzemek feladata volt, a május 1-jei rendezvényekre hasonlított. Máskor egy ilyen jelentőségű tömegrendezvényt sok hónapos tervezés előzött meg. Most az utolsó pillanatig változtak a feltételek, csak a kezdeti menetrendről állapodtak meg. A temetőben hangosbeszélőt helyeztek el. Délelőtt 11 órakor megnyitották a temető kapuját, késő estig lehetett leróni a kegyeletet a sír előtt. Mint arról már esett szó, a rendfenntartást a hadseregre bízták, nem az amúgy is kompromittált ÁVH-ra. Az egész városon végigvonuló menet ügyében kompromisszumot kötöttek: az egyetemisták a Petőfi térről indultak, a Rajk-per vádlottjai és más egykori vádlottak a Szabadság téren találkoztak, és a menetük előtt a koszorúval, méltósággal vonultak át a városon a temetőig. Így ők voltak az elsők, akik a ravatal előtt elhaladtak. Ifj. Rajk László úgy emlékszik, hogy „nem a protokoll szerinti kezdésre mentünk a temetőbe, mint mindenki más, hanem már délután háromkor ott álltunk a koporsók mellett. A többiek csak akkor jöttek, amikor elkezdődtek a beszédek. Ez nagyon megmaradt bennem: teljesen egyedül állunk ott anyámmal. Csak mi ketten, és a négy koporsó."[103]

A Kossuth-mauzóleumot beborították fekete lepellel, és tribünt építettek rá. A mauzóleum előtt állt a ravatal a négy koporsóval (Rajk, Szőnyi, Szalai, Pálffy). Az egyik oldalon álltak a családtagok, a másikon a váltakozó díszőrség, amelynek tagjait a spanyol polgárháború veteránjai, a Politikai Bizottság tagjai, „kendős asszonyok", katonák és „munkásasszonyok" adták. A KB tagjai is ott

voltak, és a két csoport farkasszemet nézett egymással. „Látták, milyen hatalmas erőt képviselnek ezek a sírok."[104]

A rendet katonai tiszti főiskolások biztosították. A négy beszéd elhangzása után a koporsókat feketeé halottaskocsikra tették, és elindultak velük a Kossuth-mauzóleumtól nem messze kijelölt helyre, a később kialakított Munkásmozgalmi Panteon mellett. A kezdeti szép idő hamarosan elromlott: mintha a meggyilkoltak szelleme tért volna vissza, a temetőben lengő fekete zászlókat cibálta a viharos szél, miközben a hangszórókból gyászinduló szólt. A rendfenntartással megbízott katonák elhelyezték a rengeteg koszorút a sírokon. Aki jelen volt, nem felejtette el: „Özönlöttek a komor arcú emberek óriási tömegben. [...] Valami olyasfajta dolog volt, ami Budapesten ritkán van: hogy jönnek az emberek, egymásra néznek az ismerősök, üdvözlik egymást, de nem alakultak ki tracscsoló körök, nem úgy, mint egy protokoll-temetésen."[105]

Az özvegyek és árvák ott álltak este 6 óráig a koporsók mellett, miközben százezrek haladtak el mellettük. „Nagyon erős szél fújt. Júlia, mint egy szobor állt a koporsó mellett, és Laci még kisfiú volt, hozzá simulva. Teljesen olyan volt, mint egy szoborkompozíció. Egyszer mondja a Benke Vali: ez a gyerek ott reszket, nézd már meg. Te jóban vagy velük, szóljál már nekik. Persze. És akkor odamentem, és mondtam, Júlia add ide a Lacit, valami zárt helyre bevisszük. Azt mondja, ő is érzi, hogy reszket a gyerek. Ők valami emelvényen álltak, leemeltem a Lacit, kisfiú volt még, és egyetlen fedelet láttam ott, ezt a híradós sátrat és odamentem, hogy a gyereket fogadják be. Azt nem lehetett. Aztán valami kabátot szereztem neki és valamelyik kripta szélárnyékos oldalához kísértük."[106] A *Time*-ban megjelent fénykép szerint valahonnan mégis szereztek esőköpenyt, amely a fiút és az anyját együtt burkolta be.[107]

A beszédekben nem a halottakat gyászolták, hanem a sztálinisták saját magukat és tévedéseiket siratták. A *Szabad Nép* címoldalán szintén „Soha többé!" címmel közölt cikket, amelynek mondani-

válója – illetve az, hogy nem nevezte meg a felelősöket – egybevágott a temetésre kijelölt pártszónokok beszédével.[108]

Először Münnich Ferenc, a spanyol polgárháború veteránja mondott beszédet. Ő használta először Rajk Lászlóval kapcsolatban a fahasonlatot, amely aztán a Rajk Lászlóról szóló későbbi visszaemlékezések állandó részévé vált: „Tölgy dőlt ki a sorból, erős, egyenes, egészséges. Vihar nem fogott rajta, ármány pusztította el."[109] A *Szabad Nép* 1956. október 7-i száma a temetést Kossuth temetéséhez hasonlította, és kiemelte „az ország népének néma, fájdalmas búcsúját nagy halottainktól". A cikk azt is megállapította, hogy „egy korszakot temettünk". A temetés leírásánál fontos szerepet kapott a gyerek, ifjabb Rajk László: „Gyermekek – otthon hagyva játékos kedvüket, meghatódva jönnek édesanyjuk kezét fogva. Ránéznek egy kisfiúra – ott áll édesapja koporsója mellett, és az anyja kezét fogja. A hétéves Rajk Laci, aki még nem is eszmélt, mikor a bitó alá hurcolták az édesapját, és börtönbe zárták az édesanyját." Ifjabb Rajk László csak annyit fogott fel a történtekből, mint bárki, akinek az általa nem ismert apját temetik, az akkor először látott filmfelvevőgép viszont mély nyomokat hagyott benne.[110]

A *Szabad Nép* cikke nagy hatással volt az egész országra. Mérei Ferenc szerint „mint egy Lady Macbeth, úgy állt ott [Júlia] a Lacikával".[111] A temetés és az arról készített film és fotók újra ismertté tették Rajknét. Az emlékezés politikai dinamikájának megfelelően a Tolna megyei Mőzs községben a Rákosi utcát átnevezték Rajk utcára.[112] A váratlan és ízléstelen ötlet Rajknét beavatkozásra serkentette, és nem törődve a korabeli sajtó lelkendezésével, amely üdvözölte a „jóvátétel" ezen módját, végigtelefonálta a szerkesztőségeket, és nagyjából a következőket nyilatkozta: „Azt hiszem, nem azzal áldozunk Rajk László emlékének, ha egyszerűen elkeresztelünk róla egyik vagy másik utcát. A mőzsiek minden bizonnyal jó szándékból, kegyeletből tették ezt. De én azt hiszem, azzal áldozunk igazán Rajk László emlékének, ha a mőzsiek és a budapestiek egyaránt jól és boldogan élnek, és megvalósul mindaz, amiért Rajk László harcolt."[113] Rajkné rendkívül diplomatikusan fogalmazott, hiszen nem ment bele abba, hogy mi is Rajk László „emléke", de nem hagyott kétséget afelől, hogy egyedül ő hivatott annak meghatározására.

Egy héttel a temetés után Gerő Ernő találkozni akart Rajknéval, hogy a munkahelyéről való áthelyezésében segítsen. Rajknét megdöbbentette a nem kért segítség, és megkérdezte: „Maga? Nekem?" Júlia ragaszkodott hozzá, hogy a Szabó Ervin Könyvtárban maradjon. A találkozón Gerő személyes ártatlanságát kezdte bizonygatni, miszerint a Rajk-per idején ő nem is volt Magyarországon. „Alibit" mutatott fel, akár egy vádlott a bíró előtt, másokat vádolva, hogy az elvtársai mit csináltak. „Gusztustalan" módon mentették a bőrüket – emlékezik vissza Rajkné bizalmasa a pártfunkcionáriusok pálfordulására.[114] Ezt a beszélgetést egyébként maga Rajkné is felidézte a *Magyar Honvéd*nak adott 1956. november 3-ai interjújában.[115] Az interjúban, amely a forradalom eseményeinek hatására született, Rajkné elmesélte, hogy október 19-én Gerő központi vezetőségi tagságot ajánlott fel neki, amit ő azzal utasított vissza, hogy „a nép gyűlöli, és se benne, sem a Központi Vezetőség többi lejáratott tagjában nem bízik".

A temetés megrendezése, a nyilvános katarzis a pártapparátusban dolgozó, korábban bebörtönzött funkcionáriusnak is segített, hogy a családjuknak, gyermekeiknek elmondhassák: amikor hosszú időre eltűntek, nem „vidéken dolgoztak", hanem börtönben voltak, ártatlanul, akárcsak Rajk László.[116]

Rajkné a temetés után kikapcsolódásként 1956. október 21-én Kelet-Berlinbe utazott, amiképpen fia írta: a „józan kispolgári gondolkodásmódnak" megfelelően.[117] A berlini nagykövet, Safrankó Emánuel jól ismerte Rajkékat még az illegalitásból, és abban a helyzetben volt, hogy követségi meghívólevelet állítson ki az özvegy számára, amellyel átléphette a határt. Az utazás előtti napon, 1956. október 20-án még Losonczyval volt színház-

ban, ahol véletlenül találkoztak Tánczossal.[118] Rajknét Berlinben érte a forradalom kitörésének híre. Október 27-én, miután rádión követte az eseményeket, a hazaindulás mellett döntött, hiszen a fiát Budapesten hagyta.

Újból Németországból hazafelé

Rajkné Berlinből repülővel érkezett Prágába, ahonnan már nem indultak vonatok, „s ez még jobban megerősített abban, hogy helyesen értékeltem az eseményeket, és most már mindenáron és minél gyorsabban haza akartam jutni".[119] A politikai események elválasztották a fiától, és ezt nem akarta hagyni. A prágai pártszállóból vélhetően rohanvást távozott, mert az első emelet nyolcas szobában felejtette a szürke kosztümkabátját, amit később nagyon fájlalt.[120] Busszal eljutott Pozsonyba, ahol azonban kiderült, hogy nem lehet átjutni a határzáron. Körülbelül 300-400 magyart tartottak vissza, akiket egy dunai uszályra internáltak.[121] Júlia két pozsonyi magyar konzulátusi tisztségviselőt is mozgósított: „pénzt, lakást, élelmet szereztek nekünk".[122] „A pozsonyi magyarok azonban teljesen a mi oldalunkra álltak" – magyarázta utólag, hogyan sikerült rábírnia a csehszlovák hatóságokat arra, hogy mégis felülhessenek egy hazafelé tartó vonatra. A mozdonyt azonban Komáromnál lekapcsolták, és a szerelvényt nem engedték át a magyar határon.[123] Ekkor Rajkné a rá jellemző határozottsággal közvetíteni kezdett a komáromi határátkelőnél összegyűlt, hazatérni kívánó magyarok és a határ túloldalán levő magyar határőrök között. Kétszer ment át a komáromi hídon, a senkiföldjén, a komáromi Nemzeti Tanácshoz. Ott messzemenően támogatták a magyarok hazatérését, és amikor második, nem éppen veszélytelen útjáról visszatért, a magyarok, akiket addigra a hatóságok „kiszórtak" a vonatból, gyalog követték, így keltek át a hídon. Komáromban a Nemzeti

Tanács már várta a hazatérőket, akiket először teherautókra, majd vonatra tettek Budapest felé.[124]

A családi történet szerint Rajkné nem utazott Budapestig. Talán az egykori, Németországból való kalandos hazatérés tapasztalatából adódóan hamarabb leszállt a vonatról, és busszal ment tovább. A buszon állítólag egy férfi mellett ült, aki egy szót sem szólt, de amikor Budapest határában katonák jöttek igazoltatni, akkor Rajknét magához húzta az ülésre, és a kiskatonáknak azt mondta, hogy a felesége nem érzi jól magát. Így jutott be Rajkné Budapestre. Amikor a busz megérkezett, a férfi leszállt, és szó nélkül távozott.[125]

Rajkné életében ez az epizód is ugyanazt a forgatókönyvet követi, mint a későbbiek: nehéz helyzetben lévő csoportban azonnal vezető szerepre tesz szert, és mindenki megelégedésére megoldja a problémát. A nehéz, embert próbáló helyzetben örökre szóló barátokat szerez. A hazatéréséről készült interjúban a riporter megemlítette, hogy Rajkné lakásán állandóan csengett a telefon, mert az épségben hazatértek értesítették új ismerősüket, hogy megérkeztek.[126]

A forradalomban

Losonczy Géza 1957. május 22-ei kézírásos vallomásában megkísérelte rekonstruálni, milyen tanácsot adott Nagy Imrének 1956. október 23-án azzal kapcsolatban, hogy az milyen feltételekkel vállalja el a párt vezetését. Összeállított egy névsort is, az akkor már haldokló MDP-t megújítandó, amelyben a központi vezetőségi tagok között utolsóként szerepelt Rajk Lászlóné is.[127] Ő személyében képviselte az „igazi" ellenzéket, hiszen szemben állt a Rákosi-féle vezetéssel, ugyanakkor kommunista volt.[128] Ha sikerült volna Nagy Imrének szocialista pártot létrehozni, abban Rajkné – erőteljes egyéniségéből és erkölcsi tőkéjéből adódóan – minden bizonnyal aktív szerepet játszott volna.[129]

Rajkné hazatérése után azonnal be akart kapcsolódni a forradalom eseményeibe. A *Magyar Honvéd*nak adott interjúja után a Parlamentbe indult azzal, hogy „még ma szeretnék a Rádióban szólni a magyar asszonyokhoz".[130] Ha ez a beszéd elhangzott volna, utólag biztosan Rajkné szemére vetik, főleg azért, mert 1956. november 4-e után sokan haragudtak rá, amiért a jugoszláv követségre menekülve „elárulta" Rajk László „igazi" emlékét. A *Magyar Honvéd*-interjú volt Rajkné egyetlen formális hozzájárulása az 1956-os forradalomhoz. A külföldi sajtót természetesen megragadta a története, és Dolores Ibárrurihoz, a spanyol polgárháború egyik legendás vezetőjéhez hasonlították.[131] 1958-as hazatértekor voltak ugyan találgatások arról, hogy mint „Nagy Imré-st", őt is bíróság elé állítják, ám – más okok mellett – ezen egyetlen cikk alapján ezt nemigen lehetett volna megtenni.[132]

A forradalom vezetői Rajkné régi harcostársai voltak, természetes tehát, hogy a Losonczy-titkárságon látták Újhelyivel, Vásárhelyivel, Harasztival együtt.[133] 1956. november 3-án Fehér Lajos, Kádárné, Rajkné, Újhelyi, Szántó Zoltán, Boldizsár Iván, Gimes Miklós a parlamentben beszélgettek a várható fejleményekről.[134] Aznap este Tánczos Gábor, a Petőfi Kör újjáalakuló gyűlése után, Ádám György hívására felkereste lakásán Rajk Júliát, ahol „megbeszélést érdemleges politikai kérdésekről nem folytattunk. Ő mondotta el, hogy milyen nehéz körülmények között jutott haza Németországból."[135]

Még két nappal korábban, 1956. november 1-jén érdekes látogatókat fogadott Rajkné a lakásán. Kopácsi Sándor budapesti rendőrfőkapitány telefonon jelentkezett be, és Alpár Márton egykori illegális kommunista is megérkezett. Alpár visszaemlékezéséből nem világos, ki volt még vele, amikor beszámoltak Rajknénak az atrocitásokról, „amelyeknek szemtanúi vagyunk, s amit elvtársaink ellen elkövetnek".[136] A „baloldali", a rendőrség kötelékéből szerveződő csoport természetesen Rajk László hagyományaira hivatkozott: „férje a pártnak sok évig harcosa volt, a párt őt rehabilitálta,

elégtételt adott, neki magának is kötelezettségei vannak a magyar munkásmozgalom, férjének harcostársaival szemben".[137] Biztosak lehetünk benne, hogy ezzel az érvvel – sem Dudás József „garázdálkodásának" plasztikus leírásával, sem azzal, hogy az igazi kommunisták (értsd: Alpárék) fegyvertelenek voltak – aligha lehetett Rajk Júliát mozgósítani Nagy Imre elárulására. Alpár végül szomorúan meg is állapította: „Rajkné nem hajlandó kötélnek állni."[138] Rajkné a találkozó végeztével diplomatikusan két nap gondolkodási időt kért. Alpár azonban aggódott: „Féltjük azok életét, akiket bebörtönöztek". Ezért Rajknéval megígértette, hogy még az éjjel Kopácsin keresztül megüzeni válaszát. Férje volt harcostársai azt is nehezményezték, hogy Júlia nem vett részt az új marxista–leninista párt megalakításában. Ő azzal vágta ki magát, hogy az atomkorszak elején új, műszaki értelmiségre van szükség, amelyet csak egy demokratikus kormány biztosíthat. A mellébeszélést Alpárék is felismerték, és keserűen állapították meg: „Rossz érzésünk volt, és már kevéssé bíztunk abban, hogy jó helyre fordultunk."[139]

Hogy ez a rossz érzésük mennyire megalapozott volt, mi sem bizonyítja jobban, hogy négy nap múlva a reggel Alpár Mártont már az új karhatalom kötelékében találta. 1956. november 4-én 9-kor viszont, amikor Tánczos a jugoszláv nagykövetségre ment, Rajk Júlia és a fia már ott voltak.[140] Ezzel az önként vállalt fogsággal Rajk Júlia életében újabb szakasz kezdődött, amelyben sorsát ismét a nagypolitikai és nemzetközi játszmák határozták meg.

ÚJBÓL FOGSÁGBAN

1956. november 4. – 1958. október 29.

„Rajknénak csak a férje van mindég az eszében, s ezért tart annyira Nagy Imréhöz, amiben én igazat adok neki."[1]

1956. november 4-én reggel 9 órára a budapesti jugoszláv követség megtelt menedékjogot kérőkkel. Velük szemben az ekkor hatalomra kerülő Kádár-rendszer a két jól ismert eszközt használta: a terrort és a névtabut. Az elhallgatással és felejtéssel szemben, a hiteles történeti emlékezet megőrzése érdekében – az *oral history* módszereivel – a magyar történészek és szociológusok az 1980-as évek közepétől rögzítették az 1956-os forradalom résztvevőinek visszaemlékezéseit. Az „igaz tényekké" formált emlékezet hitelességét a történeti szereplők a „személyes jelenlétből" merítették: ők ott voltak, tehát amit elmondanak, az az igazság. Magyarországon még ma is az *oral history* korai, angolszász, az 1970-es évekre jellemző és az aktivizmussal összefonódó használata az uralkodó.[2]

Rajk Lászlóné nincs azok között, akik erről az időszakról beszámolókat hagytak ránk. Két hosszú visszaemlékezése megszakad a Rajk-újratemetés környékén, valószínűleg azért, mert a visz-

szaemlékezés-gyűjtők főleg arról a korszakról kérdezték, amelynek átlátása kulcsfontosságú volt a magyarországi sztálinizmus megértéséhez. Ugyanakkor a vaskezű kommunista belügyminiszter súlyos és véres öröksége árnyékot vetett a visszaemlékezésekre: tisztázni kellett, ki, mikor, mit hitt el. Hallgatásának másik oka az lehetett, hogy az állítólag személyesen Kádárral kötött paktum keretében nem is beszélhetett erről az időszakról.

Rajk Lászlóné már 1955 végétől felismerte, hogy a párt által elindított rehabilitálás és öntisztulásra törekvő folyamat önbecsapás. Ekkor már létezett a Nagy Imre körül csoportosuló erő, amely a Rákosi–Gerő-vonallal szemben a szocializmus emberibb változatát akarta megteremteni. Rajkné is csatlakozott e csoporthoz, bár nem tartozott a szűk vezetéshez. Egy esetleges per során semmiféle aktív politikai szerepvállalást az 1956-os forradalomban nem lehetett volna rábizonyítani.[3]

Rajkné azért döntött úgy, hogy bemegy a jugoszláv követségre, mert nem bízott az igazságszolgáltatásban, és ezzel a szimbolikus gesztussal akarta jelezni, hová tartozik. A Nagy Imre-csoportnak a gyanúsan balos Rajk Lászlóné egyrészt fontos volt, hiszen ő egyszer már túlélt egy koncepciós pert, és neve védelmet jelenthetett egy esetleges „második Rajk-perben" – ahogyan azt a később történtek bizonyították is. Másrészt azonban Nagy Imre ekkor már „nemzeti" politikusként határozta meg magát, és nem szívesen gondolt a kommunista belügyminiszter nem túl reményteli analógiájára. A jugoszláv követségen sem maradéktalanul örültek a „titóista kémként" elítélt politikus özvegyének.

Rajk Lászlóné jelenléte a 20. századi magyar történelmet feldolgozó visszaemlékezés-irodalomban Kádár János számára nem volt kívánatos, hiszen a 20. századi magyar történelem két legfontosabb politikai gyilkosságáért – Rajk, majd Nagy Imre kivégzéséért – Kádár is felelős volt. Az elhallgatás és a felejtés eszközeivel létrehozott történelem azonban hamisnak és törékenynek bizonyult, és ebben nagy szerepe volt Rajk Lászlónénak.

A KÖVETSÉGEN

A jugoszláv követség nem volt felkészülve arra, hogy teljes családokat – mintegy negyvenhárom személyt – szállásoljon el. A követségen már korábban összeállítottak egy előzetes listát, hogy kinek nyújtanak menedékjogot. Ezen a listán Rajkné is szerepelt. Hogy mikor és hogyan került Rajkné és fia a követségre, arról ismét csak egymásnak ellentmondó történetek maradtak fenn.

Bár egy ismeretlen férfi állítólag személyesen látogatta meg, és tájékoztatta arról a tényről, hogy szerepel a menedéket kapók listáján, Rajkné úgy döntött, nem megy a követségre. Csakhogy ez a bizonyos férfi egy óra múlva visszatért azzal, hogy Nagy Imre személyesen kéri, menjen be. Noha utólag kiderült, hogy ez nem volt igaz, Rajkné az édesanyjával való hosszas tanakodás után a menedékjog elfogadása mellett döntött. Fiával együtt – akit nem akart még egyszer elveszíteni – összecsomagolt, és bement a követségre.[4] Ez a bizonyos férfi talán Erdős Péter lehetett, Júlia egyik legközelebbi barátnőjének és könyvtárbeli kollégájának (és Losonczy Géza titkárnőjének), Köves Erzsébetnek a férje, más változat szerint maga Köves Erzsébet volt a látogató.[5] Ifj. Rajk László élete végén összeállított visszaemlékezésében a Rajkné és Köves Erzsébet közötti barátságot és Köves aggódását említette motivációként. Azt, hogy Köves Erzsébet az állambiztonság beépített embere lett volna, ifj. Rajk László a nekem adott interjúban finoman jelezte, mint pletykát, de több más interjúalany is így vélekedett, főleg mert Román József állítólag megtalálta az éjjeliszekrényen azt a magnót, amivel Köves a baráti társaság összejövetelét rögzítette.[6]

Az is elképzelhető, hogy a jugoszláv követség egyik alkalmazottja kereste fel az asszonyt. A Rajk-ügyben korábban szintén elítélt diplomata, Mód Péter vallomásában megemlítette, hogy a Nagy Imre-csoport összegyűjtése egy jól ellenőrizhető helyen egy korábban megtervezett titkosszolgálati akció része lehetett. Egy másik változat szerint Rajk Lászlóné Losonczy Géza hívására

1956. november 4-én 9 óra körül érkezett meg fiával a követségre.[7] A szállítást Erdős Péter bonyolította le a követség autóján.[8] Más források szerint a jugoszláv követség autót küldött Rajk Júliáért.[9]

Akárhogy is történt, Rajkné a Nagy Imréékkel való szolidaritás miatt dönthetett úgy, hogy menedékjogot kér, noha ő maga az 1956-os forradalom eseményeiben aktívan nem vett részt.[10] Júlia egyébként soha nem bocsátotta meg Erdőséknek, hogy berángatták a követségre, hiszen valószínűleg semmi bántódása nem esett volna, ha kint marad.[11] Végső soron azonban magának nem ártott ezzel a döntéssel, mivel a követségen és később a romániai fogság idején életre szóló, tartalmas barátságokat kötött. A menedékjog kérésével tiszta helyzetet teremtett, és ez megkímélte az olyan helyzetektől, amelyek esetleg az életét is veszélyeztethették volna a forradalom leverését követő hónapok terrorja idején.

A követségen Rajkné fiával a zongora alatti dobogón helyezkedett el, ott-tartózkodásuk alatt ott aludtak. A gyerekek közvetlen közelről nézhették végig, hogyan ég le a városligeti Vajdahunyadvár.[12] Rajkné Bozóky Évával felváltva tartott a lövedékbiztos zongora alatt mesedélutánt és versmondó versenyt, hogy lekössék a kis területre zsúfolt gyerekek figyelmét.[13] A követségre csak a jugoszláv újságíróknak volt szabad ki-be járásuk, ők hozták-vitték a híreket.

Mint említettük, a követségen nem mindenki fogadta Rajkné jelenlétét kitörő örömmel, mivel „balos provokációtól" féltek. A Kádár-féle új vezetés fel is vetette, hogy Rajk Júlia hagyja el a követséget, mert „azt akarták, hogy azokból az emberekből, akiknek befolyásuk, súlyuk volt 56-os és 56 előtti tevékenységük révén, hogy azokból minél kevesebb legyen itt [a követségen]. [...] Rajk Júlia, ha csak megjelent az utcán, az hatásos volt."[14]

Rajkné nem mint feleség ment a követségre, hanem „mint önálló politikai személyiség",[15] és ebből a kommunista vezetők férfias politikai kultúrájú romániai fogsága idején még számos paradox helyzet adódott. Amikor a menedékjogot kérők – érdekük védelmében – minden kommunista vezetőnek levelet írtak, mindenki

a saját jogán írta alá, így a férfiak aláírása mellé nőként csak Rajk Júlia és Köves Erzsébet aláírása került.[16] A feleségek láthatatlanok maradtak, az ő sorsuk, megítélésük a férjeikétől függött.

1956. november 4-étől a forradalomban szerepet játszott magyar politikai vezetők nagy része a követség területén tartózkodott, idejüket főleg politizálással és tervek kovácsolásával töltötték. Rengeteg idejük volt beszélgetni. A férfiak és a nők külön-külön tárgyalták a lehetőségeket. A nőknek „perifériku sabb szerepe" volt.[17] A tárgyalások legfontosabb kérdéséről azonban – hogy mennek-e, vagy maradnak a követségen – őket is tájékoztatták.[18]

A jugoszláv követségen a mindennapi háztartási rutin megszervezésében Rajknénak döntő szerepe volt. Megérkezése után „rögtön a tettek mezejére lépett".[19] A férfiakat sem kímélte, a rá jellemző, ellentmondást nem tűrő hangon őket is beosztotta, például konyhafelmosásra. A személyzet egy szlovén szakácsnőből állt, akinek segíteni kellett a főzésben, terítésben, mosogatásban.[20] Ezeket a feladatokat automatikusan a nők végezték. Rajkné Bozóky Évával együtt gyakran ült a konyhában, krumplit pucoltak. „Júlia mindig mondta, egy kicsit olyan sértődötten, hogy tudod az okos nők most körülülik a Gyuri bácsit meg az Imre bácsit, és úgy csinálnak, mintha politika nélkülük nem lehetne. Ez volt a Vas Editke meg a többi hölgyek, akik bent voltak. Tudod, mi csak olyan buta nők vagyunk, mi csak csináljuk a munkát. De hát megnyugodtam, hogy ha ezeket Júlia kifigurázza, Júlia mégiscsak egy okos nő, akkor mégsem a butaság jele, hogy én most itt kötelességet teljesítek."[21] Júlia közvetlenül tudott kapcsolatot teremteni mindenkivel. Bácskai Verával ott, a követség feszült viszonyai között találkozott először, de már első megszólítása, a „Tánczosné" (Bácskai Verát senki nem hívta így), rögtön életre szóló kapcsolatot teremtett a két nő között.[22]

A jugoszláv követség munkatársai nem beszéltek a nemzetközi munkásmozgalom nyelvén, oroszul, így Rajk Lászlóné francianyelv-tudása döntő szerepet játszott. Dalibor Soldatić nagykövet

és beosztottja Nagy Imre és Losonczy mellett Rajknéval is „gyakran bizalmas beszélgetést folytatott".[23]

A követségen ott volt Rajkné régi barátnője, a már említett Bozóky Éva is, aki szülés előtt állt. Rajkné biztatta, hogy ő szívesen levezeti a szülést, hiszen valaha védőnő volt, de ez Bozóky Évát nem nyugtatta meg.[24] Egyikük sem gondolta, hogy erre a szülésre majd Romániában kerül sor.

Az elrablás után

A jugoszláv követségi titkár megnyugtató szavai után, miszerint Kádár személyes felelősségvállalása mellett visszatérhetnek a „normális életbe", a menekültek önként elhagyták a követséget. 1956. november 22-én a követségről induló buszok a mátyásföldi II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola előtt álltak meg.[25] Itt folytatódott a csoport tagjainak meggyőzésére irányuló kísérlet, hogy a régi kommunista reflexet követve gyakoroljanak bűnbánatot, és írják alá a lemondó – és korábbi tetteiket megbánó – nyilatkozatot. Ezt a feladatot Münnich Ferenc vállalta magára, de – mint közismert – üres kézzel távozott.

A találkozás fontosságát a résztvevők is érezték, talán ezért van, hogy a visszaemlékezésekben kivétel nélkül ugyanaz a különböző formában fennmaradt leírás szerepel: Szilágyi József nem fogadta el Münnich felé nyújtott kezét, Rajk Lászlóné pedig a nyitott ajtón keresztül vagy a folyosón kiabált Münnichhel: „Te voltál az, aki két héttel ezelőtt vagy nem tudom, mikor, azt mondtad, hogy a Laci a párt árvája lesz, hogy Laciról a párt fog gondoskodni, és most ez így nyilvánul meg? Ide hozatsz bennünket?"[26] Losonczy snagovi feljegyzésében szó szerint idézi a Münnich és Rajkné közötti beszélgetést: „Rajkné a folyosón találkozott vele. – Szégyellje magát – mondta neki –, maga Rajk László temetésén megígérte, hogy gondja lesz Rajk László özvegyére és árvájára. Ez a gondoskodás, hogy az NKVD fogságába vet minket? Münnich azt válaszolta: – Ez nem fog sokáig tartani Júlia. Egy-két nap múlva hazamehetnek."[27]

Mind a kétféle történetből kiderül, hogy Rajkné megragadta a kínálkozó alkalmat, és szemrehányást tett Münnichnek.[28] A szemrehányás alapja az ígéret volt, miszerint az özvegy és a félárva majd kivételezett helyzetbe kerül a temetés után, tehát megtörténik a teljes rehabilitáció. A fogságban ez a kivételezett helyzet megszűnt, de a Losonczy-naplóból arra következtethetünk – és ezt a későbbiekben idézett lehallgatási jegyzőkönyvek is igazolni látszanak –, hogy Rajk Júlia végig kapcsolatban maradt a legszűkebb pártvezetéssel, amelynek tagjai talán nyitva hagyták neki a kiskaput, hogy bármikor büntetlenül távozhasson. Rajk Júlia a „hivatalos" büntetlenséget elfogadta, de gyilkosokkal nem közösködött, és nem alkudott meg. Fogsága alatt végig következetesen tartotta magát ahhoz, hogy nincsen alku.[29]

A megbeszélésre Münnich a fogságban tartott nőket nem hívta be, csak a családfőkkel és Rajknéval beszélt. Ugyanez ismétlődött meg 1957 márciusában Snagovban, amikor a családfőket hívták be, azzal az ürüggyel, hogy a költözködés részleteit megbeszéljék, pedig valójában a letartóztatást akarták foganatosítani. A felszólításra, hogy „a családfők" menjenek át a másik szobába, Rajk Júlia is felállt. Újhelyi Szilárd – visszaemlékezésében – ezt a meglepő tettet azzal magyarázta, hogy „különben is ott volt a fia",[30] tehát volt egy csak tőle függő családtag, ezért Júlia családfővé léptette elő magát. Az ajtóban Újhelyi udvariasan előre engedte Rajknét, akinek azonban azt mondták az őrök, hogy neki mint nőnek nem kell belépnie. Bár Újhelyi Szilárd bement a szobába, őt nem tartóztatták le.

A sikertelen meggyőzés után a csoportot a mátyásföldi szovjet repülőtéren három repülőgépre rakták, majd ismeretlen cél felé indították őket.

A romániai fogság – Snagov

A kétórás repülőút után, amelyet ifj. Rajk László hányása tett emlékezetessé, a csoport megérkezett Bukarestbe.[31] A repülőgépen Újhelyiné Rajk Júlia mellett ült, és látta, hogy Júliának hangtalanul potyognak a könnyei.[32]

A megérkezés után Bukarestből átszállították őket Snagovba. Ott-tartózkodásuk alatt a férfiak és a nők az időt sokszor kártyázással töltötték. „Teljesen menetrendszerű, kényszeres kártyázások voltak. Volt egy ulticsapat, volt egy bridzscsapat, a nők csak kanasztáztak."[33] Sokat beszélgettek is, kávéztak, népdalokat énekeltek.[34] Élték a száműzöttekre jellemző életformát.[35] Leveleket írtak, könyveket vártak. Főleg a hosszú könyveknek, Thomas Mann és Upton Sinclair műveinek volt nagy keletjük.[36]

A mindennapi élet kialakításánál megint csak Rajkné volt az, „akire mindig lehetett számítani".[37] Bozóky Éva részletekben gazdag visszaemlékezése szerint Júliának nagy rutinja volt az ilyen nehézségek leküzdésében: „tudom, mi az, minden nélkül lenni".[38] Júlia olyan dolgokat tudott, amit a többi fogságban tartott, nála jóval fiatalabb és háztartásvezetésben kevesebb tapasztalattal rendelkező nő nem: vécét pucolni, petróleumlámpát kezelni, sőt, ha kellett, meszelni is.[39] Általában ő gyújtotta meg Bozókyék petróleumlámpáját, majd egyszer azzal küldte vissza a fiukat, hogy „mondd meg a burzsuj anyádnak, hogy egyszer már hozza be azt a hátrányt, ami abból ered, hogy úri kislánynak nevelték".[40] Júlia gyanakvó, de konstruktív volt.[41] A lehallgatási jegyzőkönyvekből kiderül a feszültség, ami közte és azok között dúlt, akik kevesebb tapasztalattal rendelkeztek a börtönéletben, és nem volt olyan jó kapcsolatuk a pártapparátussal, mint neki.

A követségen menedéket keresők közül egyedül Rajk Júlia volt annyira rutinos (és pesszimista a kilátásokat illetően), hogy minden téli holmiját magával hozza. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy az újságíró Fazekas György átmeneti kabátját elkérje,

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

mert „az neki jobban áll, mint nekem".[42] Fazekas nagyon fájlalta kabátja elvesztését, főleg, hogy Júliának még volt egy bundája is. Ez a részlet arra is fényt vet, hogy Júlia sem volt mentes a női hiúságtól, és nem nagyon lehetett neki ellentmondani. A románoktól a fogságban kék és bordó tréningruhát kaptak, amelyet „dühöngőnek" hívtak. Hogy miért is, arra ifj. Rajk László visszaemlékezéséből kapunk egy magyarázatot: eszerint a fogvatartottak „minden este veszekedtek, valaki mindig dühös volt".[43] Júlia méretében csak férfitréning volt, kék színű, míg a többi nő bordót hordott. Később kaptak elegáns, francia ruhákat is, amelyek azonban teljesen alkalmatlanok voltak a viselésre ilyen körülmények között.[44]

Snagovban kaptak újságokat is. Rajkné nagy érdeklődéssel olvasta az 1956. december 4-ei nőtüntetésről szóló beszámolót. Meg is jegyezte, hogy tulajdonképpen jó, hogy itt van, mert ha otthon marad, bizony a tüntetők élén lenne, és az orosz tankok jól belelőnének.[45]

A bezártság konfliktusai

A bezártság, a bizonytalanság és az érezhető veszély sok konfliktus forrása volt. Gyakran előfordultak kisebb, apró ügyek miatt (például, hogy ki mosogasson, vagy ki kapjon több fűtőanyagot) kirobbant veszekedések: „ott mindenki mindenkivel összeveszett hosszabb, rövidebb ideig".[46] Egyedül Vásárhelyi Mária könyvéből rajzolódik ki más kép, igaz, az ő könyve már az illiberális emlékezetpolitikai fordulat után született. A fogság idején hároméves szerző visszaemlékezéséből egy összetartó közösség képe rajzolódik ki, sok erős női személyiséggel, ahol „a nők azt is igyekeztek szem előtt tartani, hogy a gyerekek közötti kapcsolatokra a legkisebb árnyékot vessék a közöttük levő feszültségek".[47]

A Nagy Imre-csoport férfi tagjait 1957. április 17-én vitték Bukarestből Budapestre. A férfiak elvitele, majd az ítéletek megismerése után érezhető volt bizonyos feszültség Nagy Imre felesége és Rajkné között, hogy melyikük is a nemzet igazi „özvegye".[48] Az életkorban, élettapasztalatban és politikai neveltetésben kettejük közt lévő különbség is feszültségekhez vezetett. Júliát azonban aktivitása és lélekereje hamar túllendítette a konfliktuson, és a mindennapi teendők megszervezésével foglalta el és tette nélkülözhetetlenné magát.

A budapesti pártvezetők mindeközben a csoport lelki kifárasztására játszottak, azt remélve, hogy előbb-utóbb megtörnek. Senki nem tudta, meddig tartják fogságban őket, hiszen az a budapesti ítéletek nyilvánosságra hozatalától függött. Rajkné, aki az 1956. októberi napokban megint érezte, mit jelent a politikai életben aktívan jelen lenni, nehezen bírta a bezártságot. Ugyanakkor a többszöri felszólításra, hogy térjen haza, kijelentette: „Olyan feltételek mellett, hogy elismerje Kádárt és a hazugságait, nem mehet haza, mert ő sose fog fejet hajtani Kádár árulása előtt, Münnich árulása előtt, mivelhogy hazudott a népnek és a munkásosztálynak."[49]

1957. február 7-én Fazekas Györgynek kifakadt. „Én már nem bírom tovább! Nem jön senki a központból, hiába kérem őket, csak ígéretekkel traktálnak bennünket. Én nem érzem magam árulónak. S mikor alkalmam lesz, tudom én, hogy hol kell megkeresni az igazságot." Fazekas csitítgatta, hogy először épségben jussanak haza, „aztán meglátjuk, hogy mit fogunk csinálni".[50] Másnapra Rajkné visszanyerte higgadtságát, és figyelmeztette Haraszti Sándort: „Nem kell bedőlni minden szónak, amit ők mondanak vagy ígérnek."[51] A kevés megmaradt jegyzőkönyvből világos, hogy Rajkné kapcsolatban volt a budapestiekkel, és remélte, hogy régi pártkapcsolatai megint működni fognak.

A legfontosabb napi elfoglaltság a múlt elemzése, a hibák keresése és a jövő latolgatása volt. Rajk Júlia a vitákban mindig a leghatározottabban kiállt Nagy Imre mellett: „Nézzenek ide, bármit is mondanak Nagy Imréről, én mindig tisztességesnek és rendes

embernek fogom tartani, ő a politikájával nem hibázott semmit sem. Az én férjem is ennek lett az áldozata. Ahogy most Nagy Imréről hangoztatják, hogy áruló volt és nem tudom mi más..." Fazekas György ellenvetésére, miszerint Nagy Imrének voltak politikai hibái, amiket nem akar beismerni, és ezzel mindenkinek kárt okoz, így folytatta: „Én mindég fent tartom azt, amit mondtam, és ha én lennék Nagy Imre helyett, én sem csinálnám másképpen, mert ez olyan aljasság, amit vele most csináltak, nemcsak most, hanem még a Rákosi idejében."[52]

Amikor Rajkné kiment a szobából, Fazekas György a következőket mondta Harasztinak. „Igen, neki könnyű ezt csinálni, nincs senkije sem. Őt nem érdekli a más élete, sokszor nagyon felidegesít, jobb lenne, ha nem is jönne felém, mert nekem elegem van az ő sírásából. Neki mindegy, hol van, itt vagy Magyarországon. Énnekem pedig nem, nekem kell, hogy a családomra gondoljak." Haraszti azonban szolidáris volt Júliával. „Ebben igazat adok neked. Mit csinálhatunk vele? Neki is vannak fájdalmai."[53] Júliának valóban nem volt „senkije", ha a „senkin" egy férjet értünk, de volt egy fia és nagy családja otthon, akiknek már sokszor volt alkalmuk bizonyítani, milyen nagy megtartó-segítő ereje van a családi kötelékeknek politikai konfliktusok idején.

Rajkné nem volt egyszerű ember: „Ő nagyon határozott és energikus tudott lenni, ellentmondást nem tűrő. Nem mindig lehetett igaza, de a lényeges dolgokban igaza volt, és nagyon bajtársias volt."[54] Szilágyi József felesége, Ella is összeveszett vele: „Én ingerült lettem, és azt találtam mondani, hogy de Júlia, hallgasd meg most a másik embert is, ne mindig azt figyeld, hogy te mit mondasz, és a te véleményedet. Szóval ingerült voltam, valószínűleg ezt neki nem volt szabad mondani, és nem is mondta neki soha senki, úgy látszik."[55] Az, hogy ennyi év távlatából ilyen pontosan, szinte szó szerint, ennyire zaklatottan is fel tudta idézni, mit mondott Júliának, rávilágít arra, hogy nagyon sok mindennek fel kellett benne gyűlnie, és azóta talán meg is bánta, hogy akkor elmondta.

Rajk Júlia nehezen megszerzett önálló identitása valóban olyan erkölcsi tekintélyre épült, amelyet mindenki felett gyakorolt. Ezt a tekintélyt megkérdőjelezni annyit jelentett, mint egész életét megkérdőjelezni. Júlia a visszaemlékezésekből kirajzolódó kép alapján könyörtelenül határozott, magabiztos és megingathatatlan volt. A valóság azonban ennél jóval árnyaltabb volt. Fazekas György elmesélte, hogy 1956. december elején Júlia összehívta őket, és elmondta. „Én nem vettem részt 56-ban tulajdonképpen semmiben. A fiamtól a szabadon bocsátásomig el voltam szakítva. Most itt megint egy kvázi börtönközösségben élek. Azt hiszem, írok egy levelet, és haza akarok menni."[56]

Az érzelmi kitörés indokolt, hiszen ötévi börtönnel a háta mögött Júlia nehezen viselte a bezártságot. Mint mindenhol, itt is megemlítette élete legnagyobb sérelmét, hogy a gyerekétől elszakították. Ebben a helyzetben a pártkonfliktusok megoldásának számára egyedül ismert módszeréhez folyamodhatott: levelet írt. A mindig oly határozott asszony azonban ekkor még csak annyit mondott: „azt hiszem" – vagyis még nem döntötte el, hogyan cselekszik, és kíváncsi volt a társai véleményére. Ezt támasztja alá Haraszti Sándor visszaemlékezése is: „Rajk Júlia elmondta nekem, hogy egész idő alatt föl volt háborodva, hogy őt miért hozták ide, őneki miért kell ezt végigcsinálni, és hogy ő emiatt hallatta a dörgedelmes hangját. Ezt ő már nekem önkritikusan mesélte, abban az időszakban, mikor rájött, hogy ő valóban alkatilag is, emberileg is azok oldalán kellett, hogy álljon mindig, akik meg voltak alázva, akik jót akartak."[57] Rajkné az 1956 és 1958 közötti fogság, a hosszú, önreflexiókkal teli napok során újra és újra elmesélte az életét sorstársainak, és rájött, sorsszerű, hogy mindig az igazság oldalára kell állnia, nem számít, milyen árat fizet majd érte.

A visszaemlékezésekből kirajzolódó idilli kép – 1956 szilveszterét együtt ünnepelték, rengeteg enni- és innivalójuk volt, a román őrök a nőkkel táncoltak[58] – csak rövid ideig feledtette a tényt, hogy ezalatt otthon lázas tárgyalások folytak arról, mi legyen a „romániaiak" sorsa.

Otthon

Eközben odahaza, a menedékjogot kérők követségről való „eltűnése" után két irányba indultak meg az események: a hozzátartozók kétségbeesetten próbáltak valamit megtudni szeretteikről, Kádáréknak pedig dönteniük kellett arról, mi legyen a Romániába szállítottakkal. Budapesten olyan rémhírek terjedtek, hogy Nagy Imrééket Szocsiba vagy Sinaiába vitték. Egy bécsi forrás 1957. január 5-én azt jelentette, hogy Rajk Ilona [sic!] meleg ruhát kért, mert a romániai Kárpátokban hideg van, és annyi ideje sem volt, hogy összecsomagoljon és a fiától elbúcsúzzon, aki a híradás szerint Budapesten maradt. A tudósító Rajkné Franciaországban élő nővérére hivatkozott, aki szerint Rajkné esetleg odamegy majd Romániából. Az elraboltakról ez volt az első cikk a világsajtóban, de a tudósító sajnálattal állapította meg: azt, hogy Nagy Imre is Sinaiában van-e, nem lehet tudni. A „Rajkné segítséget kér" címmel megjelent cikket a Rajk-temetésen készült kép illusztrálta.[59] A cikkből az is kiderült, hogy a külföldi sajtónak fontosabb volt, mi történt Nagy Imrével – Júlia csak mint az ártatlanul kivégzett belügyminiszter felesége szerepelt. Ez a szerep azonban élete végéig biztosította számára a külföldi sajtó megkülönböztetett figyelmét, és ő ezt mindig ki is használta, ha az ügy megkívánta. Rajk Lászlóné sorsát ez után is követte a nemzetközi sajtó. Az MTI például cáfolta, hogy 1958. július 11-én kivégezték volna, és az információt a „magyarellenes kampány részeként" értékelték.[60]

Az új pártvezetés felfokozott érdeklődéssel követte a csoport belső dinamikájának változását a rendelkezésükre álló források, például a lehallgatási jegyzőkönyvek alapján. Kállai Gyula beszámolójában felhívta a figyelmet Újhelyi Szilárd egyik megjegyzésére, miszerint: „második Rajk-pert akarnak csinálni".[61] Az első Rajk-perben kulcsszerepet játszó Kádárt ez elgondolkodtathatta. Rájöhetett, hogy csak a csoport erkölcsi tekintélye ellen indított támadással kerülheti el a számára fenyegető analógiát.[62]

A politikai vezetés célja tehát a csoport „felszalámizása" és a nemzetközi botrány elkerülése volt. Az MSZMP KB 1957. december 21-én zárt ülésen fogadta el Kádár János javaslatát, hogy „törvénybe ütköző cselekményeikre eljárási kegyelmet kell biztosítani, és nem kell büntető eljárást indítani Szántó Zoltán, Lukács György, Vas Zoltán, Újhelyi Szilárd és Rajk Lászlóné állampolgárokkal szemben".[63] Egyedül Cservenka Ferencné, az ülésen részt vevő egyetlen nő hangoztatta fenntartásait az említettek között lévő egyedüli nő ellen: „Az eljárási kegyelemben részesülő Rajkné és mások szabad állampolgárok lesznek? Ezek nehezen fogják tudomásul venni a helyzetet, és folytatni fogják, amit azelőtt csináltak."[64] Cservenkánénak természetesen igaza volt: aki egyszer rájött arra, hogy a párt nem mindenható és tévedhetetlen, azt ennek ellenkezőjéről utólag nehéz lehetett meggyőzni.

Cservenkáné más szempontból is különösen fontos pontra mutatott rá. Az 1956. november 23-ai ideiglenes intézőbizottsági ülésen azzal nyugtatták meg a jugoszláv elvtársakat, hogy a Nagy Imre-csoport tagjai „nem a múltbeli dolgokért lesznek letartóztatva, hanem amit azután követtek el".[65] Kádár János zárszavában ezért nem engedhette meg, hogy egy Cservenkánénak igaza legyen „a" Rajk Lászlónéval szemben: „Rajkné megítélésénél férje ügyét kell figyelembe venni. Amin átment Rajkné, az nem csekélység, 1955-ben normálisan viselkedett. Ezek kihasználták az ő megzavarodottságát, és bevonták a dolgaikba. Úgy rángatták be a jugoszláv követségre is. De természetesen neki is be kell tartani a törvényeket."[66] Kádár szavaiból nemcsak a lelkiismeret-furdalás és a saját felelősségének elhallgatása cseng ki. E véleményével egyúttal Rajk Júliát megfosztotta a saját személyiségétől, hiszen úgy állította be, hogy az élete során felmerült kérdésekben sohasem saját maga döntött: korábban a férje miatt szenvedett, most pedig egy meg nem nevezett, név nélküli csoport miatt. Különösen figyelemreméltó, hogy Kádár a törvényesség miatt aggódott.

1958. január 28-ára a legfőbb ügyészség elkészítette a vádiratot, amelyben a korábban különböző okokból leválasztottak, így

Rajkné sem szerepelt.[67] Ezzel párhuzamosan Rajk Lászlóné édesanyja – a még a Horthy-rendszerben kialakult reflexekkel és politikai ösztönével, amellyel kezdetben a férjét, most és egész életén át a lányát védte – akcióba lépett. A Rajk család történetesen tudta, hogy Júliáékat hova vitték, mivel a család Romániában élő ága véletleneken és a rokonságon keresztül információhoz jutott: a rokonoknak tejet hordó nő testvére Bukarestben egy olyan alacsonyabb rangú belügyminisztériumi tiszt lakásában takarított, aki a snagoviak felügyeletével volt megbízva, így aztán kiderült, hol vannak a magyarok.[68]

Miután a jugoszláv követségről a lánya és az unokája eltűnt, Júlia édesanyjának cselekednie kellett. Két fronton indított harcot. Egyrészt az ekkor hatalomra került kommunista elvtársakhoz fordult, akiket jól ismert. Kádár János az 1956. december 2–3-ai MSZMP Ideiglenes KB ülésén elmondta: „Van olyan információnk, hogy Rajk Júlia édesanyja jelentkezett, és ő arra szerette volna felhívni a figyelmet, hogy a lány nem szándékozott a jugoszláv követségre menni, és ezt olyan szavakkal mondta el, hogy semmi okunk sincs ennek valódiságában kételkedni."[69] A leírásból úgy tűnik, hogy Földiné magát Kádárt látogatta meg, hogy kijárja a kedvezőbb elbírálást lányának.

A másik front az alulról jövő szerveződés útján való nyomásgyakorlás volt. Rajk Lászlóné édesanyja lett a csomagküldő mozgalom motorja, a Horthy-rendszerben működő Vörös Segély tapasztalatait is felhasználva. Rajkné már 1956. november 26-án, majd december 5-én küldött édesanyjának meghatalmazást, hogy az a nyugdíját és a félárvajárulékot felvegye, mert „önhibámon kívül személyesen nem áll módomban felvenni".[70] Rendszeresen küldte a havi elismervényeket nyugdíja átvételéről. Földiné minden hónapban megjelent a Külügyminisztériumban, újabb és újabb csomaggal, nem törődve azzal, hogy az illetékes hivatalnok irodájában a korábbi csomagok is ott tornyosulnak. Hatalmas tábla csokoládékat szerzett a Vöröskereszten keresztül, amelyekbe *Népszabadság*-cikkeket rejtett, és így küldte el őket a lányának. Pon-

tosan tudta, hogy a fogságban a híreknek nagyobb a jelentőségük, mint az élelmiszernek.

1957 nyarán aztán megérkeztek a csomagok a Romániában fogva tartott csoporthoz. Kisebb feszültség forrása volt, hogy Rajkék rengeteg csomagot kaptak.[71] A csomagokat – régi pártszokás szerint – Rajkné szétosztotta, nem törődve azzal, hogy voltak, akik a saját csomagjukat eldugták, vagy hogy Bozóky Éva például kicsente saját csomagjából a szívének kedves kölnit és púdert.[72]

A csomagokban jöttek a kért tankönyvek,[73] azon kívül cipő, szandál és sütemény. A Szabó Ervin könyvtárbeli barátok is Földinénél érdeklődtek, aki jól kezelte a pénz- és az egyéb rászakadt, gyakorlati ügyeket.[74] A nagymama tudta, mikor kell cipőt küldeni a gyorsan növő unokának. Rajkné érezte, hogy édesanyja a csomagok küldésével anyagi lehetőségein túl vállal magára feladatot, ezért fontolgatta, hogy egy számára felesleges, bőröndnyi ruhát hazaküld, hogy azt eladva édesanyja pluszjövedelemhez jusson.[75] Ezzel együtt arra biztatta édesanyját, hogy legalább a hetente egyszer jövő bejárónőt tartsa meg.[76]

Özv. Földi Istvánné azt is megszervezte, hogy az otthon maradottak hozzátartozói levélben forduljanak a miniszterelnökhöz 1957. augusztus 28-án. Rajk Júlia, valamint Nagy Imre és Losonczy Géza hozzátartozói elmondták, hogy az elmúlt tíz hónapban Nagy Imre egyetlenegyszer sem, Losonczy Géza két alkalommal, Rajk Júlia háromszor küldhetett levelet, de 1957 márciusa óta nem hallottak róluk, és kérték, hogy havonta levelet válthassanak, valamint egyszer személyesen is találkozhassanak. Hivatkozásul „a mindenkit egyaránt megillető emberi jogok és a törvényesség erejét" említették, „amelynek legfőbb képviselőjét Önben látjuk".[77]

Az érvelés ügyes és politikus volt. „Az öreg néni, az öreg Földi néni, a Júlia édesanyja egy fantasztikusan stramm asszony volt, akit nem lehetett elutasítani, visszariasztani, ha a gyerekéről volt szó. És elment még a Menonhoz, az indiai kormány különmegbízottjához, és az indiaiakat is mozgósította, hogy járjanak közbe a Kádárnál, hogy ő a lányától hírt és életjelet tudjon kapni. És az indiai közbelépésre engedték meg, hogy Júlia nővére elmenjen oda."[78] Ez az indiai diplomata által kijárt találkozó fordulópontot jelentett az amúgy állandó alulinformáltsággal küszködő csoportnak.

Rajk Lászlóné nővérét, Margitot 1958-ban kiengedték Bukarestbe, hogy találkozhasson a húgával. A snagovi csoport izgatottan tárgyalta, vajon miért viszik Júliát a Bukarest melletti Otopenibe, ahol a nemzetközi repülőtér is van. Rajkné úgy gondolta, hogy „valószínűleg valami történt vagy valami látogatás".[79] A csoport tagjai már korábban érezték, hogy valami történhetett a külvilágban, hiszen „pénzügyi okokra" hivatkozva hirtelen nem kapták meg az *Előre!* című romániai magyar nyelvű újságot. Az újság visszaszerzéséért a nők azonnal értékeiket ajánlották fel eladásra, miután a cigarettáról való lemondás felajánlása nem hozta meg a kívánt eredményt. Júliának volt egy égszínkék muszlinbársony alkalmi szoknyája, amelyet még Pestről hozott magával, azzal a felkiáltással, hogy „ne maradjon ott ezeknek". Még ezt a kincset érő darabot is felajánlotta, de a román őrök azzal védekeztek, hogy erre az alkalmi ruhadarabra kicsi a vásárlóképes kereslet.[80]

A csoport külvilágtól való elzárása akkor szűnt meg, amikor Júliát Otopenibe vitték.[81] A látogatáson Júlia nővére három puszi közben a három kivégzett nevét (Nagy Imre, Gimes Miklós, Maléter Pál) súgta húga fülébe (Szilágyi Józsefet már korábban kivégezték). Ezalatt a Snagovban maradóknak a fogva tartók kénytelenek voltak újra újságot adni, így az *Előre!* és a *Népszabadság* számaiban ők is elolvashatták az Igazságügyi Minisztérium közleményét az ítéletekről. A visszaemlékezésekből nem derül ki, hogy az újságokat csak letették az asztalra, vagy az ott maradt egyetlen férfinak, Újhelyinek adták a kezébe, hogy olvassa fel.[82]

A férjek és apák halálhírét feldolgozni nagyon nehéz volt. Rajk Júlia fiával megbeszélte az édesapja halálának körülményeit, és a fiú úgy érezhette, hogy nem rosszabb a sorsa, mint bármelyik félár-

váé.[83] A romániai fogság volt az, ahol Rajk Júlia fiának különleges helyzete világossá vált. A kivégzettek gyerekei határozottan úgy emlékeznek, hogy amikor apjuk halálhírét meghallották, ifj. Rajk Lászlóhoz mentek sírni, holott Rajk László akkor nem is volt a csoporttal, hiszen Bukarestben volt.[84]

A Nagy Imre-csoport kivégzésének hírével együtt elterjedt, hogy Rajk Júliát is kivégezték. Belgrádi forrásokra hivatkozva 1958. június 29-én az osztrák lapok közölték, hogy „a Romániában fogságban tartott Rajk Lászlónét, aki az 1949-ben kivégzett kommunista felesége, hamarosan bíróság elé állítják". Július 9-én a Reuters hírügynökség egy meg nem erősített forrás alapján közölte, hogy másik négy-hat emberrel (Haraszti, Tánczos, Fazekas) együtt Júliát is kivégezték. A hír végül nem került adásba. 1958. július 10-én a dpa hírügynökség már azt is tudni vélte, hogy a tárgyalás lezajlott, és Júliát kivégezték. Az AP hírügynökség ugyanakkor július 15-én – kormányzati körökre hivatkozva – cáfolta, hogy elítélték és kivégezték volna.[85] A nemzetközi sajtó tanácstalanságából arra következtethetünk, hogy Nagy Imre kivégzésével együtt várták Júlia kivégzését is, annak ellenére, hogy Rajkné aktívan nem vett részt az 1956-os forradalomban. A férfiak bebörtönzése és kivégzése után viszont ő lett a romániai csoport vezetője, fogságban szerzett tapasztalata és megkérdőjelezhetetlen erkölcsi tekintélye miatt. A gyakorlati ügyekben is mindig ő tárgyalt az őrökkel.

Piteşti és Júlia iskolája

Miután Nagy Imrét és társait 1957 áprilisában letartóztatták, és Budapestre vitték, a romániai fogságban maradt nők és gyerekek 1957 nyarát és őszét egy Piteşti melletti vadászkastélyban töltötték. Megérkezésükkor a valaha jobb napokat látott ház teljesen üres volt, sem fekvőhely, sem kályha nem volt benne. Másnap aztán

megérkeztek a szükséges tárgyak.[86] A kastélyban sok volt az egér, mások a hidegre emlékeznek vissza.[87]

Világos volt, hogy a férfiak hazavitelével a csoport tagjait egyre rosszabb és rosszabb helyre hurcolják.[88] A férfiak letartóztatása után az is egyértelmű lett, hogy a csoportnak hosszabb tartózkodásra kell felkészülnie. Ennek megfelelően a következő évszakban szükséges ruhákat jó előre elkérték az otthoniaktól.[89] „A tehetetlenség volt az, ami feszített" – jellemzi állapotukat Újhelyi.[90] Tizenhárom nő, egy férfi és tizenkét gyerek volt összezárva.[91] A tehetetlenséget Rajk Júlia nem tűrte. Itt már nem volt kiszolgáló személyzet, a mindennapos feladatok (takarítás, mosás) elvégzése után el kellett valahogy tölteni az időt, mert könyvet keveset kaptak. Júlia szervezte meg az életüket. A mindig ugyanabban az időben tartott, rituális délutáni kávézás során sokat mesélt, „néha túl sokat is", a „dutyiról, ahogy ő nevezte", a börtönélményeiről.[92] Mivel a férfiakat elvitték, „csak" a kanaszta maradt.

Rajkné hozzálátott a gyerekek oktatásának megszervezéséhez is, és ő lett a fogságban tartott gyerekek számára alakított iskola igazgatója. A tanárok – a szülők – osztályokban foglalkoztak a gyerekekkel. Az iskola kialakításában Rajk Lászlóné volt a „meghatározó egyéniség".[93] Bár a gyerekekkel már 1956 decembere óta foglalkoztak, az iskola jellege, a nyilvános vizsgák gyakorlata csak lassan alakult ki. Rajknét valószínűleg bántotta, hogy döntésével az életében központi szerepet játszó fiát ilyen helyzetbe hozta. Az iskola megszervezése viszont a normalitás illúzióját keltette. Ő foglalkozott a legidősebb csoporttal: fiával és Losonczy Annával.[94] Romániai magyar vagy magyar tankönyveket kértek a rokonoktól. Nyelvtanítás is folyt: francia, latin, olasz nyelvkönyveik voltak. Rajkné kevésbé lelkesen írta: „A franciát gyakorlom, elkezdtem angolul tanulni. Elegem van már az ilyesfajta nyelvtanulásból, mert ez már a harmadik nyelv, a mit ilyen körülmények között kezdek el."[95]

Szinte több volt a tanár, mint a gyerek. A nők minden oktatási tapasztalat híján próbáltak megbirkózni a feladattal. Bácskai Vera

tanította a matematikát, Vásárhelyiné pedig az olvasást a romániai tankönyvek alapján. Eközben ők ketten Simone de Beauvoir *Mandarinok* című könyvét fordították franciából. Lázasan igyekeztek lefoglalni magukat.[96] A gyerekek is sokat kártyáztak, ahogy Júlia nővérének levelében írta: „ezek a kis gyerekek is csak négy színt fognak ismerni".[97] Bozóky Éva – saját elmondása szerint – Rajknéval együtt készítette el az óravázlatokat, ő magyarázta el neki, mit kell másnap tanítania a gyerekeknek.[98]

A romániai magyar tankönyvek végül szerencsésen megérkeztek Rajkné édesanyjától.[99] Az iskolának nagy szerepe volt abban, hogy a gyerekek otthon le tudtak vizsgázni, bár nagyon egyenetlen volt a tudásuk: bizonyos dolgokról rengeteget tudtak, másokról semmit sem.[100] Az éneket Júlia tanította, csak ő tudott szolmizálni. Rengeteg népdalt tudott, és szeretett is énekelni. Az ünnepeket megtartották, igyekeztek „rendes iskola" illúzióját kelteni.[101] Rajkné a fiúknak is tartott kézimunkaórát, megtanultak láncöltéssel varrni, és nekik is részt kellett venniük a mindennapi házimunkában.[102]

Rajk Laci, aki a gyerekek között a legérettebb volt, még Snagovban bokszolni tanult Fazekas Györgytől.[103] A fiú rohamtempóban nőtt, erősödött, és Júlia aggódott, hogy a fogság alatt elvadul.[104] Laci a romániai évek alatt értette meg – amikor a többieknek is eltűnt az apjuk –, hogy különleges fiú, hiszen apja élete és halála nagyon fontos szerepet játszott az ország történelmének alakításában.[105]

Ahogy közeledett a tél, kiderült, hogy a rossz állapotban lévő, huzatos vadászkastély rendkívül hideg. A fűtésre kapott fa nem volt elegendő. Rajkné ismét akcióba lépett, tudta, hogy így nem lehet átvészelni a telet. Franciatudását felhasználva közölte a fogvatartókkal, hogy a „kolonellel" akar beszélni. Szilágyi Ella visszaemlékezése alapján a Bukarestből megérkezett illetékesnek „sztrájkot" helyezett kilátásba, ha nem változtatnak fogva tartásuk körülményein.[106] A tudatos fegyelemsértés felvetése egy olyan csoport esetében, amelynek tagjai attól rettegtek (joggal!), hogy egy éjszaka mindenkit elvisznek, és az erdőben agyonlövik őket,

hogy nyomuk se maradjon, mindenképpen hősies cselekedet volt. A román hatóságok el akarták kerülni a botrányt, ezért a csoportot átszállították Călimăneştibe.[107]

Rajk Júlia kényszerből lett a csoport valódi vezetője. Az „egyetlen férfi", Újhelyi Szilárd folyamatosan depresszióval küszködött, és jövőjükkel kapcsolatban csak a vorkutai munkatábort emlegette. Rajkné számtalan apró, de fontos dolgot csikart ki a csoportnak. „A Júliára támaszkodtunk, te szólj Júlia, így volt, te szólj" – idézte fel az egyik visszaemlékező.[108] Ő volt az, aki hitte, nincs miért félnie, és ez szabadságot adott neki. Az őrökkel is jól megértette magát franciául. (Csak a fogságuk végén derült ki, hogy az őrök többsége remekül beszélt magyarul.)[109] A kényszerű összezártság miatti konfliktusokban is Júlia volt a megfellebbezhetetlen tekintély. Felette állt az időnként megosztott csoport viszálykodásának, és konkrét ügyekben, például, hogy hogyan osszák el a kávét, ő volt a döntőbíró.[110] Magánleveleiből azonban más kép bontakozik ki: „Először fordul elő velem, hogy nem megy a tanulás, alig csinálok valamit, csak telik egyik nap a másik után. Szinte meg vagyok bénulva" – panaszkodott nővérének.[111] Édesanyjának pedig így írt: „Hát nem szenvedtem eleget? Nem volt elég az elmúlt öt év szenvedése?"[112] Csak keveseknek adatott meg azonban, hogy belelássanak belső kétely ekkel és fájdalmakkal teli világába.

Călimăneştiből hazafelé

A csoport tagjai a gyógyforrásairól híres üdülőhelyen kisebb méretű szobákban, biztos tüzelőellátás mellett töltötték az utolsó romániai évüket. Karácsonykor Júlia volt a szervező, aki az összes ajándékot összegyűjtötte és újraosztotta, hogy azoknak is jusson, akik otthonról nem kaptak semmit.[113] A megalázó házkutatásokat – a legutolsó 1958 nyarán történt – Júlia így kommentálta bölcs

beletörődéssel: „A diktatúrához sok minden mellett hozzátartozik a házkutatás is."[114]

Călimăneştiben a körülményekhez képest jó ellátásban volt részük. Nyáron néha az Olt folyóra is lejártak fürödni. Az őrök kutyáival is összebarátkoztak. Júlia nagyon szerette és tisztelte az állatokat, így amikor ottani kedvenc kutyája, Urzu patkánymérget evett, azonnal mentőakciót indított. Az állatot haza is akarták hozni, de a románok nem engedték.[115]

Otthon a párt legmagasabb szintjén foglalkoztak a hazatérés előkészítésével – nem függetlenül Rajk Júlia Kádár Jánosnak 1958. március 15-én írott második levelétől. Ebben szenvedélyes és személyes stílusban idézte fel a hármasban eltöltött nyaralást, valamint emlékeztette Kádár Jánost arra, hogy ő a fia keresztapja. „Legyen hát bátorságod, János, kimondani, hogy milyen sorsot szánsz nekem és Lacinak, és mindezt miért!!!" – zárja a sorait.[116] A rendkívül gyáva és konfliktuskerülő Kádárnak ekkor világossá válhatott, hogy ha nem cselekszik, további levelek érkezhetnek számára, és talán másoknak is, vélhetően egyre több személyes részlettel, amelyekről csak Júlia tudhatott.

A fogságban lévők a gyerekeket szerették volna már hazaküldeni, ahogyan erről egy 1957. február 13-ai levélből értesülünk. A nagyobb gyerekeknek iskolába kellett volna járniuk. Rajk Júliát azonban elbizonytalanította, ha azt hozták szóba előtte, hogy fiának esetleg haza kéne térnie: „Laci sem akar erről hallani [...] hát bizony sírdogált egy kicsit."[117] Földiné itt is kezdeményező szerepet játszott, hiszen illetékes helyen kérte, hogy lányát meglátogathassa és – ha lehet – az unokáját hazahozathassa az iskolaév kezdetére. 1958. július 6-án – nehézkes kézírással – Biszku Bélához intézett levelet, amelyben kérte, hogy unokája, akár egyedül is, hazajöhessen: „Az emberi érzésére kérem, engedjék haza a nyugodt családi otthonba, hogy feledjen."[118] A Politikai Bizottság 1958. július 8-ai ülésén Kiss Károly javasolta, hogy a PB támogassa „özv. Földiné" kérését, így PB-szintű döntés született ifj. Rajk László iskolakezdéséről. Az elvtársak tudták: Rajk Júlia nem fogja kiadni a gyerekét anélkül, hogy biztosítékot ne kapjon. Ezért a PB úgy döntött, hogy „megbízottunk egyúttal közölje Rajk Júliával, hogy büntetőeljárás ügyükben nem lesz. Ez év folyamán sor kerül ügyük rendezésére."[119] Az, hogy kire vonatkozott az „ügyük", és az hogyan fog majd rendeződni, a döntésből nem derült ki. Rajkné végül hazaküldte a fiát édesanyjához.

A gyerekek közül tehát először Laci került haza, Rajkné nővére jött érte.[120] Ő volt az egyik legidősebb, és valódi iskolába kellett járnia. A csoport nőtagjait megosztotta a gyerek hazaküldése.[121] Rajkné azon az állásponton volt, hogy a gyerekeknek az a fontos, hogy „normális" családban éljenek, márpedig a fogva tartás körülményei ezt nem teszik lehetővé, és nem a biológiai anya a legfontosabb a gyerek felnevelése szempontjából.[122] Ugyanakkor egy közeli családtagjának írott magánlevélből megtudjuk, hogy rettegett a gyerekétől való elválástól. Az 1949-ben történtek, az a mód, ahogyan akkor a kisbabájától elválasztották, arra sarkallta, hogy soha többet ne váljon el tőle. Az elválasztás élete meghatározó élménye volt, és ez a romániai fogságban újabb dimenziókat kapott: „Borzalmas volt végigélni az elválást ilyen körülmények között." A gyereket is féltette: „Édesapja temetése is megrázta, most újra elveszítené az anyját is. Vele is többször megbeszéltem a kérdést, és mindannyiszor kijelentette, hogy nem akar tőlem elválni, nagyon vágyódik haza [...], de csak velem együtt akar hazamenni."[123] E sorokból kirajzolódik Júlia anyaságának tragikuma: akárcsak a többi anya, érzelmileg nagyon kötődött a gyerekéhez, ugyanakkor a kilencéves gyereket partnernek tekintette a kérdés megoldásában. Mások véleményére is kíváncsi volt: írt anyjának és nővérének, a tanácsukat kérte, de végül is egyedül volt, és mint mindig, most is egyedül kellett döntenie. Ifj. Rajk László későbbi megfogalmazásában: „A gyereknek akkor is családban kell nevelkednie, ha az nem teljesen az ő családja, nem pedig házi őrizetben, deportálásban, feszültségben, félelemben, bizonytalanságban,

állandó veszekedések közepette."[124] A külvilág számára azonban a belső vívódások láthatatlanok maradtak: az emberek csak a határozott és szigorú anyát látták. Rajk Júlia végül csak akkor engedte el a fia kezét, amikor a nővére személyesen jött érte, mert tudta: egyedül ő képes megakadályozni, hogy „egy színjáték után megint titokban elvigyenek valahová a fekete autóval" – emlékezett vissza ifj. Rajk László.[125]

A hazatérés részleteit – a menetrendszerű vonattól a segélyen át a munkába állás kérdéseiig – ismét a Politikai Bizottság tárgyalta. Budapestről látogatók jártak a csoportnál, tudakolták, ki hol akarna dolgozni, amikor hazaengedik. Biszku Béla rendelkezett arról is, hogy az ügyeket „gyakorlatilag a BM, jogilag a Fővárosi Tanács intézze".[126] A Belügyminisztérium kitüntető érdeklődése nem volt biztató az ügyek „törvényes" elintézését illetően. Rajk Júlia felajánlotta Újhelyinének, aki ekkor 38 és fél kilogramm volt, hogy ha több transzport lesz, először ő menjen haza helyette, hiszen neki nagyobb szüksége van az otthoni létre. Ezt Újhelyiné nem fogadta el, de magában megjegyezte, hogy ez a megoldás egyedül Júliának jutott az eszébe.[127]

A magas szintű politikai figyelem nem óvta meg a csoportot a rendkívül viszontagságos visszaúttól. 1958. október 29-én indították őket útnak. Az utazás tökéletes szervezetlenséggel zajlott: lerobbant az őket szállító dzsip, a vonaton nem volt sem fűtés, sem világítás. Noha már hazafelé tartottak, ez volt az a pont, amikor Bozóky Éva összeomlott, de Rajkné gyorsan rendbe hozta. „A Júlia egy gyertyával, mert ő már szerzett, fantasztikusan ügyes asszony volt, valahol szerzett egy gyertyát, és rámförmedt, hogy mit ülsz itt, azonnal tedd őket tisztába [a csecsemőket]. És nekem tényleg ez kellett, hogy valaki felrázzon."[128]

A vonat hosszasan jött Bukarestből Budapestig, mert a határon kiderült, hogy a Romániában született kisbabának, Donáth Ferencnek, nincs anyakönyvi kivonata, és meg kellett várni, amíg Bukarestből hoznak egyet. Rajkné, aki a hosszú romániai fogság

alatt végig segített a gyerekeknél, ekkor gyorsan még egy takarót is szerzett. Talán újraélte azt az időszakot, amelyet nem élvezhetett, hiszen megfosztották attól, hogy babázhasson. Budapestre érkezésekor Rajkné – éppen úgy, mint 1954-ben – nővéréhez és édesanyjához ment, akikkel a fia élt.[129]

Hazatértekor[130] szembe kellett néznie a Nagy Imre- és a Rajk-per közötti hasonlóságokkal: mindkettő koncepciós per volt, amelyekben a szovjet tanácsadók nagyon fontos szerepet játszottak. Azonban míg a Rajk-per teljes egészében konstruált per volt és a nyilvánosság előtt zajlott, addig a Nagy Imre-csoport tetteit egy egész ország segítette, és a résztvevőket titokban ítélték el.[131] Rajk Júliának újból kellett kezdenie a harcot a saját és fia életének normalizálásáért, éppen úgy, mint 1954–1955-ben. Akkor is, most is a férje gyilkosaival tárgyalt, de most már abban a tudatban, hogy azokat a politikusokat (Nagy Imrét és társait), akik felléptek a valódi rehabilitációért, ugyanazok ölték meg, mint annak idején a férjét.

RAJK JÚLIA: AZ INTÉZMÉNY

1958. október 29. – 1981. szeptember 6.

„Anyám mindenki számára két lábon járó lelkiismeret-furdalás volt."[1]

A romániai közös fogságban eltöltött évek a sok, szükségszerű összeveszés ellenére is eltéphetetlen baráti kötelékeket hoztak létre. Rajk Júlia tudatosan csatlakozott a Nagy Imre-csoporthoz, és nem állt be a Kádár-rendszer támogatói közé, mint sokan az akár börtönt is megjárt egykori illegális kommunisták közül. A hazatérők szinte ugyanazokkal az egzisztenciális és politikai problémákkal kerültek szembe 1958-ban, mint Rajk Júlia 1954-ben, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a Kádár-rendszer szilárd volt, és egy rehabilitációs eljárás szóba sem jöhetett. Sőt, az 1956-os „ellenforradalmat" elemző művek a „jobboldal" támadását – a Nagy Imre-csoport működését – kötelességtudóan ismételgették, így az 1956-os forradalom résztvevői légüres térbe kerültek. Ebben a helyzetben váltak igazán értékessé Rajk Júlia pártkapcsolatai. A pártapparátus döntéshozó pozícióiban lévő emberek közül mindenki vagy már volt börtönben, vagy félt attól, hogy odakerülhet. Rajk Júlia ezeket a félelmeket használta ki – saját félelemérzése nélkül. Őt saját

neve és a nemzetközi közvélemény védte, és nem habozott fellépni azok érdekében, akiket arra érdemesnek tartott.

A rehabilitáció „lezárása"

Az MSZMP vezetése saját szempontjai alapján szétválasztotta a jugoszláv követségen menedékjogot kérőket. A munkásmozgalomban nagy tekintélynek örvendőket – Lukács Györgyöt, Vas Zoltánt és Rajknét – másképpen kezelték. A legmagasabb szinten döntöttek arról, ki milyen elbírálás alá essék, a régi mozgalomban érdemeket szerzettekkel másképpen bántak, mint az újakkal. 1957. július 5-én a titkárság úgy döntött, hogy Haraszti Sándor és Rajkné nyugdíját további intézkedésig az Országos Nyugdíjintézet folyósítja.[2]

A Romániába deportáltakat furcsa titokzatosság lengte körül, hiszen hivatalos információk nem voltak, csak pletykák keringtek róluk. Így amikor 1958-ban Rajk Júlia hazatért, egy lehallgatott lakásban Féja Géza el is mondta: „Rajk Júlia hazajött – [pedig] onnan nem jön senki haza. Ott végezték ki, és itt kiadták.... Kádárnak ennyi része sincs benne."[3] Ugyanebből a jelentésből derül ki, hogy többen amiatt aggódtak: a fogságban lévők „sztálinistáknak és rákosistáknak" jönnek haza, és azt sem mulasztották el megemlíteni, hogy „Rajk Júlia kalapokat kért két hónappal ezelőtt húgától, hogy küldjenek neki".[4] Mindez azt jelzi, hogy sokakban voltak kételyek a Nagy Imre-csoport tagjainak politikai nézeteivel kapcsolatban, ugyanakkor abban megegyeztek, hogy Rajk Júliát, a csoport legbefolyásosabb női tagját a „kalaptörténettel" le lehet járatni.

Hogy a hazatértek kit és mikor látogattak meg, azt nemcsak az állambiztonság akarta tudni, hanem az itthon maradt ismerősi kör is: furcsa versengés alakult ki közöttük, ki találkozik velük először, és szerez első kézből információkat a helyzetről és a történésekről. Markos Györgyről például azt jelentette a „Pál Tamás"

fedőnevű informátor, hogy „kizártnak tartja, hogy Rajk Júlia szabadon lenne, hiszen akkor valamilyen formában felvette volna vele a kapcsolatot".[5] Markos György nem tudta vagy nem akarta tudni, hogy Rajk Júliának meglehetősen rossz véleménye volt róla, igen nagyképűnek találta, és ezt nem habozott különböző vallomásaiban a kihallgatói és reményei szerint a pártvezetőség tudomására hozni.

Rajk Júliát hazatérte után nem sokkal fogadta Sándor József és Aczél György, azzal a világos politikai szándékkal, hogy ha sikerül az asszonyt leválasztani a Nagy Imre-csoportról, akkor a csoport érdekérvényesítő képessége csökken. Ha Rajk Júlia átáll az ő oldalukra, és nyilvánosan azt mondja, hogy Nagy Imre pere nem volt „második Rajk-per", akkor más taktikát lehetett volna használni a múlt feldolgozásában. A megbeszélés jelentőségét bizonyítja, hogy a szigorúan bizalmas dokumentumot az akkori vezetés minden tagja fontosnak tartotta elolvasni.

A kulcsfontosságú megbeszélésre mindkét tárgyaló fél felkészült. Rajk Júlia nemrégen érkezett haza a fogságból, ahol csak rendkívül kevés és szelektált információhoz juthatott hozzá, és nyilván megdöbbentette az itthoni Kádár-konszolidáció sikere. Régi barátai megint börtönben ültek (vagy ülni fognak), vagy éppen kivégezték őket. Júlia negyvennyolc éves volt, és ismét állás nélkül maradt. Az 1954–1955-ös tapasztalatokból tudta: sok múlik az illetékes pártvezetőkkel való találkozáson. A többieknek, akik Nagy Imre politikáját támogatták, nem voltak ilyen kiváló kapcsolataik a pártvezetéssel. Rajk Júlia tudta, hogy állása, egzisztenciája – és nem csupán az övé – függ attól, mit jelentenek a beszélgetésről, a hangulatáról és jövőbeni terveiről.

A két kijelölt beszélgetőtárs, Sándor József és Aczél György is ideges volt, a találkozón a legrosszabbtól tartottak: ha Rajk Júlia úgy viselkedik, mint amilyen a híre, és kínos szemrehányásokat tesz, akkor nehéz helyzetbe kerülhetnek törékeny nemzetközi elismertségükkel. Nem is beszélve arról, hogy Rajkné akár az akkor még meglevő, párton belüli „baloldali" csoportot is megerősíthette szimbolikus erejével.

A megbeszélésről Sándor és Aczél végül elégedetten jelenthették: „Általában a vártnál sokkal pozitívabb hangulatban zajlott le." Rajk Júlia a jól ismert női fortélyt bevetve kezdte a beszélgetést, dicsérte, milyen szépen fejlődött Budapest, amióta nem látta, és az emberek is jobban öltözöttek. A bevezető, érdektelen mondatok alatt nyilván összeszedte az erejét ahhoz, hogy célját a lehető legkevesebb áldozattal érje el. Politikailag mind a két fél kompromisszumos eredményt könyvelhetett el. Sándor és Aczél elérte, hogy Rajk Júlia kijelentette, „az októberi események ellenforradalomhoz vezettek, továbbá elítéli a Varsói Egyezményből való kilépést, az ENSZ-csapatok behívását". Ugyanakkor „soha többet, régebbi 1949-es tapasztalatai alapján nem hajlandó elítélni embereket, és nem tudja elképzelni, hogy a Nagy Imre-csapat tudatosan vissza akarta volna állítani a kapitalizmust".

Mostani helyzete nagyon hasonlított az 1949-eshez: a férfit, aki meghatározta sorsát, kivégezték, és nem volt nagyon kilátás arra, hogy a gyilkosokat felelősségre vonják. Mivel 1949-es tapasztalatai közül az volt a legfájóbb, hogy a férjét megtagadta, világos volt számára, hogy soha többet ilyen helyzetbe nem akar kerülni. Saját felelősségéről is politikusan nyilatkozott: a jugoszláviai követségre való menekülését „saját pillanatnyi megzavarodottságának tulajdonítja".

Sándorék attól is félhettek, hogy Rajkné szeretné folytatni azt a politikai szerepet, amit 1956 nyarán és őszén játszott, amikor is láthatóan jelen volt a közéletben. Júlia megnyugtatta őket: „Úgy érzi, politikai élete befejeződött, miután azzal, hogy a férjét eltemette, élete célját elérte." A férj eltemetése ugyan valóban politikai tett volt, de élete célja ennél azért több volt. Ezt azonban nem kötötte az elvtársak orrára. Aki valaha látta a Bokor Péter által készített filmen Rajk Júlia visszaemlékezését – különösen, amikor a film legvégén már kép nincs, csak hang, és Júlia sírva mondja jellegzetes, mély hangján: „Sose bocsátom meg ezt a végét a férjemnek. Kegyetlen, gonosz világ" –, az tudja, hogy a férje halála személyiségének sokkal mélyebb rétegeit érintette, mint azt Sándornak vagy Aczélnak látni engedte.[6]

Hogy Júlia mennyire jól taktikázott, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy rögtön ezután szóvá tette: a férjéről nem neveztek el utcát (erre még tíz évet kell várnia), de aztán „belenyugodva vette tudomásul, hogy a párt halottainak emlékművén férje neve is szerepelni fog".

A név kimondásának jelentőségét a múlt feldolgozásában és uralásában senki sem ismerte jobban, mint Rajk Lászlóné. Azért azonban, hogy a férje bekerüljön a munkásmozgalmi panteonba, újabb kompromisszumot kellett kötnie: „Tudomásul vette, hogy semmilyen oldalról semmiféle népidemokrácia-ellenes magatartást és politikai cselekedetet nem tűr el a pártunk. Kijelentette, hogy ilyen szándékai nincsenek." Sándor és Aczél nem várhatta, hogy Rajkné a szemükbe mondja: bizony a jövőben felforgatóan szándékozik viselkedni. Júlia is tudta – különösen az 1954–1956-os rehabilitációért folytatott küzdelemben megedződve –, hogy aki időt nyer, politikai lehetőséget nyerhet.

Az, hogy Rajk Júlia a romániai tartózkodás „férfi nélküli" ideje alatt a csoport informális vezetője volt, vélhetően nem kerülte el Kádárék figyelmét. Júlia a fontos kihallgatásnál sem tagadta meg önmagát: „Ugyanakkor, most is kicsit mintha a csoport hazajött és még Romániában maradt tagjai érdekeinek képviselőjeként lépett volna fel, és egyiknek a lakásügyét, másiknak az állásügyét tette szóvá." A két illető nevét nem említik a dokumentumban, de az világos, hogy Rajk Júlia kivételezett helyzetét, miszerint neki van *neve* – értsd: vele foglalkozik a párt –, a legfelső szinten kihasználta a névtelenek védelmében. Saját magának semmit sem kért – „anyagi gondjai nincsenek", mondta –, de szeretett volna visszakerülni a Szabó Ervin Könyvtárba.[7]

A két funkcionárius nem volt felkészülve arra, hogy ilyen horderejű kérdésben véglegesen döntsön, így néhány nap múlva telefonon kértek türelmet a munkavállalás rendezéséhez. E telefonbeszélgetés során Rajk Júlia – vagy azért, mert közben tájékozódott arról, hogy ez a Szabó Ervin Könyvtár már nem az

a Szabó Ervin Könyvtár, vagy ismerve a hatalom logikáját – megérezte, hogy ha nagyon ragaszkodik valamihez, az gyanút kelt, így azt mondta: „Nem tartja szerencsétlenségnek, ha kérése nem teljesül." Sándor és Aczél összefoglalója azt mutatja, hogy Rajkné elérte a legfontosabbat: azt, hogy „időnként a pártból valaki beszéljen vele", hiszen ez biztosította az érdekérvényesítési csatornák meglétét. A „neve" tehát megmaradt a párt tudatában. Ugyanakkor nem tudta (vagy nem akarta) meggyőzni kihallgatóit arról, hogy veszélytelen a „népi demokráciára": „nem engedi magát az ellenség eszközeként felhasználni, de miután hiúságán keresztül lehet rá hatni, önmagában ez az elhatározása nem biztosíték". Rajkné *hiúsága* a büszkesége volt, amely erkölcsi tekintélyére épült.

A beszélgetés eredményeként Kádár János egy kézzel írt levélben utasítást adott, hogy az asszonyt „kisebb forgalmú helyre" kell helyezni. Ekkor Fock Jenő és Sándor József álltak elő az Országos Levéltár ötletével. Kádár Jánosnak arra is volt gondja, hogy javasolja: a KB megbízásából negyedévente, félévente beszélgessenek vele (értsd: ellenőrizzék, milyen állapotban van).[8] A beszélgetésekre ezek után bizonyos időközökben sor is került, és ezekről a megbízott politikai bizottsági tag minden esetben szóban beszámolt a PB-nek, amely a beszámolót tudomásul vette.[9]

A Kádár-rendszer saját hatalmának konszolidációja során 1962-re érkezett el oda, hogy elhatározzák: felülvizsgálják a „személyi kultusz idején" a munkásmozgalom résztvevői ellen indított törvénysértő perek áldozatainak helyzetét. A jelentést az 1962. augusztus 14–16-ai KB-ülésen fogadták el. A bizottságba Apró Antal (aki már az 1955-ös, hasonló feladattal megbízott bizottságban is dolgozott), Biszku Béla és Nógrádi Sándor kerültek. Kádár János megbízta Nemes Dezsőt, Szirmai Istvánt, Orbán Lászlót,[10] Szerényi Sándort és Sándor Józsefet, hogy beszéljenek a koncepciós perek áldozatainak közvetlen hozzátartozóival, és egy hónapon belül egyénileg lebontva nyújtsák be, ki milyen körülmények

között él.[11] Kicsit több mint egy hónap múlva, 1962. október 23-án meg is tárgyalták a vizsgálódás eredményét.[12] Azt, hogy ezek a találkozók nem voltak minden feszültségtől mentesek, azt a beszélgetések 1970-es megismétlésekor írott jegyzőkönyvből tudjuk. Eszerint a későbbi beszélgetések „az 1962-estől eltérően nyugodt[ak], kiegyensúlyozott[ak], indulatoktól és rossz politikai mellékíztől mentesek" voltak.[13]

A vizsgálat most is azokra a szempontokra terjedt ki, mint az 1956 előtti: politikai rehabilitáció – korabeli kifejezéssel: „a koncepció levétele" (tehát a koncepciós vádakról nyíltan kimondhatók, hogy azok alaptalanok voltak) –, esetleg a párttagság visszaállítása, valamint a rehabilitáció anyagi vonatkozásai (lakáskiutalás, munkahely-változtatás, nyugdíjfolytonosság biztosítása). A joghátrány megszüntetése, a folyamatos nyugdíjszámítás elfogadása, illetve a mintegy százötven lakás kiutalása a rehabilitációból adódó konfliktusok megoldásának könnyebbik oldalát jelentették. A vizsgálat közben Biszku Béla átnézte a koncepciós perek idején keletkezett dossziékat, és a Párttörténeti Intézetben őrzött iratokat, és javasolta, hogy a politikai bizottsági tagok megfigyelési dossziéit semmisítsék meg, illetve a „koncepció kiagyalásáért felelős személyek személyi felelősségét tartalmazó iratokat pártiratokként javasoljuk megtartani".[14] Az iratokat a párt belső ügyének tekintette, ezért úgy döntött, hogy a következőkben a párt döntheti el, ki nézheti meg azokat. Ez a döntés Kádárék számára egy ideig megnyugtatóan rendezte az igen kompromittáló dokumentumok sorsát. Nógrádi Sándor a rá jellemző kompromisszumkereséssel az ülésen javasolta a „megszakított párttagság" fogalmának bevezetését, amely megnyugtatónak szánt erkölcsi elégtételt adott ugyan a meghurcolt kommunistáknak, de nem adta meg a párttagsággal járó privilégiumokat.

Rajk Júlia elérte, hogy a Politikai Bizottság ülésén egyedül az ő ügyével foglalkoztak név szerint és igen részletesen. Nem volt elégedett belvárosi lakásával, mert zajosnak találta az épü-

letben működő üzemet. Úgy érezte, hogy a KB döntése, miszerint felülvizsgálják a munkásmozgalom mártírjainak helyzetét, jó alkalom arra, hogy azon változtasson. Furfangosan nem Szirmai Istvánhoz fordult, aki a vele való kapcsolattartásra volt kijelölve, hanem a régi, illegális időkből ismert Tömpe Istvánhoz, aki a kérést közvetítette a Politikai Bizottságnak. Júlia, hogy elérje célját, „finomabban és visszafogottabban viselkedett, de úgy, mint az 1956-os időkben, az elítélteket védte, és olyan igényekkel lépett fel, hogy egyeseket szállítsanak át más börtönökbe, adjanak amnesztiát stb."[15] Intervenciójával nemcsak azt érte el, hogy Szirmai a saját megkerülését komoly presztízsveszteségként élte meg – a PB-ülésen bizonygatnia kellett, hogy Rajkné megígérte neki: nála jelentkezik, ha valami problémája van –, hanem azt is jelezte a PB-nek és főleg Kádárnak: nem megvásárolható. Ha most kap is egy jobb lakást, a „többiek" érdekében ezentúl is mindig fel fog lépni.

Az intervenció meghozta az eredményt, a kormány titkársága segítséget nyújtott Rajk Lászlóné hangsúlyozottan „első" lakáscseréjéhez, jelezve, hogy ezzel vége az anyagi segítségnek. Kádár János összefoglalójában érzékeltette: megértette Júlia üzenetét. „Rajkné lakásügye: Az ő fellépése negatív, ne csináljuk meg az áthelyezést [az MTA Történettudományi Intézetébe], az eddigi rezsimjét [sic!] is hagyjuk meg, de a lakáscseréjéhez nyújtsunk segítséget."[16] Kádár összefoglalójából világosan kiderül, hogy arra törekedett: életének (és a pártnak) ezt a fájó korszakát véglegesen lezárja.

Kádár novemberre végleges jelentést kért az ügyről, amelyben számszerűen, tehát az akkori pártszemléletnek megfelelően tudományosan és megkérdőjelezhetetlenül szerepelnie kellett, hány embert ítéltek el, hányat rehabilitáltak stb. Kádár célja az volt, hogy „valahol mondja ki a párt nyilvánosan, hogy Rajk László és mások becsületes kommunisták voltak, és az önkény áldozataként pusztultak el. Ez nagyon fontos dolog, és az is probléma lesz, hogy kiket nevezünk meg név szerint."[17] A felelősöket ter-

mészetesen nem az akkor Kádár vezette Belügyminisztériumban kellett keresni – hiszen a felelősséget egyértelműen Rákosira és Gerőre tolták.

A rehabilitáció „lezárásával" Kádár két legyet akar ütni egy csapásra: véglegesen ellehetetleníteni a Rákosi és Gerő körüli csoportot, illetve az erkölcsi és anyagi rehabilitációval megnyerni a régi és legtöbbször meghurcolt kommunisták támogatását, végleges határvonalat húzva az akkori törvénysértések és a mostani világ között úgy, hogy az ő saját felelősségének a kérdése többé ne merüljön fel. Az áldozatok megnevezése, a nevek kimondása ismét csak neuralgikus pontnak bizonyult. Kádár nem követte el ugyanazt a hibát, mint 1955-ben, és hajthatatlan volt a párttagság visszaállítása kérdésében: mint fogalmazott, „a párttagság nem olyan, mint a betegbiztosítás", amit csak úgy tetszés szerint vagy kényszer hatására fel lehet függeszteni, ezért a KEB hatáskörébe utalta a visszavételek ügyét.[18] A meghurcoltak a pártkongresszuson elhangzott Kádár-beszédben az „önkény" áldozataiként szerepeltek, és a rehabilitáció célja az volt, hogy „érdemeik szerint emlékezhessünk [rájuk], és a munkásmozgalomban kifejtett nagyszerű tevékenységüket méltóképpen érzékelhessük".[19]

A Politikai Bizottság 1962. október 2-ai határozatának megfelelően Lakatos Dezső listát nyújtott be arról, hogy az ártatlanul kivégzett kommunista vezetők hozzátartozói milyen kiváltságokban részesülhetnek: jogosultak pártközi csereüdülésre, a Kútvölgyi Kórház és a pártüdülő igénybevételére, IBUSZ-üdülésük kétévenkénti költségeit pedig a párt fizetné.[20] Az 1963. május 14-ei titkársági határozat szerint ugyanakkor a „kapitalista" utakhoz a KB illetékes titkárának hozzájárulása kellett. A kétévenkénti IBUSZ-út költségtérítése szintén az illetékes titkár jóváhagyásától függött.[21] A rendszer tehát tág teret hagyott az egyéni érdemeken alapuló mérlegelésre, amelyet Rajk Júlia ki is használt. A rehabilitációs elveket folyamatosan módosították. 1966-ban

ugyanakkor, amikor meghatározták, hogy kik tartoznak a „mártírhalált haltak körébe", az 1945–1956 közötti korszak ismét kikerült a Politikai Bizottság látóköréből.[22]

Rajk Júlia, akárcsak minden magyar állampolgár, amint hivatalosan lehetősége nyílt rá, azonnal beadta az útlevélkérelmét. A kérelemmel PB-ülés foglalkozott Marosán György, Sándor József és Aczél György előzetes jelentése alapján. A kompromisszumos időknek megfelelően nem engedélyezték, hogy Júlia meglátogassa Párizsban betegeskedő nővérét, helyette nővére, Györk Lajosné utazhatott. Azt viszont, hogy egészségi állapotára való tekintettel Bulgáriába mehessen IBUSZ-útra, engedélyezték.[23]

Mint arról már esett szó, az 1962-es elbeszélgetést azokkal, akikkel szemben a Kádár-rendszernek rossz volt a lelkiismerete,[24] 1970-ben megismételték. A panaszok ekkor főleg a munkásmozgalom kiemelkedőnek vélt harcosai emlékének az ápolására vonatkoztak. A hozzátartozók kérték, hogy a Párttörténeti Intézet szakavatott munkatársai intenzívebben foglalkozzanak a kérdéssel. Többen nehezményezték, hogy a Kútvölgyi Kórház használatát időközben megvonták tőlük, mások telefonkiutalást szerettek volna, megint mások nyugdíjemelést. A kérésekről lista készült, amely egyénekre lebontva tárgyalta az igényeket. Rajk Júlia megint külön utakon járt: a többiekkel ellentétben ő két hónapos párizsi ösztöndíjat kért, és azt, hogy az ottani Magyar Intézetben lakhasson.[25]

Rajk Júlia életének utolsó évtizedeiben rendszeresen igénybe vette a nyaralást az aligai és tihanyi pártüdülőkben. Ott befogadták őt, Júliának pedig nem volt kifogása az ellen, hogy ott üdüljön. A parton aztán „szidtuk azt, akit szidni lehetett".[26] A párthű elvtársnők értetlenkedtek, hogyan engedhették be Júliát azok után, amit az utóbbi időben csinált, míg ellenzéki barátai azon csodálkoztak, hogyan mehet oda, ahol férje és Nagy Imre gyilkosai is üdülnek. Júlia valószínűleg csak egyszerűen szerette a Balatont, és nem érdekelte senkinek a véleménye.

A „LEVÉLTÁROS"

A romániai deportálásból hazatért Rajknét valahol el kellett helyezni. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba nem akarták visszaengedni, mert ott korábban túl sikeresen képviselte az érdekeit, és sok támogatóra tett szert. Az Országos Levéltár viszont hierarchikusan tagolt intézmény volt. 1945 előtt erre a konzervatív, keresztény munkahelyre egy nő, ráadásul doktorátus nélkül, be nem tehette volna a lábát. 1945 után azonban az új politikai hatalom ide is új kádereket helyezett. Ezek a fiatal kommunisták, akik még latinul sem tudtak, nehezen kommunikáltak a formálisan kooperatív, de azért az újonnan jötteket mélyen lenéző régiekkel. A levéltárban dolgozó kommunistákon belül két csoport alakult ki: az egyik csoport tagjai a történtek után is hűségesek maradtak a párthoz, a másik csoport tagjai viszont – bár régi kommunisták voltak, mint Győrffy Sándor vagy Szinai Miklós – másképpen gondolkodtak a párt vezető szerepéről, mint a hivatalos pártvonal. Érdekes módon ez utóbbiaknak jobbak voltak a pártkapcsolataik, mint a vakhitű kommunistáknak.[27] A rendszerhű levéltárosok féltek, hogy Júlia „megfertőzi" a levéltárat, ahogy tette azt a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárral is, de barátai, köztük Szinai Miklós, Bélay Vilmos, ez alkalommal is kiálltak mellette.[28] „Azt gondolták, jól el lesz dugva, nem fertőzhet meg senkit" – emlékezett vissza Szinai Miklós, akiben Rajk Júlia fontos szövetségesre lelt a „hithű párttagok ellen".[29]

Rajk Júlia levéltári személyi dossziéja egyáltalán nem tükrözi azokat a küzdelmeket és cselszövéseket, amelyekben része volt új munkahelyén. Pedig Szinai visszaemlékezése szerint „nyomorgatták szegény Júliát. Bántották is, és rossz helyzetben volt. Én harcoltam Júliáért."[30] Szinai Miklós – Rajknéhoz hasonlóan – egykori illegális kommunista múltját használta fel arra, hogy megvédje azokat, akik felemelték szavukat a rendszer ellen. Szinai – akivel idővel fontos szövetségesek és barátok lettek – erkölcsileg tökéletesen

megfelelt Júlia normáinak: kommunista volt, de kritikus és szókimondó, aki nézeteiért vállalta a szükséges kockázatot is.

Rajk Júlia 1959. február 2-án kezdett a Magyar Országos Levéltárban dolgozni,[31] a közhiedelemmel ellentétben nem magában a levéltárban, hanem annak könyvtárában. Március 12-én átsorolták tudományos könyvtárosnak, majd 1967-ben a II. osztályra kutatónak.[32] Ekkor egy évig heti négy kutatónapot kapott egy évre, amit aztán még két évre meghosszabbítottak, egészen 1970-ig.[33]

Sokat volt betegállományban, 1960-ban szinte meg sem jelent a munkahelyén, helyére időszaki főfoglalkoztatással helyettesítőt vettek fel, és csak 1962 szeptemberétől dolgozott újra rendszeresen. Addig kisebb időközökkel betegállományban volt, vagy Hévízen gyógyult.[34]

Az Országos Levéltárban végzett „favágó" munka nem elégítette ki ambícióit. 1964-ben, londoni látogatásakor egy Szabad Európa Rádió-forrásnak elmondta: munkahelyének egyetlen előnye, hogy hozzájuthat a külföldi lapokhoz és a Londonban kiadott *Irodalmi Újság*hoz.[35] A levéltárosok nem voltak kifejezetten kedélyes emberek, és amilyen remekül érezte magát a Szabó Ervin Könyvtárban, annyira nehezen viselte a levéltár értelmetlen szabályait, például a reggel nyolcórai blokkolást.[36]

Ami hivatalos munkáját illeti, a *Levéltári Közelmények* 1960–1963 között, illetve 1965-ben közölt tőle néhány oldalas listát.[37] 1965-ben Bogdán Istvánnal és Horváth Jánossal közösen részt vett *A magyar levéltári irodalom bibliográfiája* elkészítésében. 1968 februárjában beadott jelentésében már semmiféle publikációs tevékenységről nem számolt be.

1960-as munkahelyi értékelése szerint, amióta alkalmazásra került „a politikától igyekszik visszahúzódni. [...] Önálló tudományos munkát eddig sem végzett, ilyen tervei a jövőre nézve sincsenek, de az idegen nyelvű szakfolyóiratokból szemléket/cikkismertetéseket készít a *Levéltári Közlemények* számára. Olvasottságánál fogva könyvtári referenciaszolgálatra alkalmas, széles érdeklődési

körével kapcsolatos viszont, hogy figyelme szétszóródó. Adminisztratív feladathoz a könyvtári munkájánál kevesebb érzéke van. Egyénisége közlékeny, a könyvtárat nagy számban felkereső dolgozókkal szívesen beszélget. Vigyáznia kell, hogy ez a hivatali munkától időt ne vonjon el. Törekednie kell továbbá, hogy a társasági magatartás helyett a hivatali életben szokásos, fegyelmezettebb magatartást szokjon meg."[38] Az értékelésből – amelyet neki is átadtak, és amelynek átvételét aláírásával is hitelesítette – világosan kitűnik, hogy Rajk Júlia a levéltárban eltöltött tizennégy éve alatt egyáltalán nem törekedett a szakmai elismerés megszerzésére.

Munkahelyén elsősorban a szívének kedves Rajk László-életrajz megírásához szükséges adatokat gyűjtött, amelyhez egy hónap kutatói szabadságot is kérelmezett.[39] 1967-ben két hétre hivatalos kutatóútra ment Csehszlovákiába, mert tudta, hogy Rajk László spanyolországi utazása előtt két évet Pozsonyban élt.[40] Többször járt Franciaországban: 1962-ben és 1969-ben fizetett tanulmányi szabadság keretében,[41] 1970-ben pedig – amikor a párizsi Magyar Intézetet kereste fel – „felsőbb szervek határozata alapján".[42] 1972-ben tíz nap fizetés nélküli szabadságot kapott, hogy elhunyt unokanővére hagyatékát Párizsban rendezze. A levéltárosi állását kihasználva iratokat kért át Budapest Főváros Levéltárából, amelyeket aztán munkaidőben legépeltetett.[43]

A levéltárat bázisként használta, innen szervezte az életét. A Várban lévő akadémiai intézetek és a levéltár dolgozói egy helyre jártak ebédelni. Ebédnél Júliát mindig fiatal levéltárosok fogták közre, akikkel tréfálkozott, beszélgetett, meghallgatta személyes gondjaikat, és tanácsokat adott nekik.[44] Szoros kapcsolatot ápolt Trócsányi Zsolttal, a levéltár nagy tekintélyű középkorszakértőjével.[45] Júlia szervezte meg Károlyi Mihályné első nyilvános magyarországi előadását is a levéltárban. Még belügyminiszterné korából jó viszonya volt Károlyinéval, és biztosan nem felejtette el Károlyi Mihály szolidaritását sem a Rajk-per idején.[46] Annyi bizonyos: minden alkalmat megragadott, hogy ne kelljen dolgoznia. A kuta-

tónapok, a betegállomány, a hivatalos és fizetés nélküli szabadság alatti külföldi utak során az érdekelte, aminek az értékét a fogságokban megtanulta: az emberi kapcsolatok.

Nyugdíjba vonulásakor ismét konfliktusba került a pártközponttal, mivel a vártnál alacsonyabb nyugdíjat állapítottak meg, nem véve figyelembe a saját jogon ledolgozott munkaviszonyát. Munkaviszonyának megállapítása megalázó és fájdalmas utánajárást igényelt, ami kínos politikai kérdéseket is felvetett. A levéltárban őrzött személyes dossziéjából végigkövethető, hogyan harcolta ki, hogy szolgálati idejét 1935. április 6-ától számolják.[47] (A nyugdíjához hozzájött még a kiemelt özvegyi nyugdíj, amit kivégzett férje után kapott.)[48]

1974-ben hatvanadik születésnapja és nyugállományba vonulása alkalmából a Munka Érdemrend aranyfokozatát akarták adományozni számára. (Ugyanezt a kitüntetést 1970. április 4-én már megkapta egyszer a Rajk László körüli 1969-es rehabilitációs hullám eredményeképpen.) A kitüntetésre a Művelődési Minisztérium terjesztette fel, de Kornidesz Mihály, az MSZMP KB tudományos osztályvezetője 1974. január 29-én azért bizalmas iratban Aczél György jóváhagyását is megkérte. A kérdéssel az MSZMP KB Titkársága is foglalkozott 1974. február 4-ei ülésén a Központi Bizottság illetékes osztályának kérésére. Úgy vélték, Rajk Júlia kitüntetése „esetleg politikai problémákat" vethet fel.[49] A Titkárság jóváhagyása után végül megszületett a kitüntetési javaslat: „Hatvanadik születésnapja alkalmából, eredményes munkássága elismeréséül". Jellemzése szerint „Rajk Lászlóné elvtársnő 1937–1956-ig az MKP, illetve az MDP tagja volt, azóta párton kívüli. 1959 óta dolgozik a Magyar Országos Levéltárban könyvtárosi, majd főkönyvtárosi beosztásban. Társadalmi munkát töretlen lelkesedéssel, rendkívül eredményesen végez. Segítőkész ember, kitűnő kolléga."[50] A kitüntetést Júlia 1974. február 18-án vette át Nagy Miklós művelődésügyi minisztertől.[51] Bár a kitüntetés végül nem járt „politikai problémákkal", Júlia ettől még nem lett lojális a Kádár-rendszerhez.

Antigoné szerepében

„László árnyékát soha nem akarom átlépni"[52]

Rajk Júlia Rajk Lászlót a magyar munkásmozgalom kiemelkedő alakjának tartotta, és az volt a célja, hogy ezt a párt is elismerje. Rajk Lászlónak csak a kádári Magyarország adhatta meg ezt az elismerést, így Júlia ebben a kérdésben együttműködött a rendszerrel, mi több, kikövetelte az elismerést.

Júlia levéltárosként és özvegyként is kereste a Rajk-per anyagait. Ezeket a pártközpont titkárságán Szőke Antal kezelte megkülönböztetett figyelemmel. A Belügyminisztérium operatív nyilvántartóját, ahol másfél millió kartont őriztek,[53] 1954-ben vizsgálták felül.[54] A Párttörténeti (1990-től: Politikatörténeti) Intézet Levéltárában ma is megvannak azok a kérőlapok, amelyeket Rajk Júlia töltött ki jellegzetesen nagy betűivel. Az intézet akkori igazgatója, Nemes Dezső a legmagasabb fórumhoz fordult, hogy mit is tegyen a kutatási kéréssel. Mint említettük, Rajk Júlia monográfiát akart írni a férjéről, amelyhez megkapta a jóváhagyást is: betekintést engedtek neki a „párt- és állami jegyzőkönyvekbe, iratokba". De hogy melyikbe, azt Nemes Dezsőnek kellett eldöntenie, így a felelősséget is neki személyesen kellett viselnie. Nem meglepő tehát, hogy Júlia kevés anyagot kapott meg.[55] Számos levéltári jelzet hamis nyomnak bizonyult, de például Rajk Lászlónak a pártból való kizárási határozatát megtalálta.[56]

A Rajk-per jegyzőkönyvét Rajk Júlia haláláig nem láthatta. Hiába tudta az iktatószámot, a Párttörténeti Intézet Levéltárában még a nyilvántartott anyagba sem kapott betekintést. A levéltárban ugyanakkor volt egy legendás szekrény, amelyben a nyilvántartásban nem szereplő belügyi anyagokat tárolták. Júlia többször is határozottan betekintést követelt az anyagokba, és nem habozott kifejezni a csalódottságát, hogy azt még az úgynevezett reha-

bilitáció lezárása után sem engedélyezték neki, különféle átlátszó ürügyekkel: „Nagyon kíméltek, habár én mondtam, hogy öt év alatt, amíg a gyerekemet nem láttam, a férjemet elvesztettem, én mindent elvesztettem, akkor nem kíméltek."[57] „Én nem tudtam megnézni a politikai bizottsági jegyzőkönyveket, sem a titkárságnak a jegyzőkönyveit."[58] Azt is sérelmezte, hogy amíg a funkcionáriusok és az általtörténészek hozzájutottak az iratokhoz, ő, Rajk László özvegye nem. 1960 és 1966 között Hajdu Tibor volt a Párttörténeti Intézet Levéltárának helyettes vezetője, majd vezetője. A kutatás nehézségeire utalva a rá jellemző öniróniкus mosollyal emlékezett: „Én is a nehézségek közé tartoztam", hiszen „Nemes Dezső és a gyakorlat megszabta, mit illik és mit nem illik kiadni a kutatóknak". A legendás Vörös Könyvet például – a Horthy-rendőrség nyilvántartását a gyanús politikai mozgalmakról és személyekről – csak a kutatandó személyre vonatkozó részek kimásolásával lehetett kutatni. Egyik nap a kutatóteremben Júlia észrevette, hogy Domonkos József, a koncepciós perek végrehajtásában „megbízható" szerepet játszó jogász az általa is látni óhajtott Vörös Könyvet olvassa. Ekkor berontott Hajdu Tiborhoz, „mert ha ő valakivel beszélni akart, akkor beszélt", és megkérdezte, hogy „mi a különbség közte és a Domonkos között". Erre Hajdu Tibor csak annyit mondott, hogy ő nem adott kutatásra engedélyt, valaki más döntötte el, hogy Domonkos elvtárs megbízható, nem gondolva arra, hogy külön szobában kellett volna a kezébe adni a sokak által óhajtott, fontos történeti forrást.[59] A Rajk Júlia és Hajdu Tibor közötti viszony a későbbiekben sem lett jobb, főleg beosztottakon keresztül érintkeztek. „Kiadtam, amit ki lehetett adni, és kiadtam, ami hasznos volt" – foglalta össze Hajdu Tibor a tevékenységét.[60]

Rajk Júliát különösen érdekelte annak a magnótekercsnek a sorsa, amelyen az akkor keringő történetek szerint Kádár rábírta Rajkot, hogy vállalja el a neki kiosztott szerepet, és amit Rákosi titokban rögzített. Társaságban többször is elmondta,

nem akar úgy meghalni, hogy nem tudja ezzel kapcsolatban az igazságot.[61] (A magnófelvételek leírásának története méltó volt a készítés körülményeihez.)[62] Hajdu Tibor – akinek Júlia egyébként sokat segített a számára is fontos, Károlyi Mihályról szóló monográfiája elkészítésében Károlyi feleségén keresztül – egyike volt azoknak, akik tudták, hol vannak a dokumentumok, de – mint ifj. Rajk László később elmondta – „anyám életében erről nem közölt semmilyen információt".[63] Hajdu volt az, aki 1956-ban személyesen vitte át a felvételeket Czinege Lajos páncélszekrényéből az Akadémia utcába.[64] Utóbb Hajdu is érezte, hogy magyarázattal tartozik: „A levéltáros titoktartása nem kevesebb, mint az orvosé" – értelmezte újra az iratkezelők feladatát a *Népszabadság*ban megjelent cikkében. „Egyszer Rajk özvegye példálózott nekem, mennyire izgatja, mi hangzott el az ominózus beszélgetésen. Azt gondoltam: neki bizony elmondanám, ha tudnám, hogy hallgat róla. De nem mertem megkockáztatni." Hajdu jó emberismerő volt, tudta, hogy Rajk Júlia biztosan nem fog hallgatni, őt ugyanis semmilyen cenzúra nem kényszeríthette hallgatásra.[65] Latolgatta, mi fog történni, ha megosztja tudását Rajknéval: „Ami a szívén, az a száján, azonnal berohant volna Kádárhoz, ő meg megkérdezte volna, hogy honnan tudja. Neki semmi baja nem lett volna. Itt ér véget a bátorság."[66] Hajdu ugyanakkor nem volt meggyőződve arról, hogy Júlia Rajk László-életrajzából lesz valami. Gyakorlott történészként felismerte, hogy Júlia egyedül képtelen egy nagyobb lélegzetű történeti munka megírására. „Minek kockáztattam volna a nyakamat olyasmiért, ami soha nem készül el?"[67]

Rajk Júlia nem adta fel a reményt: nemcsak életét, hanem munkaidejét is férje emléke megőrzésének kívánta szentelni. Óvári Miklós, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának akkori vezetője támogatta, hogy Júliát az Országos Levéltárból a Történettudományi Intézetbe helyezzék, ahol megírhatja a férjéről szóló monográfiát – ha a Titkárság is egyetért

ezzel.[68] A Titkárság azonban – különösen Kádár János – nem értett ezzel egyet. A legkevésbé az hiányzott neki, hogy Rajk Júlia – egy tudományos intézet „pártatlanságával" felfegyverkezve – újabb térhez jusson. E beláthatatlan következményekkel járó kutatási lehetőség okozta pánikban azonnal el akarták helyeztetni Rajknét a levéltári források közeléből.[69] Végül győzött a kompromisszum: maradt az Országos Levéltár II. Újkori Osztályán, de több kutatónapot kapott.[70]

A „SÍREMLÉKMŰ", ÉS AZ 1959-ES ÚJABB TEMETÉS

A Kádár-rendszer saját legitimitásának megteremtése érdekében nagy hangsúlyt helyezett a magyar munkásmozgalom történeti folytonosságára. Ez lehetőséget adott a Rákosi-rendszertől való elhatárolódásra és a forradalmi hagyomány életben tartásával az 1956-os forradalom „ellenforradalomként" való megbélyegzésére. A történelmi múlt ellenőrzéséért folytatott küzdelemben fontos szerep jutott a munkásmozgalom mártírjainak. 1959-ben számukra hozták létre a Kerepesi temető Munkásmozgalmi Panteonját.

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. március 9-én foglalkozott azzal, hogy az 1956-os „ellenforradalom" mártírjainak – Mező Imrének, Sziklai Sándornak és másoknak – a sírjai „méltatlan módon vannak kezelve". A cél nemcsak az volt, hogy a mártírokat eltemessék, hanem az is, hogy döntést hozzanak: kit temessenek a Kossuth-mauzóleum mellé, és hogy állítsanak-e külön síremléket az 1919-es fehérterror áldozatainak.[71] Praktikus politikai és legitimációs célok keveredtek a párttörténet feldolgozásával. A kommunista mártírok sírjainak rendbe hozásáról és egy ideiglenes síremlék felállításáról az 1957. április 8-ai titkársági ülésen döntöttek,[72] az 1957. április 26-ai ülésen pedig az ezzel foglalkozó bizottság létrehozásáról, amelynek vezetője Kiss Károly lett, tagjai között pedig ott találjuk a volt pénzügyminiszter Olt Károlyt, Aczél Györgyöt és másokat.[73] A Párttörténeti Intézet Régi Párttagok Ügyével Foglalkozó Bizottságának javaslatára Kiss Károly vezetésével hozták létre a Mártír Síremlékmű Bizottságot. Kiss Károly az 1957. június 17-ei politikai bizottsági ülésen így foglalta össze az építkezés célját: „Ez a mű olyan legyen, amely az elkövetkező évtizedekben is szolgálja a megfelelő célt, és [...] a jövő évtizedben is lehet odavaló, tisztes harcosokat temetni."[74] Ezután lángolt fel a vita arról, hogy ki is az „odavaló, tisztes harcos". A névsor összeállítása hosszú időre lehetőséget teremtett a Politikai Bizottság tagjainak, hogy a magyar munkásmozgalom történetével kapcsolatos nézeteiket ütköztessék. Kádár meg is állapította: „Olyan különbözőek a nevek, hogy ha egyszer feltámadnának, akkor talán össze is vesznének."[75]

A fő kérdés azonban nem az volt, hogy a listán „nagyrészt ágyban meghalt emberek" vannak. Kádárt a leginkább az izgatta, hogy azok, „akik tragikus módon pusztultak el [értsd: a párton belüli tisztogatások áldozatai voltak], most ők a munkásmozgalom mártírjai vagy nem mártírjai".[76] Kérdésként merült fel az is, hogy ábécé- vagy halálozási sorrendben vessék-e fel a neveket. Ez utóbbit Aczél javasolta, de végül a politikailag ártalmatlanabb megoldás mellett, a születési dátum mellett döntöttek – így az 1949-es évektől kezdve megszaporodó halálozási dátumok nem voltak olyan feltűnőek.

A Politikai Bizottság végül 1958. június 17-én fogadta el a meghatározást: eszerint „az odavaló, tisztes harcosok" azok, „akik egész életüket a munkásmozgalomban töltötték, függetlenül attól, hogy milyen módon haltak meg".[77] Az eredeti tervek szerint a nevek felvésése volt igazán fontos, nem pedig a koporsók és az urnák, amelyeket ott valóban elhelyeztek volna. Az emlékművön a halottak neveinek elhelyezése a történelmi fontosságot követte, az alsó részre a kevésbé jelentős elvtársak kerültek. Az építkezés költségeit a kibocsátott emlékbélyegekből fedezték, amelyből 3 millió 50 ezer forint

érkezett az e célra elkülönített számlára. A tervezett költségekhez hiányzó egymillió forintot végül állami póthitelből fizették ki.[78] Miután a legfontosabb kérdés eldőlt, már csak a felvésendő nevek véglegesítése volt hátra.

Ezzel a feladattal az 1958. június 29-ei politikai bizottsági ülésen foglalkoztak. A vita természetesen akörül forgott, hogy ki miért van rajta, és ki miért hiányzik az ötvennégy valódi hamvat és hetvennégy megörökítésre méltó nevet tartalmazó listáról, amelyet a június 17-ei PB-ülésen fogadtak el. Ami a „négyeket" illeti, Szőnyi Tibor áttemetését főleg Kádár ellenezte, noha Orbán László jelezte, hogy ők négyen „a közvéleményben nagyon együtt szerepelnek".[79] Szőnyi végül lemaradt a listáról, mert ő „csak" a halálában volt mártír, életében nem.[80]

Kiss Károly elmondta: „Nem szándékozunk az ország különböző helyein sírt bontani és csontokat áthozni. Csak a nevüket vessük fel [...] Ez az emlékmű még száz év múlva is emlékmű lesz."[81] Éppen ez utóbbi perspektíva rémítette meg Kádár Jánost, aki pontosan látta, hogyan keveredik a temetkezési hely és az emlékmű elképzelése. Az ő számára a történelem súlyos teher volt, ezért igen ingerülten vett részt a vitában. Részletesen leírta például azt a német emlékművet, amelyet ideális megoldásnak tartott volna az elhunyt elvtársak emlékének megőrzésére: „Itt olyan megoldást alkalmaztak, hogy a neveket nem emléktáblán tüntették fel, hanem egy könyv formájában bekötve befalazták az emlékműbe."[82] Aczél György a dolog praktikus oldalát nézte, és azt elkerülendő, hogy „egyesek állandóan újabb neveket reklamáljanak", kiküldette a listát véleményeztetni a pártszervezetekhez.[83] Végül a legvégső változatot a Régi Párttagok Bizottságának véleményezése után, 1959. szeptember 19-én fogadta el a titkárság.[84]

A kommunista mozgalom régi elvtársainak megítélése természetesen sokat nyomott a latban, így nem meglepő módon Rajk Júliát is győzködték: egyezzen bele, hogy Rajk Lászlót újratemessék a Panteonban. (Arról, hogy a Rajk-per négy halottja

közül miért csak hármat vittek át, nem beszéltek nyilvánosan.) Az újabb temetésnek nem volt egyértelműen pozitív a visszhangja. Voltak, akik úgy vélték, hogy „Júlia igen büszke volt erre, úgy gondolta, most jutottak a földi maradványok az őket megillető helyre".[85] Ugyanakkor Rajk Júlia csak Rajk Jenő győzködésére fogadta el, hogy „kilométerkövek" alá temessék a férjét.[86] Végül Rajk László elfoglalta helyét a hivatalos emlékezetben, amelynek árát Rajk Júlia úgy volt kénytelen megfizetni, hogy a munkásmozgalmi ünnepeken együtt koszorúzott a férje és Nagy Imre haláláért felelős elvtársakkal.[87]

A panteon ünnepélyes felavatása nem tett pontot az emlékmű létrehozását kísérő viták végére. A viták egészen a hatvanas évek elejéig folytatódtak. Egyrészt az építkezés sem fejeződött be időben, így a kegyeleti helyszín az állami építőipar állandó felvonulási színterévé vált, másrészt a megörökítendő névsorral kapcsolatban állandósultak a párton belüli konfliktusok: ki legyen az emlékművön felül, ki alul megörökítve – a neveket ugyanis 1959-ben végül összevissza vésték fel, nem vállalva a döntéshozatal következményeit. A Munkásmozgalmi Panteon mai formáját csak 1963-ban nyerte el. Ekkor került rá a kegyeleti bizottság javaslatára a felirat, amelynek első változata így szólt: „A kommunizmus ügyéért áldozták életüket." Ez végül „A kommunizmusért, a népért éltek" feliratra szelídült. Ekkor egyszeri állami gyorskölcsönből befejezték az alsó részek kialakítását az urnák számára, és a szürke gránitpilonokra időrendben újból felvésték a neveket. A díszsírhelyek is véglegesen elkeltek, és a javaslatot készítő Szerényi Sándor (ő volt a Kegyeleti Bizottság elnöke) szerint a levegős kialakítás, amely figyelembe vette a lehetséges későbbi elhunytakat, több évtizedre megoldotta „az elhunyt kimagasló harcosok emlékének megőrzését".[88]

Rajk Júlia számára létfontosságú volt, hogy ártatlanul kivégzett férje neve szerepeljen az emlékművön, ezért nagy figyelemmel kísérte az építkezés fázisait.

A Rajk-évfordulós megemlékezések politikája

Rajk László születésének évfordulóját először 1959-ben akarták megünnepelni. Kállai Gyula szóbeli javaslatát azonban, amely a Párttörténeti Intézet által elkészített megemlékezési tervet tartalmazta, a titkárság elutasította.[89]

„Pártszerűen" végül 1964-ben ünnepelték meg először Rajk László születésnapját. Az MSZMP Politikai Bizottsága Nemes Dezsőt bízta meg, hogy „fogadja Rajk Lászlóné elvtársnőt".[90] A beszélgetésen elhangzottakat nem ismerjük, de tény, hogy a párt ekkor hivatalosan is megemlékezett az évfordulóról. A politikai bizottsági tagok ezzel kapcsolatos találkozóit később is jegyzőkönyv rögzítette.[91] A Szabad Európa Rádió értesülése szerint Komócsin Zoltán ez irányú beavatkozása után 1964. március 8-án jelent meg az a *Népszabadság*-cikk, amelyben először szerepelt a később gyakran használt formula: „Rajk László emlékét, amely ma tisztán ragyog, örökre megőrzi a pártunk".[92] A cikkről a Politikai Bizottság 1964. március 3-ai ülésén döntöttek, és egyúttal arról is, hogy a megemlékezéssel nem kell túlzásokba esni, és „a cikkhez fényképet közölni nem kell".[93]

A Rajk-per közelgő huszadik évfordulója, amely egybeesett Rajk László hatvanadik születésnapjának megünneplésével, akcióra serkentette a MSZMP titkárságát. Az Agitációs és Propagandaosztálytól javaslatot kértek, hogy mit nevezzenek el Rajk Lászlóról: utcát, kollégiumot vagy más közterületet. A tervek között az Árpád híd mellett épülő lakótelep is szerepelt, de Aczél György végül elállt az ülés előtt általa is jóváhagyott előterjesztés támogatásától, így a titkárság 1968. december 29-ei ülésén „a túlzásoktól való óvakodás" jegyében döntött.[94] A *Párttörténeti Közlemények*ben megjelenő „hivatalos" megemlékezés mellett elvetették azt a felvetést is, hogy a *Népszabadság*ban is megjelenjen megemlékezés, mondván, „ez már egyszer megtörtént". Ugyanakkor a titkárság múltfeltárással kapcsolatos buzgalmát láthatóan a félelem motiválta: „Bizonyos mértékig elejét vehetnénk ezzel az ellenséges propagandakampánynak, amire halálának huszadik évfordulóján számíthatunk" – jelentette ki Pulai Árpád.[95] Ennek érdekében úgy döntöttek, hogy Aczél Györgynek beszélnie kell ifj. Rajk Lászlóval.[96] A beszélgetést azonban a fiú visszautasította.[97]

A Rajk Lászlóról elnevezett közterület vagy épület nagy fejtörést okozott a pártvezetésnek. Az MSZMP Agitációs és Propagandaosztálya 1963. február 5-én jelentést készített az ügyben, amelyben megállapították, hogy Rajk Lászlóról már neveztek el utcát vagy teret Mezőörsön, Mózson, Csökmökön, Füzesgyarmaton és Körösladányban, sőt utóbbi településen még Rajk László Termelőszövetkezet is működött.[98] Egy korábbi előterjesztésben a titkárságnak azt javasolták, hogy laktanyát nevezzenek el Rajkról, ez utóbbi azonban végül „nem került végrehajtásra". Később a BM Rendőrtiszti Akadémiát javasolták, valamint egy utca elnevezését emléktáblával.[99] Az 1969. január 7-ei PB-ülés „jelentősebb útvonal" elnevezése mellett döntött, emléktáblával, és a Rendőrtiszti Akadémia helyett végül egy „polgári jellegű oktatási intézményt vagy ismertebb kollégiumot"[100] javasoltak. Ekkor döntöttek arról is, hogy Rajk László sírjánál a Központi Bizottság nevében is koszorúznak.

Rajk László születésének hatvanadik évfordulóján a budapesti XIII. kerületi Pannónia utcát Rajk László utcának keresztelték át. Júlia „kétlelkűsége"[101] a koszorúzási ünnepségek rituáléjában is megjelent. Először a „hivatalos" Magyarország koszorúzott, a nomenklatúra kulcspozíciókat betöltő elvtársai, majd Júlia barátai, a pártellenzék. A koszorúzások után utóbbiak a Szabadság Szállóban ültek le a volt börtöntársakkal megbeszélni az aktuális politikai helyzetet.[102]

A Vígszínház falán elhelyezett márvány emléktábla szövege szerint Rajk „a magyar és nemzetközi kommunista mozgalom kiemel-

kedő harcosa, népünk hűséges fia" volt. Az avatáson a Himnusz elhangzása után Berek Kati szavalt egy Kányádi Sándor-verset. A verset a régi Szabó Ervin könyvtárbeli munkatárs, Marót Miklós választotta, amire Júlia telefonon kérte meg.[103] A Munkáskórus előadása után Sarlós István, a Fővárosi Tanács VB-elnöke mondott beszédet. A koszorúzásnál, amelyet aztán a Kerepesi temető Munkásmozgalmi Panteonjába helyezett sír megkoszorúzása követett, minden szervezet képviseltette magát, amely Rajk László életében fontos szerepet játszott: a kerületi pártbizottság, a Hazafias Népfront, a Partizánszövetség, valamint a Csepel Vas- és Fémművek. Ennél fontosabb volt Apró Antal, Aczél György és Németh Károly személyes jelenléte.[104]

Anya és fia között az egyetlen komolyabb konfliktus az utcaelnevezés miatt alakult ki. Rajk Júlia mindig azt kérte, hogy férjéről iskolát vagy a népi kollégiumi mozgalom emlékére kollégiumot nevezzenek el. Az utcaelnevezés elfogadása miatt ifj. Rajk László kopaszra borotválta a fejét, és úgy ment el az emléktábla-avatásra.[105] Az eseményről minden napilap tudósított, így a beszédek rövid ismertetése alapján képet kaphatunk arról, miért is került konfliktusba anya és fia.[106] A tudósítások szerint „levontunk minden szükséges tanulságot: maradéktalanul rehabilitáltuk az életben maradtakat és az áldozatok emlékét, és mindenekelőtt olyan társadalmi viszonyokat teremtettünk, amelyekben többé hasonló tragédiára nem kerül sor".[107] Az eseményről készített képen tapintani lehet a feszültséget. Rajk Júlia hódprémből készült kalapban és ocelotmintás bundában földre szegezi a tekintetét, miközben ifj. Rajk László ökölbe szorítja a kezét.[108]

Anya és fia a „szükséges tanulság levonásának" megítélésben nem értettek egyet. Az emléktábla-avatás és az 1969-es megemlékezések nyilvánossága azt sugalmazta, hogy a múlttal való leszámolás megtörtént: a Kádár-rendszer elhatárolódott a korábbi törvénytelenségeket elkövető Rákosi-rendszertől. Kádár természetesen azokat a történeti elemeket emelte ki a múltból, amelyek rendszerét

erősítették: egyrészt saját szenvedését a börtönben, másrészt, hogy „a sárba tiport kommunista becsületet csak az 1955-ös rehabilitáció tisztítja meg",[109] és abban már ő is részt vett. A névtabu továbbra is működött: „Rajk László neve élő tiltakozás minden szocializmusellenes rágalmazással szemben."[110] Ennek a névnek azonban egy hivatott védelmezője volt: Rajk Júlia, és ő a munkásmozgalom harcosaihoz méltó megemlékezés érdekében elfogadta ezt az interpretációt. Neki személy szerint fontos volt, hogy a *Népszabadság*ban – amelynek elődje, a *Szabad Nép* 1949-ben rendkívül alpári hangon szidalmazta a férjét – nyomtatásban megjelenjen Rajk Lászlóról: „alakja tisztán áll mindannyiunk előtt".[111] A „tiszta név", mint az ártatlanul szenvedés szinonimája az ezután megjelenő, „hivatalos" rituális megemlékezések visszatérő eleme lett.[112] Rajk László emlékezete ekkor vált szét két részre: egyrészt az ártatlanul meghurcolt kommunista ritualizált emlékére, akinek „neve ma tisztán fénylik"[113] (erre a tiszta névre emlékeztek azzal, hogy a Munkásmozgalmi Panteonban koszorúztak, és 1969. november 6-án Rajk Lászlóról nevezték el a XIII. kerületi Radnóti Miklós utcai Általános Iskolát), másrészt a Rajk László haláláért felelős Kádár János szerepének elhallgatására.

Az emlékezet kialakításában fontos szerepet játszottak a kollaboráló értelmiségiek, akik a gyilkosságért általában az eltorzult, de amúgy jó ügyért harcoló politikai rendszert, esetleg személy szerint Rákosit hibáztatták.[114] Ifj. Rajk László azért tiltakozott, mert „felhasználták Rajk Lászlót, de ő igazán nem illeszkedett bele az egész Kádár-féle koncepcióba".[115] Kállai Gyula így foglalta össze azokat az elemeket, amely Rajk László 1956 utáni emlékezetének kialakításában a párt számára fontos szerepet játszottak: „A Szovjetuniót, a szocializmust és a kommunizmust éltetve halt meg. Nem tudhatott magyarázatot adni arra, miért következett be az, ami vele történt, de a tragikus halál küszöbén sem változott meg a hite és meggyőződése, ami egész életében vezérelte: a szocializmus ügye előbb-utóbb minden akadályon át diadalmas-

kodik."[116] A Rajk-emlékhelyek, az emléktábla, a Panteon megkoszorúzásának rituáléjáról mindig a pártvezetés legfelsőbb szintjén hoztak határozatot.[117]

Szintén 1969-ben jelent meg az első „hivatalos" pártértékelés Rajk László életéről. A Párttörténeti Intézet két munkatársát, a Politikai Bizottság határozata alapján az intézet igazgatója, Vass Henrik bízta meg a feladattal, hogy „ami rágalom Rajk körül, azt nézzék meg".[118] A rendkívül gyors tempóban elkészült munka, amely az akkor hozzáférhető összes levéltári anyag felhasználásával készült, az elvártaknak megfelelően a felelősség kérdését meglehetősen elnagyoltan kezelte, és kiváltotta Rajk Júlia személyes haragját is.[119]

Júliát a *Párttörténeti Közlemények*ben megjelent cikk csak kétszer említette: először Rajk László 1944-es letartóztatása kapcsán, amelyre az ő lakásán került sor, „aki a rendőrségen nyilvántartott kommunista volt".[120] A csatolt lábjegyzetből kiderül, hogy ez Rajkné személyes közlése volt, tehát a cikk szerzői meginterjúvolták őt, de maga a megfogalmazás, amely nélkülözi az esetleg elvárt elismerést, nem volt a legszerencsésebb. Akárcsak Rajkné második említése, amely szerint „Rajk Földi Júlia és Markos György társaságában" indult haza Németországból. Ez ismét csak nem adta meg Rajk Júliának az általa elvárt helyet férje életében.[121] Arról nem is beszélve, hogy Rajk László előző élettársa esetében az életrajz kiemelte annak nagypolgári származását, valamint a nő szülei nagypolgári könyvtárának hatását Rajk László szellemi fejlődésére.[122] Mivel Rajk Júlia szegény proletárcsaládból származott, számára ennek a ténynek a kiemelése az amúgy is meglevő kisebbrendűségi érzését erősítette.

A rituális megemlékezés világában ezek az egybeesések nem voltak véletlenek, és jelezték Rajk Júliának, hogy Rajk László emlékezetén többekkel kell osztoznia, ha nem mutat megfelelő együttműködést. A rövid Rajk-életrajz szerzője, Sipos Péter nem mutatta meg a készülő művet Júliának. Amikor Rajkné a Hajdu Tibor által írt

Károlyi-életrajz kapcsán békítette az elégedetlen Károlyinét, azt mondta: „Hogy örülnék, ha a Laciról ilyen könyv lenne."[123] Ezt Hajdu Tibor meglehetős kétkedéssel fogadta, hiszen ha valaki, ő tudta, hogy Rajkné nem tűr kompromisszumot a férje életének megírásában, még olyan fokút sem, amit Károlyiné elfogadott.

Rajk Júlia ugyanebben az évben, Rajk László születésének hatvanadik évfordulójára a Magvető Kiadónál kötetet akart megjelentetni, amely Aczél György védnöksége és közvetett ellenőrzése alatt készült.[124] A tervet a Magvető akkori igazgatója, Kardos György is támogatta.[125] A kötetbe szánt tanulmányok és visszaemlékezések el is készültek, a kiadó még a honoráriumot is kifizette. A könyv megjelentetése ellen azonban végül személyesen Kádár lépett fel, mert attól tartott, hogy a visszaemlékezések közé „apokrif" szövegek is bekerülnek. Így inkább vállalta a kisebb botrányt, mint azt, hogy a Rajk-perben játszott szerepével szembesüljön. A Rajk-perért való felelősségvállalást – mint arról már esett szó – mindig azzal hárította el, hogy ő maga is megjárta Rákosi börtönét, tehát ő is „csak" áldozat volt.[126]

A szóbeliség spontaneitásának valós veszélyeit felismerve (Kádár is emlékezhetett Rajkné rögtönzött előadásának hatására a Petőfi Körben) Széll Jenőnek a Rajk László életéről meghirdetett MÚOSZ-beli előadását a kezdés előtt fél órával mondatatták le, Vass Henriknek, a Párttörténeti Intézet igazgatójának a közreműködésével, Széll Jenő váratlan betegségére hivatkozva.[127]

Megjelent viszont Mód Aladár *Ideológia és felelősség* című, Rajkról szóló írása a *Kortárs*ban.[128] A cikk nagy vihart kavart, és Rajk Júliát arra késztette, hogy számára idegen terepen, írásban is kifejtse nézeteit. A Mód Aladár-cikk felvetette azt a kérdést, amit addig és azután is jó ideig került a hivatalos magyar közéleti publicisztika: a felelősség kérdését. Az *Élet és Irodalom*ban f. v. monogrammal megjelent cikk ezt így foglalta össze: „Az eddigi visszaemlékezések többségét az önfelmentés vagy a memóriazavar jellemzi inkább, mint a nyílt szembenézés a felelősséggel."[129] Mód Aladár

érvelése – amely ismét felvetette Rajk Lászlónak a perben játszott felelősségét, amiért felvállalta a koholt vádakat – végül arra jutott: nem szabad többé megtörténnie, hogy derék kommunisták ilyen bonyolult helyzetbe kerüljenek. Ezt Rajk Júlia nem hagyhatta szó nélkül, és álláspontját, amellyel leleplezte az önmentegetési kísérletet, hosszú cikkben fejtette ki. Válaszát Kardos László, Tánczos Gábor és Szekeres György is elolvasták megjelenés előtt, és tanácsaikkal segítették.[130] „Anyám tisztában volt a saját képességeivel" – mondta el fia a cikk megírásának körülményeire utalva.[131] Ám nemcsak Júlia tudta, hogy fontos a cikk, hanem az őt mindig támogató barátai is. Egy cikknek, amely Rajk Júlia neve alatt jelenik meg, súlya van, tehát minden szót megfontoltak. A cikk stílusa elüt az amúgy is keveset író Rajk Júlia korábbi szövegeitől, mégis fontos számadás arról, hogyan gondolkodott 1969-ben.

Rajkné a későbbiekben is minden fórumot megragadott az általa összeállított kötet népszerűsítésére. Amikor 1970-ben a titkárság megismételte az 1962-es beszélgetést a koncepciós perek áldozatainak hozzátartozóival, Rajkné „az általa készített visszaemlékezés-kötetről szólva elmondta, hogy kinek az írását tartja jónak és kiét nem".[132]

1974-ben, Rajk László hatvanötödik születésnapján is koszorúztak a vígszínházi táblánál. Ott volt Aczél György, Jakab Sándor, Katona Imre, Bakó Ágnes és a hozzátartozók. A következő jelentősebb megemlékezés-hullám 1979-ben söpört végig Magyarországon, és az ünnepségeknek ezúttal is ugyanazok voltak a színterei: a Vígszínháznál elhelyezett tábla, illetve a Munkásmozgalmi Panteon-beli sírhely. Itt azok koszorúztak, akiknek közük volt Rajk Lászlóhoz: a KB, a Belügyminisztérium, a KISZ KB, a Partizánszövetség, a Rajk-szakkollégium és a hozzátartozók.[133] Minden napilap közölt nekrológot, amelyek az 1969-ben kialakított emlékezetmintákat ismételték meg.

Rajk Júlia ebben az időszakban is a régi kommunisták megkérdőjelezhetetlen tekintélyű informális vezetője volt. Senki nem

mert neki ellent mondani. Figyelte, irányította a megmaradtakat, segítette a rászorulókat. Széll Jenő elmondta: gyakran születtek úgy cikkei, hogy Rajk Júlia rátelefonált, meghalt valaki, írjon róla az *ÉS*-nek.[134]

A tragikus fordulatokban gazdag „Rajk-sztori" nem kerülhette el az emlékezés másik formáját, a művészetet sem.[135] Az utóbb kultuszfilmmé vált *A tanú* című mozi (1969) Rajk Júliát mélyen felháborította.[136] A filmet – elkészülte után – Bacsó Péter külön levetítette tíz-tizenöt embernek, akik között ott volt Rajk Júlia és Donáthné is. A vetítésről Júlia kirohant, és sírt, mondván, ne csináljanak viccet ebből, ez nem így volt, a film hazug.[137] A film betiltását ugyanakkor nem kérte, noha Aczél Anna, Aczél György lánya úgy emlékszik vissza, hogy film Rajk Júlia kérésére került indexre. Bacsó Péter szerint ugyanakkor ez nem így történt. „Egyébként is, Rajkné Kádár ellenzékéhez tartozott."[138]

A Rajk Kollégium

A Rajk-megemlékezés hivatalos helyeinek és szófordulatainak kialakításával párhuzamosan zajlott a Rajk Kollégium alapítása és elnevezése körüli hatalmi harc. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem akkori rektora, Szabó Kálmán maga is népi kollégista volt, és az egyetemen belül folyó oktatási reformot felhasználta arra, hogy létrehozza az egyetemi képzés egyedülálló formáját. A kollégium alapításában két cél vezette: egyrészt a népi kollégiumok működési mechanizmusának adaptálása, másrészt a társadalmi mobilitás csatornáinak megnyitása. A kollégium alapításának tízéves évfordulóján Chikán Attila, a Kossuth Rádió *Reggeli párbeszéd* című műsorában így foglalta össze a kollégium feladatát: „Hátrányos helyzetű hallgatóknak nyújtunk elsősorban lehetőséget arra, hogy versenyképes, jó közgazdászok legyen belőlük."[139]

A „versenyképesség" és a kollégium demokratikus szerepének együttes emlegetése nagyon is megfelelt Rajk Júlia elképzeléseinek, aki a népi kollégiumok feloszlatásához kötötte a rendszer „eltorzulásának" kezdetét. Az 1970-ben alapított kollégium elnevezése nem ment egyszerűen, hiszen már három éve működött név nélkül, amikor Aczél Györgyöt meghívták az akkor még a Veres Pálné utcában működő kollégiumba, és nekiszegezték a kérdést: mit szólna a Rajk László névhez. Aczél György ekkor felállt, ide-oda járkált a szobában, majd azt mondta, „Nem szerencsés, de lehet". Ezzel a beleegyezéssel is még egy évig tartott az elnevezés jóváhagyása.[140]

A Rajk Kollégiumban álló Rajk László-szobrot Beck András készítette. A szobor gipszterve a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonában volt. Júlia közbelépésére öntötték bronzba a mellszobrot két példányban, amelyből egy maradt a Magyar Nemzeti Galériában, egy pedig a kollégiumba került.[141] Beck András tervezte azt az emlékplakettet is, amelyet a végzős kollégisták kaptak. Az eredeti tervek szerint a plakett egyik oldalán a szobrász által tervezett mellszobor, a másik oldalán pedig egy női alak lett volna, kisgyermekkel, Rajknét és fiát szimbolizálva a temetésen. Chikán Attila szerint Rajkné végül beleegyezett, hogy az anya és gyermek alakja helyett a végzős diák nevét, sorszámát és a végzés évét gravírozzák az emlékplakettra.[142] Ez a beleegyezés jól bizonyítja Júlia egyik legfontosabb emberi teljesítményét, azt, hogy képes volt saját sérelmeitől, fontosságától eltekinteni, ha az ügy úgy kívánta.

A Rajk Kollégium vezetése által létrehozott tanácsadói testület politikai szempontból igencsak vegyes tagsága (KB-tagok, volt népi kollégisták) kimondottan azt a feladatot töltötte be, hogy megvédje a Rajk Kollégiumot a politikai támadásoktól. Az első ilyen támadás akkor következett be, amikor 1975. november 22-én a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen felavatták a szobrot, és külföldi hírügynökségek is közölték a hírt. Az ünnepségen az oktatási rektorhelyettes, dr. Gonda József mondott beszédet.[143] Chikán Attilának az ekkor vele ordító rektorhelyettesnek igazoló

jelentést kellett írnia, és jól jött, hogy a tanácsadói testületnek tagja volt Rajk Júlia is.

Júlia eljárt a Rajk Kollégium hivatalos rendezvényeire, és utána örömmel beszélgetett a kollégistákkal.[144] A népi kollégiumi mozgalom emlékének őrzésében is részt vett, folytatva a hagyományt, miszerint azt a generációt kell segíteni, amelynek tagjai képesek lesznek a hibákat kijavítani. Még 1969-ben, a *Fényes szelek* című film bemutatója után a volt Györffy-kollégisták összeültek a Pilvaxban megbeszélni a látottakat. Itt állítólag „éles vita" alakult ki, sokan „tisztességtelennek" tartották az alkotást. Utóbb e beszélgetésen elhangzottak alapján írt Rényi Péter ledorongoló kritikát a *Népszabadság*ban, mondván, a filmben elsikkadnak a népi kollégium pozitív vonásai. Az említett megbeszélésen természetesen jelen volt Rajk Júlia is, de mivel a találkozón jelenlévő besúgónak nem az ő figyelése volt a feladata, nem tudjuk, milyen véleményt képviselt a vitában.[145] Rajk Júlia a Kardos László-féle népikollégium-kutatás eredményeit is figyelemmel követte. A kutatásban részt vevők gyakran jöttek össze este lakásokon, így Józsa Péternél is.[146]

A Rajk-kollégisták aktív szerepet vállaltak Rajk László emlékének megőrzésében. Testületileg jártak ki a temetőbe koszorúzni. A koszorúzáshoz kezdetben rendőrségi engedélyt kellett kérni a budapesti főkapitányságtól, ám az idő múlásával már „csak" a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem pártbizottságát kellett a megemlékező menetről értesíteni. 1981 után Júlia sírját is megkoszorúzták, de 1989-ben ez a hagyomány abbamaradt.[147]

Az 1989-es a rendszerváltáskor a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem nevéből elvették Marx Károly nevét, és a Rajk László Kollégium neve is csak Chikán Attila személyes közbelépésére maradt meg.[148] Az erről folyó hosszú és szenvedélyes vita inkább a kollégium múltjával való szembenézés volt, hiszen akkor vették fel Rajk nevét, amikor annak a névnek politikai jelentősége volt: a név emlékeztetett az elhallgatásokra és a temetetlen holtakra. A vita utáni szavazáson a kollégisták háromnegyede a név

megtartása mellett döntött.[149] Az 1989-ben fellángoló újraértékelést Júlia fia így kommentálta: „Bizonyos, hogy anyám nehezen birkózna meg a bosszú problémájával, hiszen ő a férjét veszítette, akihez nagyon sok minden fűzte, és örökre magára maradt – de hát anyámnak nem kell már ilyesmin rágódnia: nem él már."[150]

Anya és fia

Rajk Júliának életében a férje emlékének megőrzése után a fia volt a legfontosabb. Gyakorlott interjúadónak számított, de a fiáról nagyon ritkán beszélt. Ilyen ritka alkalom volt az egyik legelső, már említett interjú, amelyet a zágrábi *Vjesnik*nek adott 1956 őszén. (Az interjú fiáról szóló részei a későbbi közlésekbe már nem kerültek át.) A zágrábi újságírónak mesélte el először a történetet, hogyan szerezte vissza kisfiát édesanyja és a nővére, amíg ő börtönben ült. „Amikor erről a témáról kezdett beszélni, Rajkné elővett egy borítékot, mintha engem akarna meggyőzni arról, hogy a fia valóban a saját fia, és megmutatott nekem egy fényképet egy nyolcéves fiúról, aki fehér inget és úttörőnyakkendőt viselt. [...] Itt van, ez ő. Most ismét a saját nevét viseli, és engem hív anyának. A börtönből való szabadulásom után még egy évig csak a nagynénje voltam. Ez volt a legnehezebb év a számomra. Jó néhány hónappal utána se voltam képes kimondani azt a szót, hogy »akasztó«" – nyilatkozta a zágrábi újságnak.[151]

Fia nevelésében kispolgári elveket követett. A nevelés része volt, hogy sokat utaztak az országon belül, Júlia amúgy is szenvedélyes turista volt. Fia erre úgy emlékszik vissza, hogy „amolyan kispolgári módon minden régimódi dolgot megmutatott". Templomba nem jártak, de megtanította fiát imádkozni, és megtartották a vallási ünnepeket is, mint a karácsonyt vagy a húsvétot.[152]

Természetes volt, hogy az anya a fiát minden esetben tigrisként védte. Amikor 1969-ben ifj. Rajk Lászlót az Ifjúsági Park

előtt letartóztatták és megütötték, „édesanyám a maga erőteljes módján berontott néhány helyre, és mindenütt ugyanabba az ávéhásba ütközött".[153] Ekkor Rajkné „teljes nagyasszonyi súlyával" Biszku Bélához fordult, és követelte, hagyják békén a fiát.[154] Végül az ügyet – attól tartva, hogy nagyobb nemzetközi hírveréssel jár majd, mint amennyi kívánatos – ejtették. „Ez volt az egyetlen eset, amikor anyám azt mondta: el kell mennem innen. Addig mindig arról beszélt, hogy nem szabad a könnyebbik utat választani, hogy nem lehet elbújni ott, ahol ez a név semmit sem jelent, ahol nem cipelem magammal ezt a koloncot. Ekkor mégis oda jutott, hogy ha egy ilyen ügyben nem tud megvédeni, nem mondja, hogy ne menjek el."[155] Ifj. Rajk László visszaemlékezésében is azt emeli ki, hogy ezután „mondta anyám azt, hogy menjek el ebből az országból, mert ha a maga súlyával és kapcsolataival ő nem tud megvédeni engem ilyen teljesen nyilvánvalóan képtelen vádak ellen, akkor itt nagyon nagy baj van".[156]

Az eseménnyel kapcsolatban fennmaradt egy másik történet is, e szerint a letartóztatás hírére Rajk Júlia Kádárnak telefonált, aminek eredményeképpen Aczél levelet írt neki, amelyben közölte: itt több Rajk-per nem lesz. Ezt a levet Júlia lemásolta és szétosztotta az ismerősök között, utóbb aztán visszaszedte, hogy védje a fiát.[157] Megint más visszaemlékezések szerint találkozót kezdeményezett Kádárral a fia érdekében, akit a rendőrségen zaklattak. Erre Kádár állítólag azt mondta: „itt még egy Rajk-per nem lesz, s ehhez tartotta magát".[158] Hogy valójában hányszor és milyen alkalomból találkozott Rajk Júlia Kádárral, azt soha nem fogjuk megtudni. Júlia mindig nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy nem tárgyal férje és Nagy Imre gyilkosaival. Nem meglepő, hogy a Júliát nem kedvelők a velük készített interjúim során a kettőjük közötti szinte rendszeres kapcsolattartásra emlékeznek.

Az 1970-es évek naiv anarchizmusa a Rajk családot sem hagyta érintetlenül. Amikor fia nem akart egyetemre menni, Júlia Táncos Gábort kérte meg, hogy beszéljen vele. A beszélgetésen el-

hangzott, hogy „ennyivel tartozol anyádnak, nem olyan pályára akar kényszeríteni, ami ellenedre van".[159] Rajk Júlia Károlyinén keresztül három évig intézte, hogy fia az egyetem befejezése után Kanadába mehessen tanulni.[160]

Júlia fia barátnőivel is jóban volt – akiket Laci elhagyott, nála sírták el a bánatukat. Ám soha senkinek nem mondott véleményt fia partnereiről vagy feleségéről.[161] Nagyon szeretett volna unokát, lakáscseréit is úgy szervezte, hogy legyen hely a születendő unokáknak. Ugyanakkor soha nem érezttette, hogy bántja: fiának nincs gyereke.[162] Nagyon féltette őt, de megtalálta a távolságot, amely révén biztosította, hogy az a saját útját járja. A fia által megnyitott „szamizdatbutikról" ifj. Rajk László visszaemlékezése szerint a Szabad Európa Rádiót hallgató ismerőstől értesült. Azt mondta, hogy „rendben, ha mi ezt akarjuk, akkor számíthatok rá, ha gáz van, akkor segít, amiben tud, és nemcsak nekem, hanem másoknak is".[163]

Amikor fia megnősült, azt kérdezte tőle: „Annak a Köbölnek a lánya, aki Nagy Imre fejét követelte?!" Ez a kirohanás ugyanakkor nem volt jogos, olyannyira nem, hogy Köböl József egyenesen ellenezte a Nagy Imre elleni büntetőeljárást, ami miatt Gyenes Antallal együtt kizárták a KB-ból. Rajk Júlia talán csak azért nehezteltt Köbölre, mert ő volt az ülnök a számára rendkívül megalázó felülvizsgálati perben.[164] 1973 szeptemberében, nem nyilvánosan, szülők vagy bárki jelenléte és minden ceremónia nélkül csak két tanú jelenlétében zajlott az esküvő. László külön kérte az előzetes találkozón, hogy ne legyen se zene, se fotózás, se beszéd. Amikor feltették a kérdést, hogy mi lesz a feleség neve a házasságkötés után, Köböl Anna a saját nevét mondta, de László véleményét is kérdezte, aki erre azt mondta, hogy „csak egy Rajk Lászlóné van". A lakásukban Júlia hagyott nekik egy tortát. Később szomorúan vette tudomásul, hogy a házaspár elvált.[165]

Az anya és fia közötti kapcsolat bensőséges és támogató volt. Fia édesanyja sorsát tartotta meghatározónak saját életére.[166] Júlia

képes volt felülemelkedni a fájdalmán, hogy fiától elszakították. Fiát szabadságra tanította, mert tudta, hogy ontologikus magányát csak így képes érdemben feloldani.

„A Júlia-féle szabadságakciók"[167] – az ellenzék aktív tagja

Rajk Lászlónénak neve volt a nemzetközi sajtóban. A hidegháború nyugati sajtója, amely folyamatosan küszködött a vasfüggöny keleti oldaláról származó információk hiányával, többször is hírt adott életének különböző valós vagy kitalált fordulatairól. Az itthoni vezetés, ha tehette, nem engedte, hogy Júlia külföldi sajtónak nyilatkozzék, így az 1960-ban és 1962 áprilisában Budapestre látogató *Die Welt* tudósítójának sem állt módjában kérdéseket feltennie.[168] Júliának azonban megvoltak a kapcsolatai a nyugati sajtóhoz, így, ha például március 15-én letartóztattak valakit, ő egyike volt azoknak, akik a külföldi sajtót tájékoztatták. Ekkor nevezték el „Rajkné hírügynökségnek".[169]

Amikor a hatvanas évek végén elterjedt a hír, hogy Rákosi esetleg hazatérhet a Szovjetunióból, Júlia feljelentette az egykori első titkárt. Egy ügyvédet felkeresve feljelentését arra a jogi formulára alapozta, hogy az „elkövetett bűncselekmény köztudott" volt. Kiváló érzékkel kiemelte Rákosi – tízezer ember előtt elmondott – 1955. június 8-ai beszédéből azt a mondatot, hogy „álmatlan éjszakáimba került, hogy a Rajk-ügyet megoldjam", és a kerületi ügyészhez nyújtott be keresetet. Az iratot az ijedt tisztségviselők egyre magasabb és magasabb fórumra tologatták, így egyre többen beszéltek róla. Az akció híre Budapest-szerte terjedt, de a lehallgatási jegyzőkönyvekből kiderül, hogy sokan vitatták hasznosságát, és szkeptikusak voltak vele kapcsolatban: „Mögötte esetleg valami

jobboldali szervezkedést sejthetnek, ami végül is egy valamiféle ultrajobboldaliság számára kedvező" – vélte például Niederhauser Emil.[170] Közben azonban – mindenki megkönnyebbülésére – Rákosi 1971-ben meghalt.[171]

Rajk Júlia neve összefonódott a szerveződő magyar ellenzéki mozgalommal és civil társadalommal is. Ebből a szempontból 1973 fontos év volt. Ebben az évben, május 22-én tartóztatták le Haraszti Miklóst a *Darabbér* című szociográfia megírása miatt. Haraszti nem volt ismeretlen a Belügyminisztérium előtt, és ha rábizonyították volna a „szocialista rendszer megdöntésére irányuló kísérlet" bűnét, akár nyolc évet is kaphatott volna. Az első tárgyalást – az 1956 utáni íróperek után indított első író elleni perben – 1973. szeptember 25-ére tűzték ki. A per jelentősége túlmutatott Haraszti Miklós személyes sorsán.[172] Ha elítélik, újból értelmiségit ítélnek el, és ez a sajtószabadság további korlátozásával járhatott volna. Júliának lépnie kellett.[173] Bár nem értett egyet Haraszti Miklós nézeteivel, senki ellen semmilyen törvénytelen akciót nem tűrt, és mint „élő lelkiismeret" cselekedett.[174] Károlyinéval és Duczyńska Ilonával a budapesti kerületi bíróság első sorában foglaltak helyet.[175] A tárgyaláson megjelent szép számú külföldi tudósító és a termet zsúfolásig megtöltő „fiatalok és értelmiségiek" megkönnyebbüléssel vették tudomásul, hogy a tárgyalást a bíró betegségére hivatkozva elnapolták.[176] Harasztit végül június 7-én szabadon engedték.

Károlyiné sürgetésére Rajk Júlia 1974-ben találkozott Kádárral.[177] A találkozás előzménye az volt, hogy a PB is foglalkozott azzal a tiltakozó dokumentummal, amely a hivatalos népesedési kampány keretében meghirdetett abortuszszigorítás ellen lépett fel. A Kádár-rendszer első aláírásgyűjtő akcióját Kőrösi Zsuzsa és Veres Júlia, az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanuló hallgatók szervezték.[178] Az abortusz szigorítása ellen tiltakozók között ott volt Rajk Júlia és Károlyiné is, akik Láng Júlia kezdeményezésére írták alá a francia mintára szerveződő aláíróívet. A nagy nevek nyújtotta

biztonság valószínűleg hozzájárult a mintegy ezerötszáz aláírás összegyűjtésének sikeréhez.[179] Az ekkor rendezett nyílt pártnapon elítélték az abortusz szigorítása elleni aláírásgyűjtést (az 1973-as miskolci rockfesztivállal, valamint Rácz Sándor Mátyás-templomban rendezett esküvőjével egyetemben). A 104 oldalasra duzzadt íveknek amúgy nagy közvetlen hatásuk nem lehetett, hiszen nem törvényt akartak hozni, hanem rendeletet, és nem a petíció címzettjei, a képviselők jogköre volt ennek megváltoztatása.[180]

Rajk Júlia lakását egyébként állandó megfigyelés alatt tartották, telefonját lehallgatták, de az erről készült jelentések ma nincsenek az ÁBTL birtokában.[181] Júlia 1978-ban az emberi jogok csehszlovákiai megsértése ellen tiltakozó Charta '77 aláírásában is részt vett. A Kádárnak címzett tiltakozó levelet mint „Rajk Júlia, nyugdíjas" írta alá.[182] Olyan régi elvtársakat is meggyőzött arról, hogy alá kell írniuk, mint Széll Jenő.[183] Az aláírások szervezéséről azonban már egy másik generáció gondoskodott, amelynek tagjai tudták: gyorsan kell cselekedni, nehogy elvegyék a már aláírt íveket, mielőtt sikerül kijuttatni őket az országból. Telefon beiktatása nélkül, személyesen, bejelentés nélkül mentek el az emberekhez, vasárnap reggel.[184] Harmincnégy embernek természetes volt, hogy aláírták, minden összebeszélés nélkül.[185] Mások, például Köves Erzsébet nem írta alá, mert nem akarta a „jó szándékú hatalmat" nehéz helyzetbe hozni.[186] A Charta '77 aláírása megosztotta a „Nagy Imré-s" régi ellenzéket, és ez keserű vitákhoz vezetett. A szervezők „ismerték ugyan az 1956-os generáció főszereplőit, de nem ismerték ennek az idősebb korosztálynak a belső csoportdinamikáját, nem tudtak eligazodni abban, kit mivel kereshetnek meg, mire és kire hivatkozhatnak. [...] Amikor anyám megtudta, hogy Hegedűs András is aláírta, dühében rájuk vágta az ajtót."[187] Hegedűs B. András úgy emlékezett, hogy Rajk Júlia azt mesélte neki: Kardos László lakásán „szabályosan sarokban kukoricára térdepeltettek minket, hogy aláírásunkkal nehéz helyzetbe hoztuk a jó szándékú elvtársakat".[188]

Júlia vonatkoztatási pont volt a nemzetközi közegben is. Amikor a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) aktivistái egy bonyolult, rendőrségi fenyegetés árnyékában lezajlott szervezés után 1981. június 10–26. között huszonnégy hátrányos helyzetű lengyel gyermeket fogadtak Magyarországon, Rajk Júlia uzsonnára hívta őket. Igaz, ez a találkozó végül nem jött létre, mert Júlia időközben elhunyt. A lengyel gyerekek virágot helyeztek el a ravatalán.[189]

Júlia barátait különböző csoportokba osztotta politikai hovatartozásuk. Ő – meg nem alkuvó természete miatt – élete során megérte korábbi elvbarátai árulását, de ezt is meglehetős belenyugvással figyelte.

Az állatbarát

Júliára nem volt jellemző a tétlenség, és imádta az állatokat. A romániai fogság idején is foglalkozott a kutyákkal, amelyek, bár a magyarok őrzésére voltak „alkalmazva", megszerették a rabokat.[190]

Károlyi Mihályné, aki egész életében autonóm nő volt, a kádári Magyarországra való hazatértével belekerült Károlyi özvegyének szerepébe. Bár „dísznek" csalogatták haza, őszintén érdekelte, hogy mi van Magyarországon. A nemzet két nagyasszonya, Károlyiné és Rajkné azonnal összebarátkozott. Kapcsolatuk őszinteségén, magas fokú szociabilitáson és a szabadság engesztelhetetlen védelmén alapult, de állatbarátságuk is összekötötte őket. Károlyinét mélyen felháborította, hogy Magyarországon nem törődnek a kutyákkal, és hogy bevezették az évi nyolcszáz forint ebadót. Amikor ezt követően elszaporodtak a kitett, főleg nőstény kutyák, cselekedett. A fóti Károlyi-birtokon Rajk Júliával kutyamenhelyet hozott létre: a Magyar Országos Állatvédelmi Egyesületet, a ma is létező Herman Ottó Magyar Országos Állat- és Természetvédő Egyesület (HEROSZ) jogelődjét.[191]

A kóbor kutyák menhelye nem messze volt a „kóbor gyerekek menhelyétől", a fóti gyerekvárostól. A telepen két sorban álltak a ketrecek, egy-egy ketrecben négy-öt kutya élt. Volt még egy kis gondnoksági épület, ahol az élelmet készítették és tárolták, és ahová rendszeresen benézett az állatorvos. A menhelyhez három-négy főnyi állandó személyzet is tartozott.

Az állatmenhely nem tett mindenkire jó benyomást. Rajk Júlia egyik ismerőse az Országos Levéltárból így emlékezett vissza a látogatására: „Az 1970-es évek vége felé, télen, be akartuk adni pár napra a kedvenc macskánkat egy állatmenhely megőrzőjébe valahol Fóton. Előtte elmentünk megnézni a helyet. Álmomba se jöjjön elő. Ahogy kimegyünk, a placcon rengeteg koszos, ütött-kopott lábos, fazék közepette melós kezeslábasban, férfi gumicsizmában egy magas nő mosogat a jéghideg vízben. Júlia volt, aki láthatóan nem volt boldog a találkozástól. A férjemmel próbáltunk néhány szót váltani vele. Mondtuk neki, hogy délután megyünk a BM-klubba a Zrínyi utcába valami előadásra. Júlia jéghideg tekintettel nézett, majd berekesztvén a beszélgetést, mondta, hogy ő arra nem emlékszik, inkább az állatokkal, mint az emberekkel törődik. Szörnyű érzés volt."[192]

Az ételt nagy kondérokban készítették, és Júlia, aki sok időt töltött a menhelyen, gyakran megkóstolta az ételt, mert fontosnak tartotta, hogy a kutyák is jóízű ételt kapjanak. Itt állt a páncélszekrény is, ahol a menhely javára adakozó végrendeleteket tartották. A jó nemzetközi kapcsolatoknak volt köszönhető, hogy az egyesület az angol állatbarát-társaságtól Vajda Miklós segítségével kapta az első furgont.[193] Az egyik húsipari vállalat vezetője korábban pártkáder volt, így olcsón jutottak húshoz, máskor a tésztagyári végeket szerezték meg ugyanilyen módon.[194] 1976-tól Pomogáts Klára (Pomogáts Béla felesége, Júlia lelki társa az állatbarátságban) vezette az autót, amellyel rendszeresen hordták az élelmet Fótra. Júlia telefonon hívta fel Klárát, hogy hol találtak kutyát, és már indult is az akció.[195]

Az egyesület vezetőségében dolgozott Vajda Miklós fordító és Berend György ügyvéd is. A tagokat az állatszeretet hozta össze, sokuk már korábban is tett volna valamit az állatokért, de nem tudták, hogy mit. A kutyabarát tagokat azonban nem szükségszerűen jellemezte az emberszeretet is, így a vezetőségi üléseket, mint minden egyesület vezetőségi ülését, konfliktusok jellemezték. Az üléseken főleg az egyesület nyomasztó pénzügyi gondjainak megoldásáról beszéltek, és arról az etikai kérdéséről, hogy el lehet-e altatni egy kutyát. Telente, amikor Károlyiné a francia Riviérán tartózkodott, Júlia az ő telefonjai alapján irányította az egyesületet. Örömmel vetette bele magát a szervezési munkákba, és elemében volt a szervezet irányításában. Ha „nem frakciózhat a kommunista pártban, most az állatvédő egyesületben frakciózik" – idézte Vásárhelyi Miklóst Pomogáts Béla.[196]

Az egyesület az első magyarországi civil szervezet volt 1951, az utolsó magyar egyesület betiltása után. Azon az alapon hozta létre két bátor asszony, hogy ha szükség van valamire, akkor cselekedni kell, nem pedig elmélkedni arról, milyen lehetőségek lennének.

A „Júlia Tours"

Rajk Júlia mindig híve volt az utazás emberformáló hatásának. Mint tudjuk, fiatalkorában fontos éveket töltött Párizsban. 1958-ban nem kapott engedélyt arra, hogy újra odautazhasson. 1956 utáni első útja Bécsbe vezetett 1963-ban, ahol meglátogatta a Földi család egyik rokonát, Mimi nénit, aki öt kisgyerekével együtt 1956-ban hagyta el az országot.[197] 1964-ben Júlia fiával együtt Londonba utazott Szász Bélához. A tizenöt esztendős Lacit egy hónapra otthagyta egy farmon, hogy dolgozzon, pénzt keressen és nyelviskolába járjon az önállósodás fontos lépéseként. Ekkor látogatta meg Párizsban Fejtő Ferencet.[198] Olaszországban is utazgatott. Nápolyban, Firenzében és Velencében is összetalálkozott a Román házaspárral („Júliát nem lehetett nem észrevenni"), és együtt barangolták be Olaszországot.[199]

Mint arról már esett szó, Júlia kiváló szervezőkészséggel rendelkezett, és a levéltári munka nem elégítette ki ambícióit. Levéltárosoknak és a műemlékvédelemben dolgozóknak kezdte el szervezni az első országon belüli kirándulásokat.[200] A síelést kedvelők telente a galyatetői Nagyszállóban gyűltek össze.[201] 1959 tavaszán Szilvásváradra, 1961-ben Pécsre szervezett muzeológus- és levéltároskirándulást, ahol szakemberek mutattak be a nagyközönség számára nem elérhető emlékeket. Az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőségen keresztül béreltek buszt az utazáshoz. „Ez a szegény emberek túrája volt" – emlékszik vissza Litván György. A túrához csatlakoztak azok a családok is, amelyeknek a férfi tagjai még börtönben voltak. A buszos túra szükségszerűen összekovácsolta az embereket. Az Őrségbe szervezett kirándulás az 1970-es évek elején olyan jól sikerült, hogy a gyerekek később megpróbálták megismételni. A kiránduláson részt vevő katonakorú fiúkat, ifj. Rajk Lászlót vagy Óvári Miklós fiát – hiába voltak felszerelkezve levéllel, hogy hova és miért utaznak – leszállították a vonatról, mivel nem volt határsávengedélyük.[202] A túrák egyik továbbélése volt az a klub, amelyet magánlakásokon tartottak – az itt összegyűlők tudományos előadásokat hallgattak, és különböző kérdéseket vitattak meg, kiépítve ezzel egy hivatalostól eltérő intézményrendszert, amelyről azonban nem sok írott forrás maradt fenn.[203] Csak a fényképalbumok és a besúgói jelentések őrzik ezt a szubkultúrát.

Júlia aktivitására jellemző volt, hogy úgynevezett „magántársasutakat" is szervezett, kihasználva a háromévenkénti utazási lehetőséget. Kiváló kapcsolataira itt is szükség volt, hiszen sokan nem kaphattak útlevelet. A párt útlevélügyeiért Sándor József felelt, akivel Júlia közvetlen kapcsolatban állt. Csak ő volt képes arra, hogy például Mérei Ferencnek és Tánczos Gábornak megszerezze az útlevelet a görögországi útjukhoz.[204] Ezek az utak nemcsak

összefogták a baráti kört, de közös, pozitív élményt jelentettek, és a szabadság illúzióját adták.

A társasutak – ahol a műemlékek megtekintése közben a régiek elmesélték az „újaknak" életüket, tapasztalataikat, emlékeiket – az újonnan csatlakozók számára is nyitva álltak. Ezekre az utakra, amelyeket Júlia egy évig szervezett, rendkívül gondosan készültek, „fantasztikus ügyesen és óriási energiával és szorgalommal".[205] Indulás előtt diaképes előadásokat hallgattak a látnivalókról. Az utakon az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség, az Országos Levéltár és más levéltárak dolgozói vettek részt. A bérelt busz mindig a Moszkva (Széll Kálmán) téri Mézes Mackó gyorsbüfé elől indult. 1972-ben Görögországba, 1975-ben Spanyolországba, 1978-ban Angliába, 1981-ben Olaszországba mentek. Az utolsó út alkalmával, a Mézes Mackó gyorsbüfé előtt összegyűlő embereknek Rajk László már csak édesanyja halálhírét hozta. 1985-ben még egy utat szerveztek, már Rajk Júlia nélkül, de „Júlia Tours" néven, a „cég" hagyományait és szervezeti kereteit megtartva, Görögországba.

A halál

Rajk Júliánál 1980-ban a Kútvölgyi Kórházban tüdőrákot diagnosztizáltak. A fia ragaszkodott ahhoz, hogy külföldön is állapítsák meg a bajt. Tudta, Magyarországon nem vállalják az orvosok annak a felelősségét, hogy végső esetben esetleg lekapcsolják az édesanyja életben tartásához fontos gépeket. Júlia kórházi kezelésére három város jött szóba: Moszkva, Stockholm és Párizs. Végül Párizs mellett döntöttek, hiszen Júliának létfontosságú volt, hogy ismerte a helyszínt és a nyelvet. A párizsi tartózkodás költségeit és a kórházi kezelést, amely szarkómát állapított meg, a társadalombiztosítás fizette. Júliát a fia saját költségén követte.

Júliát Párizsban meglátogatta Mérei Vera: „Nagyon sokat kínlódott, akkor még a legelején volt, nem volt annyira megviselt, mint később, mikor hazajött."[206] Károlyiné is járt nála. Amikor a párizsi kezelés befejeződött, Júliát a fia még egyszer, kölcsönautón körbe vitte a szívének oly kedves városban. Ekkor már a diagnózis ismeretében lehetett sejteni az elkerülhetetlen jövőt.[207] Júlia élénken figyelt, és felidézte az emlékeit.[208]

Hazatéréskor sem tagadta meg önmagát, hiszen a repülőn, a hordágy lepedője alatt az akkor már nagyban működő Galamb utcai szamizdatbutik számára hozott be *Magyar Füzetek*et.[209] Itthon a francia kezelési tervet követték, amely kemoterápiát írt elő. A kemoterápia hatását a fia parókakészíttetéssel és sok-sok figyelemmel igyekezett enyhíteni.[210] Júlia a kórházból hívta fel telefonon Mérei Verát, hogy elmondja: „Minket nem lehet agyoncsapni, mi vasból vagyunk."[211] A kórházban sokan látogatták.[212] „Fantasztikusan viselte a betegséget, még két nappal a halála előtt is az unokáimról érdeklődött" – emlékezett vissza Litván György. A kopaszságából viccet csinált.[213]

Mérei Vera és Köves Erzsébet sokat voltak Júliával betegsége idején. Mint minden rákos betegnél, a kérdés nála is az volt, meg szabad-e neki mondani, hogy gyógyíthatatlan. Rajk Júlia „nagyon hősies volt, [...] erős egyéniségéből következően",[214] de a betegség legyűrte. Mérei Ferenc úgy vélte: „Júlia olyan erős ember, mint ahogy valóban az volt, hogy Júliának meg lehet mondani... Tudta is meg nem is. Elhitte, meg nem is. Úgyhogy Júlia is tervezett [a következő túrát], és soha nem úgy beszélt, mint aki tudja. Hogy önmagában mit gondolt, hát azt nem tudjuk."[215]

Júlia nem gyógyult fel. Az életében akkor központi helyen lévő „Júlia Tours" szervezését Ferenczy Károly vette át, és Júlia még reménykedett, hogy a következő útra ő is elmehet a csoporttal. „Intézkedett, a római Magyar Intézetben, hogy ott neki legyen szobája."[216] Tervei szerint ő Rómában várt volna, míg a többiek lemennek Szicíliába.

Rajk Júlia 1981. szeptember 6-án éjjel halt meg. Az út szeptember 14-én indult. Az utazókat reggel hat órakor Rajk László búcsúztatta, amely „mindnyájunkat megindított".[217] Amikor a csoport megérkezett, Rómában misét mondattak Rajk Júliáért a Szent Péter-bazilikában.[218] „És valahogy tényleg, a Júlia végigkísért minket. Ott is mindég gondoltunk rá és beszéltünk róla és emlékeztünk rá. És hát sokan vagyunk, akik még ma is, hát már tíz éve, hogy Júlia meghalt. De hát nagyon, nagyon sokat gondolunk rá. De tudod, mikor meghallottuk, hogy a Rajk László utca már nem Rajk László utca, és levették a táblát, akkor azt gondoltam, hogy talán jobb, hogy a Júlia ezt nem érte meg. Mert ez borzasztóan fájt volna a Júliának."[219]

A TEMETÉS

Szeptember 7-én reggel a látogatásra érkező fiát üres ágy fogadta. Ifj. Rajk László a halálozáskor szükséges ügyek elintézése után bement a munkahelyére, ahol telefonon hivatalosan is értesítették a hírről.[220]

Az újságokban kissé nehézkes sajtóközlemény jelent meg. Az MTI híradása és a *Népszabadság*ban megjelent közlemény (amelyre Kádárnak és Óvárinak az életrajz elején idézett párbeszéde is utal) nem a véletlen műve volt. A titkárság 1981. szeptember 7-én döntött arról, hogy a KB Kegyeleti Bizottság Kornidesz Mihály vezetésével intézkedik a temetésről. „Az elhalálozás bejelentésének módjáról az elhunyt fia, ifj. Rajk László kapjon tájékoztatást."[221] A gyászjelentésben „a felszabadulás utáni magyar nőmozgalom egyik vezetője, Rajk Lászlónak, a magyar kommunista mozgalom kiemelkedő alakjának özvegye" megfogalmazás jelzi Júliának azt a két funkcióját, amelyekért kiérdemelte a hivatalos Magyarország figyelmét.[222]

A temetést szeptember 14-ére Júlia fia, ifj. Rajk László szervezte. Ő döntött a sírnál beszédet mondók személyéről is. A partecédulát Haraszti Miklóssal együtt adták postára. Az ismerősöknek bedobták, azonos szöveggel, de bélyeg nélküli borítékban, mert féltek, hogy a BM beavatkozása miatt késve jut el a címzettekhez.[223] Júliának határozott kívánsága volt, hogy a férje mellé temessék.

A díszőrséget Vásárhelyi Miklós szervezte, nagy sértődés is lett, hogy kit hagytak ki a sorból.[224] A díszsorfal nem volt előre megszervezve, mert Rajk László nem akarta, hogy „párttemetés" legyen, ezért tartották a temetést a ravatalozónál, nem pedig a Panteonban, ahová a gyászolók többsége nem is követte a koporsót. A protokolltemetésekben jártas, kegyeleti ügyekkel foglalkozók azonban e helyszínen osztották a munkásmozgalmi temetéseknél használatos karszalagokat.[225] Vásárhelyi Miklósné és Trócsányi Zsolt – a Magyar Országos Levéltár megingathatatlan tekintélye, aki nem éppen érzelmeiről vagy feminizmusáról, esetleg nyitott, barátságos és közvetlen alkatáról volt ismert – mondtak búcsúztató beszédet. Trócsányi beszédét a *Levéltári Közlemények*ben is leközölték.

A Trócsányi Zsolt-féle nekrológ kiemelte, hogy „magyar nőnek, mint nőnek korábban soha nem jutott ilyen és akkora történelmi feladat", mint Rajk Júliának.[226] Vásárhelyiné búcsúztató beszédében azt mondta: Júlia a nőkért harcolt, akiket „emberként és női mivoltukban is elnyomtak, háttérbe szorítottak. Meg azért is, amint ezt nemrégiben egy alkalommal bevallotta, mert a nőket különösen tisztelte áldozatkészségükért. Ezzel a női áldozatkészséggel, amely Júliában tudatossággal párosult, tett meg mindent azért, hogy ráébressze asszonytársait jogaikra, társadalmi felelősségükre és hogy cselekvésre késztesse őket."[227]

A temetésről pontos leírást adott a „Szilárd" fedőnevű III/III-as ügynök is, akinek 1981. október 2-ai jelentését a BM is „többoldalúan ellenőrzött, megbízhatónak" nyilvánította.[228] Érdemes hosszabban is idézni belőle: „A temetés előtt Mécs Imre körtelefonja

alapján a következők találkoztak 13:30-kor a Kerepesi temető főbejáratánál: Mécs Imre és Gödrös Júlia, Hegedűs László és Erdélyi Tibor, Péterffy Miklós és Rácz Sándor. A ravatalozó épülete előtt cc. 1500 fő volt már akkor (a végleges szám sem haladta meg becslésem szerint a 3000 főt). A koporsónál éppen Bozóky Éva állt díszőrséget, mikor a fentiek odaértek. Pár perc múlva a ravatalozóból kijött Donáth Ferenc (aki szemmel láthatóan valami rendezői szerepet vitt), és behívta az akkor érkezetteket, mondván »még van karszalag, álljatok be a díszőrségbe«. A teremben cca. 30–40 fő állt kettes sorokban, rendezők húzták mindenki karjára a vörös-fekete-vörös munkásmozgalmi gyászkarszalagot. A következő ismerős arcok tűntek fel: Cserbakőy Endre, Vásárhelyi Miklós és felesége, Göncz Árpád, Csoóri Sándor költő, Gobbi Hilda, a Tánczos Gábor temetésén közreműködő idősebb, ősz NÉKOSZosok. Ez a gárda fent említett Mécs, Erdélyi, Péterffy stb-vel kiegészülve adta 2–3 perces váltásokban a díszőrséget. A két búcsúztató után (munkahely + Vásárhelyiné) a tömeg feloszlott, egy része helyben körözött ismerősöket keresve."

Ifj. Rajk László szerint 5-600 fő volt jelen,[229] mások szerint ezren,[230] de annyi bizonyos, hogy sokan voltak. A temetésen részt vevők is két részre oszlottak. A ravatalnál megjelent a pártellenzék is, de ők már nem kísérték a koporsót a Munkásmozgalmi Panteonba, arra a helyre, ahol Rajk Lászlóné 1989-ig nyugodott. Oda Júliát a „hivatalos" Magyarország és a család kísérte.[231]

Júlia életére mélyen igaz Vásárhelyi Miklósné búcsúbeszédének egy mondata: „A mércét, mellyel az embereket mérte és megítélte, élete hitelesítette."[232] Ki kívánhat ennél többet?

EPILÓGUS: „A JÚLIA"

Rajk Júlia magas, nehéz csontú, darabos, mély hangú nő volt, aki erősen dohányzott. Termete „magas, vállas, férfias" volt.[1] Mivel a méretében nem létezett konfekcióruha, ruháit varratta. Klaszszikus vonalú kiskosztümöket hordott, főleg sötét színűeket.[2] Az 1970-es évek elejéig mindig kesztyűt viselt az utcán. Tudta, milyen ruhadarabot szeretne, de ha az nem volt elérhető, mással is beérte. „Adott magára."[3] Puritán módon öltözött, ékszert nem nagyon hordott, csak brosst. Édesanyja halála után az ő jegygyűrűjét kezdte hordani. Ápoltságára mindig nagy súlyt fektetett, rendszeresen a Hufi fodrászhoz járt. A gondozott frizura rendkívül fontos volt számára, mint szinte minden tábort, illetve börtönt megjárt nőnek. Nem kedvelte az öncélú házimunkát; ahogy lehetőség volt rá, a Patyolatba hordta a holmiját. Jól főzött, követte a konyhai technológia fejlődését. Inkább bort, mint sört ivott a vacsorákhoz. Szeretett étterembe járni. Legközelebbi barátai sem tudták azonban felidézni utólag, mi volt a kedvenc étele, vagy használt-e kölnit. Özvegyi nyugdíját, amelyet romániai fogsága idején édesanyja kapott meg, utóbb mosógép- és centrifugavásárlásra fordította. Minden technikai újdonságot kipróbált, ami a háztartási munkát segítette.

Rajk Júlia életében kétszer veszítette el az otthonát és kedves tárgyait, többször költözött, ezért a tárgyakhoz kevéssé ragaszko-

dott.[4] Puritán volt és puritánnak tartották. Lakását a gyerekkori otthonból hozott feltűnő rend és makulátlan tisztaság jellemezte.[5] Otthonában az ebédlőasztal mellékes szerepet töltött be, ha nem voltak vendégek, a konyhában ettek. A Hankóczy utcában cicát tartott. A drapp cicát, Marcit nagyon szerette.[6]

Júlia egészségét a fizikai megpróbáltatások, a börtön, a fogság nagyon megviselte. A Snagovban töltött utolsó napon eperohamot kapott. Őrületes fájdalmait fegyelmezetten viselte.[7] Állandóan küszködött gerincbajával. Mivel a lábát húzta, „csapkodta", riadtan figyelte, amikor a lába egyre érzéketlenebbé vált, és még tűszúrásra sem reagált. A mozgáshoz létfontosságú, megfelelő, kényelmes és könnyű, betétes cipő kérdése sokat foglalkoztatta. Romániai fogsága idején is ezzel volt elfoglalva, más ruhadarab közel sem szerepelt annyit a leveleiben.[8]

A testi bajt beletörődéssel viselte. Szerencsére romániai fogsága idején kiújuló fájdalmaira orvosi kezelést kapott. Nem hitt azonban a mindenekfeletti orvosi szakértelemben. Fia szemtengelyferdülésének kezelésekor jobban bízott az otthoni orvos diagnózisában, mint a romániai orvoséban.[9]

Rajk Júliát hazatérte után látszólag semmi és senki se rendítette meg, és ragaszkodott az elveihez. „A Kádár-rendszer idején olyan személyiséggé vált, aki kritikus tekintetével és erkölcsi súlyával támogatta mindazon értelmiségieket, akiknek publikációik vagy más okok miatt a kommunista rendszerben nehézségeik támadtak."[10] Vásárhelyi Júlia „terméskőembernek" nevezte József Attila *Kövek* című verse nyomán: „erős, terméskő-ember / kit nem tapos fájóra semmi láb".[11] A börtönbe vetettek számára a legnagyobb kihívás az volt, hogy szembesülniük kellett vele: „Idekint már a kutyát sem érdekli az ő történetük."[12]

Az 1956 után szinte teljes reménytelenségben és elszigeteltségben élőknek Júlia tudott és akart segíteni. „Hallatlanul szolidáris volt. [...] Mert ő azért effektíve tudott segíteni, ugye."[13] A segítség nemcsak kiváló pártkapcsolatainak felhasználását jelentette,

hanem azt is, hogy látogatta a bebörtönzöttek feleségét, és a gyerekeket moziba, cukrászdába vitte.[14] Segített a férfiak börtönévei alatt sokszoros terhet viselő, megviselt feleségeknek. Az asszonyok már a következő beszélőn elmesélték a férjeiknek, hogy ott járt náluk „a Júlia", tehát minden rendben lesz.[15]

Rajk Júlia ismerte a börtönök világát, és tanácsokkal látta el a bebörtönzöttek feleségeit: hogyan kell csomagot összeállítani stb.[16] Ha nem is feltétlenül voltak ezek az ígéretek bombabiztosan beválthatók, mégis a törődés ténye és a biztonság tudata sokat segíthetett. Júliának az ötvenhatosok csoportjának összetartásában is fontos szerepe volt, és a nők számára modellt kínált, hogyan lehet várni a férjeket, kitartani a legnehezebb időkben.

Bár Nagy Imre és társainak tárgyalása sokban különbözött a Rajk-pertől, egyben hasonló volt: a kivégzettek nyughelyéről nem lehetett tudni semmit. Ennek a helyzetnek a kezelésében Júliának nagy rutinja volt. Amikor lehetőség nyílt rá, az 1980-as évek legelején, ő segített Szilágyi Józsefnének levelet írni, hogy szeretné eltemetni a férjét, aki „az életével ezt megérdemelte. Erre jött egy levél egy tudatlan fiatal funkcionáriustól, hogy nem tudja, mit akarunk tőle. Juli be is akart menni, én már nem akartam az agyvérzésem miatt semmiféle vitába keveredni, mondtam nem mész, te se mész, nem fogsz vele vitázni, majd megírjuk. Levélben fogtunk hozzá válaszolni, hogy ez és ez történt, és nagyon sajnáljuk, hogy magának – mert túl fiatal, úgy látszik – nincs arról tudomása, hogyan ölték meg, mint és mikor, és kérjük a földi maradványainak kiszolgáltatását. Másfél hét múlva jött a válasz, hogy nagyon sajnálják, mindenütt keresték, de nem találják azokat az embereket, akik a kivégzésnél és az elhantolásnál jelen voltak, meghaltak."[17] Szilágyi Ella lányát is Júlia vetette fel az orvosi egyetemre, Aczél György fejéhez vágva: „Az rendben van, hogy az apát büntetik ártatlanul, de az már nincs rendben, hogy a gyereket is."[18]

Rajk Júlia bármit el tudott intézni. Méreiék első kocsiját is ő szerezte. „Az uszodában, ahol minden fontos dolog történt, ott

az uszodában szólt valamelyik [...] illetékes elvtársnak, aki egy régi mozgalmi ember volt. Most nem tudom, melyik volt. Egy hét alatt megvolt a kocsi."[19] A börtönből szabadultak számára az élet ezer apró, leküzdhetetlennek látszó nehézségből állt: a munkakönyv vagy az útlevél megszerzésétől kezdve az elkobzott javak visszaszerzéséig. Ezekben az ügyekben csak az informális kapcsolatrendszerek segíthettek. Donáthék Jóború Magdát, Vásárhelyiék Aczél György feleségét hívták fel az ilyen ügyekben, és Júlia sem habozott, ha segíteni kellett másokon.[20] Az 1963-as amnesztia és a Kádár-rendszer csendes konszolidációja során a kompromisszumok nélküli élet volt a legfőbb elérhető cél. Főleg akkor, amikor sok hétköznapi ügyet kellett megoldani a gyerek iskoláztatásától kezdve a lakáscseréig. Rajk Júliát többször presszionálták, hogy lépjen vissza a pártba, de ő, ahogy a többi börtönviselt kommunista is azt várta, hogy „a párt lépjen vissza belé".[21] Legbelül persze tudták, hogy hiába.

Rajk Júliának remek könyvtára volt. Sok könyvet ajándékba kapott, és külföldi útjai során is sok könyvet vett.[22] Nagyon tisztelte a tudást, mint minden *„self-made woman"*. Rengeteget olvasott, és szívesen beszélgetett nála okosabb emberekkel.[23] Minden alkalmat megragadott a tanulásra, érdekelte mások véleménye.

Egyetlen igazi hobbija volt: az emberek. Imádott embereket összehozni és vacsorákat adni. Nagy társasági életet élt, amelyhez szüksége volt társakra, mivel nem volt férje, és a fia is önálló lett. Jelen volt a pesti társadalmi életben, színházba járt. Az általa rendezett összejöveteleken mindenkinek Rajk Lászlónéként mutatkozott be. Amikor a Hankóczy Jenő utcába költözésének évében szilveszteri bulit tartott, éjfél után, az egyik számára ismeretlen, kapatos vendég a bemutatkozásnál azt válaszolta: „Ha maga a Rajk Júlia, én vagyok a Lánchíd Brandy."[24] A vendégségekben vaníliás keksz volt, máskor melegszendvicset, esetleg gyümölcssalátát kínált.[25]

A víz szeretete Júlia egész életét meghatározta. Litván Györgyék Lupa-szigeti nyaralója volt az „ezer év börtön" társaság találkozóhelye minden vasárnap. Júlia imádott evezni, és első komolyabb pénzéből csónakot vett.[26] A csónakot a Fővárosi Tanács békásmegyeri csónakházában tartotta, innen evezett fel, néha többször is, a három kilométerre levő szigetre. A hétvégeket Tánczosék, Vásárhelyiék, Donáthék is ott töltötték, a teraszon üldögéltek és politizáltak. Az 1956-os élmények összekötötték őket. „Tíz perc múlva a börtönről volt szó."[27] Júlia mindig a társaság középpontja volt, „mennydörgő" hangjával.[28] Az asztal körül az volt a vélemény, hogy a párt vezetői mocskosul visszaélnek a szép eszmékkel. Úgy tesznek, mintha. „Így lehet hatalmon maradni, és semmi se fontos nekik csak a hatalom."[29]

A vízhez tartozott a balatoni pártüdülők használata is. Ez is hozzájárult ahhoz a benyomáshoz, hogy Rajk Júlia és fia „aranyéletet" élnek. Az egyik visszaemlékező szerint „a tihanyi pártüdülő saját kikötőjében kikötött egy vitorlás jacht és talpig fehérben megjelent a színen Rajk Júlia és Rajk Laci – bridzspartnereket kerestek. És mi lettünk [Aradi] Zsuzsával a bridzspartnerek. Tehát úgy ismerkedtem meg velük, hogy bridzseltünk a tihanyi pártüdülőben."[30] Amennyire valószínűtlen ez a „nagy Gatsbyt" idéző jelenet, annyira biztos, hogy Júlia nem tudott bridzselni.

Júlia körül a bizalmasok különböző köreit találjuk. A bizalmasság mértéke az együtt átélt politikai eseményektől függött. Barátai első körében azok az ismerősök voltak, akikkel 1945-ig ismerkedett meg: a hazai illegális kommunista mozgalom tagjai. A második kör azokból állt, akikkel 1949 után osztozott abbéli véleményében, hogy a politikai rendszer embertelen és gonosz. Amikor sokan, például a népi kollégisták közül is, belesimultak a Kádár-rendszerbe, Júlia határozottan és a rá jellemző kérlelhetetlen erkölcsi erővel követelte a múlttal való szembenézést. A legbelső körben volt a család, és a számára legfontosabb ember, élete értelme: a fia.

Sokat mesélt, hiszen volt miről. Az elbeszélések az anekdotikus szinttől a valódi, személyiségformáló, reflexív önelemzésig tartó skálán helyezkedtek el. Arról viszont, hogy hogyan élte meg

a személyes fájdalmakat és a szenvedést, a kommunista mozgalom hagyományainak megfelelően nem beszélt. „A jóvátehetetlenekről, legalábbis arról, hogy ezzel kapcsolatban belül mit élt át", soha nem beszélt – írta nekrológjában az utolsó évtizedek bizalmas barátja.[31] „Emlékeztek rá, mikor meséltem, hogy a börtönben 1949-ben, közvetlenül a letartóztatásom után, mikor a pincében ültem, elhatároztam, ha még egyszer a gyerekemet viszontlátom, soha többé nem válok el tőle."[32] A történet elmesélése közösséget és közös élményt jelentett. Ennek belső színtereibe nem mindenki volt bejáratos. Fiával való viszonyáról még a családjának sem mindig beszélt. Amikor beszámolt nekik a gyorsan növő fiúról, miszerint „nem tagadom, hogy nem ideges kicsit", utána kihúzta a mondat következő részét. A szövegben jelezte, hogy ő és nem pedig azok húzták ki, akik amúgy is elolvasták a legbelső gondjairól szóló levelet.[33]

Nem szerette a pártfunkcionáriusokat, őket tartotta felelősnek a buta vakhit kialakulásáért. Igazán közeli barátnője Köves Erzsébet volt, akivel élete utolsó nyarán együtt nyaralt a tihanyi pártüdülőben. Köves Erzsébetet simulékony, alkalmazkodó természete ideális társsá tette a magánytól félő, de határozott Júlia számára.

Júlia gazdag volt az érzelmekben, nagyon hamar intim, barátságos viszonyba került bárkivel, repülőgépen dolgozó légikisasszonnyal vagy kórházi nővérrel. De nagyon kemény is tudott lenni, ha szerinte valaki igazságtalanságot követett el. Fogékony volt az emberi szenvedésre, bár nem sírt sokat. Ha valamit elhatározott, az ellen „nem volt apellátа".[34] Hihetetlen humora volt.[35] Nagy figyelemmel kísérte a pesti vicc fejlődését, és azokon „kacagott".[36]

Életében központi szerepet játszott férje sírja: hiánya, létrehozása, áthelyezése és gondozása. Azt, akit el akarnak felejtetni, az emlékének kialakításával lehet megvédeni a felejtéstől. Romániából írott leveleiben is arra kérte édesanyját, távollétében gondozza a sírhelyet. Még februárt írtak, amikor már azon gondolkozott, hogy „szép tarka virágokkal ültesse tele a sírt", a tetejére pedig

majd „kedves, mosolygó, tarka virágokat" kell ültetni.[37] A temetőbe járás mindig fontos szerepet játszott az életében. Nagy hangsúlyt helyezett rá, hogy Rajk László sírja más legyen, mint a többi: muskátlikat ültetett, amelyek aztán télen, a kamrában fellógatva várták a tavaszt. Karácsonykor feldíszített temetői karácsonyfát vitt a sírhoz. A fiát is magával vitte a Kerepesi úti temetőbe, ahol megmutatta a magyar történelem nagy alakjainak sírját, és rögtönzött történelemórákat tartott.[38]

Nincs keringő pletyka arról, hogy bármilyen férfival kapcsolata lett volna. A különböző partikra mindig egyedül ment, „nem engedhette meg magának, ő Rajk özvegyeként szerepelt".[39] A hasonló korú sorstársak mind újraházasodtak. „Szegény Haraszti Sanyi bácsi mindig azt mondta anyámnak, »Júlia, magának férjhez kell mennie, de a nevét – a Rajkot – meg kellene tartania«."[40] Ám éppen ez a név volt az, ami megakadályozta, hogy bárki közel kerüljön hozzá, és a név adta szabadság jelentette az örök magányt.

Júlia határozott, kemény egyéniség volt, aki megbirkózott a múltjával. Az 1961-ben munkahelyére beadott első életrajzában még azt írta, férje „meghalt" – az 1969-es dokumentumban már az szerepel: „kivégezték 1949-ben". Ez mutatja, hogy ő is tapogatta a lehetőségeket és a rendelkezésére álló tereket. Az 1971-ben kitöltött személyzeti kérdőívben felsorolta a munkahelyeit. Az 1956 és 1958 közötti dátumnál „Románia" szerepel egy kérdőjellel – nem részletezte, hogy oda hogyan és miért került. Némi rosszmájúsággal azért ide is beleírta, hogy Rajk Lászlót kivégezték, majd rehabilitálták. Az 1969-es nyomtatványon a „Romániába voltam internálva" kifejezés szerepel.[41]

Képes volt önállóan élni és önálló célokat kitűzni. Egyéniségében volt valami, ami szimpátiát váltott ki. Mindenki más kommunista hitét megrendítette volna az a gyalázat, amit vele és a családjával műveltek, de ő hűséges maradt az eszmékhez, amelyek a mozgalomba vitték. Nem volt képmutatásra alkalmas egyéniség. Méltóságteljesen viselkedett, elvárta, hogy tiszteljék. De sajnálatra nem

tartott igényt. Nem viselkedett úgy, mint egy „nemzeti hősnő". Nem volt nagyképű, jól élte meg, hogy ő volt a „nemzet özvegye". A korai kommunista mozgalom demokratizmusát haláláig megőrizte, „nem engedte magát többnek kezelni".[42]

A tulajdonság, amit minden Júliára emlékező kiemelt, és ami őt „nemzeti hősnővé" tette, rendkívüli erkölcsi érzéke volt. Bár sok más nőnek is kivégezték a férjét, mégis ő lett „a Júlia". Mint „gyermekétől elszakított anya", sokszor nagyobb hatást tudott elérni a magyar politikai életben, mint bármelyik férfi, de ezzel a hatalommal nem élt vissza. A két világháború közötti hazai kommunista mozgalomból hozta magával az „ösztönös és egyben tudatos demokratizmust".[43] Ez a tévedhetetlen, ösztönös erkölcsi magaslat döntően befolyásolta azok életét is, akikkel kapcsolatba került. Neki nem lehetett azt mondani, hogy nem. Megfellebbezhetetlen erkölcsi tekintéllyel bírt.

Rajk Júlia élete végéig megmaradt kommunistának, abban az értelemben, ahogy a vidékről Budapestre került, mázolóból vöröskatonává vált apjától megtanulta: minden megkülönböztetés és igazságtalanság ellen fel kell lépni. 1945 és 1949 között, az egyik legfontosabb magyar politikus feleségeként mindent megtett, hogy ezt a gyakorlatba is átültesse, és az elkövetett tévedésekért ő is megfizetett.

A börtönbüntetés letöltése után újból megtapasztalta az emberi jellem gyengeségeit. Míg régi elvtársai kerülték vagy titokban magyarázkodtak, az egyszerű emberek segítették. Amikor 1954-ben letöltötte a börtönbüntetését, vagy amikor 1958-ben hazahozták Romániából, mindig nyitva állt előtte a lehetőség, hogy belesimuljon a rendszerbe. Megingathatatlan hite, hogy az emberi szolidaritás érték, és hogy az egyenlőtlenségek és igazságtalanságok ellen harcolni kell, adta neki a bátorságot és az erkölcsi tartást, amely kiemelte a tömegből. Ez a hite segítette.

„Rajk Lászlóné példája, töretlen kommunistasága arra tanít: maradjunk azok, amik saját döntésünk szerint akarunk lenni,

bárhonnan, bármilyen erők részéről is érnek támadások"[44] – írta róla jó barátja, Trócsányi Zsolt. Rajk Júlia igazságérzete nem engedte, hogy együttműködjön egy igazságtalan rendszerrel a rendszer fennmaradása érdekében, és azt sem, hogy emigráljon. Itt volt dolga.

A sír itt volt. A régi illegális kommunista mozgalomból a Kádár-rendszerbe simulók „sérült embernek" tartották, aki „mindenféle dolgokba belekerült".[45] Másképpen nem is magyarázhatták volna saját, mindenek ellenére való párthűségüket. Júlia a mozgalom eszméihez volt hű, nem pedig a párthoz és főleg nem a képviselőihez.

Nem illett bele semmilyen sémába. Nem szerette a kommunistákat, de nem szerette az antikommunistákat sem. Sokkal könnyebb lett volna a Kádár-rendszernek, ha ő nincs, hiszen ez a rendszer azt szerette, ha valamiről egyértelműen meg lehet állapítani, hogy jó vagy rossz. Júlia pedig eredeti volt. Ha identitásának alakulását figyeljük a szubjektivitás és a kötődés kettősségében, látjuk, hogy egész életét meghatározta a vágyott kötődés a kommunista értékekhez. A kötődés tagadása viszont nem jelentett egyértelműen szabadságot, csak a szabadság kereteinek átértelmezését.[46]

„A Júlia nem volt politikus" – mondta róla Pomogáts Béla. Ezzel a Rajk Júliára több tárgyaláson is terhelő vallomást tevő korábbi közeli barát és elvtárs, Fái Boris is egyetértett: „Nem elég politikus."[47] A férfi pártpolitikusi habitus valóban igen távol állt tőle. Bátor volt, ösztönösen politizált – és remek ösztönei voltak. A fia így jellemezte: „Anyám nem volt politikus alkat, mégis hihetetlen érzéke volt a politikához [...] Az sem érdekelte, hogy az újratemetés valóban »megrengeti a világot«. Erre mondtam, hogy miközben hihetetlen politikai érzéke volt, nem politizált."[48] Ha a politizálást folyamatos érdekegyeztetésként határozzuk meg, akkor Júlia valóban nem volt politikus. Meg volt győződve az igazáról, és azt – legtöbbször sikerrel – tűzön-vízen átvitte. A kommunista pártokra igencsak jellemző, hogy a lényegi kérdéseket személyzeti politizálásra szűkítik, és ezen a területen nagyon is otthon volt.

Nem habozott aláírni semmilyen tiltakozó iratot. Nem elmélkedett arról, mit kéne tenni: cselekedett. A Rajk-temetés esetében ő volt az egyetlen, aki megalkuvás nélkül merte követelni a „kirakattemetés" helyett a nyilvános temetést. Az úgynevezett politikus férfiak óvakodtak a követelésektől, de Júlia bátorsága lehetetlenné tette, hogy férjét „suttyomban" temessék el. Azt is ő verekedte ki, hogy Szász Béla beszédet mondhasson. Nem fogadta el, hogy valamit nem lehet megcsinálni. Ha ő úgy érezte, szükség van rá, akár a kommunisták segélyezéséről, akár zsidómentésről, akár internáltak hazahozataláról, akár kutyamenhely létrehozásáról vagy az első magyarországi szamizdat kiadásáról volt szó, cselekedett. Rajk Júlia halálhírét számos nyugati lap közölte.[49] Élete teljes és saját élet volt – a börtön, a fogság, a lehallgatások, a gyilkosságok és az árulások árnyékában.

IRODALOMJEGYZÉK

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.1 A volt Zárt irattár levéltári anyaga
3.1.2 Munka (M-) dossziék
3.1.5 Operatív (O-) dossziék
3.1.9 Vizsgálati (V-) dossziék
3.2.3 Mt-dossziék
3.2.5. O-8-dossziék

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XVII.1709 Budapesti kisebb igazolóbizottsági fondok levéltári gyűjteménye 1945–1946. Magyar Bel- és Külforgalmi Rt. Igazolóbizottsága. Rajk Júlia igazolási ügye.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 274. f. Magyar Kommunista Párt iratai

19. Nőtitkárság anyagai

M-KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja központi szerveinek iratai
53. PB-iratok
60. KV, PB, Titkárság nyomtatott határozatai, körlevelei
62. KV Iroda anyagai
65. Rákosi Titkári iratai

M-KS 288. f. Magyar Szocialista Munkáspárt központi szerveinek iratai
5. Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) iratai
7. Titkárság iratai
10. Vezető testületi tagjai között körözött anyagok

XVIII – 2 – d – IV – 6/12/1974 NET kitüntetések anyaga

Y 7 – MOL Levéltára Általános iratok 1945-től
Personalia, Rajk Lászlóné
1970-33-805.

Open Society Archives (OSA)

300-8-3-3972
Laszlo Rajk Remembered

300-40-1/1312/1
1956-os forradalom, Petőfi köri viták

300-40-5 (Hungarian Biographical Files)
61/18 Haraszti Miklós
160/9-12 Rajk László
161/3 Rajk Lászlóné

408 Varga László gyűjtemény

Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 1985. augusztus 24.

Interjú Vándor Györgyivel, 1981. szeptember 8.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Szabad Európa Rádió Gyűjtemény
451/1083. f., Mikes Imre (Gallicus) hagyatéka.

Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL)

274. f. 19. cs.

867. f. Visszaemlékezés-gyűjtemény

Alpár Márton
Dr. Blahut Jánosné
Fái Boris
Fekete Sándorné
Koós József
Suhajda József
Szabó István
Szalai Sándor
Vas Zoltán
Végh Józsefné

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

Egykori 1956-os Intézet Kézirattára 823/A–F.

Bibliográfia

Könyvek és folyóiratcikkek

A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerkesztette Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet–Századvég Kiadó, 1993.

All Sides of the Subject: Women and Biography. Ed. Teresa Iles. New York, Teachers College Press–Columbia University Press, 1992.

A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949. I–II. kötet. Szerkesztette Kardos László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

A mi asszonyaink – Rajk Lászlóné. *Asszonyok,* 1946/18.

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. IV. kötet. Partizántalálkozó – Sajtóvita. Szerkesztette Hegedűs B. András, Rainer M. János, Dr. Kis Katalin. Budapest, Múzsák–1956-os Intézet, 1991.

Arendt, Hannah: *Rahel Varnhagen. The Life of a Jewish Woman.* New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1974.

Argejó Éva: A hatalomnak alávetett test. Állambiztonsági játék a testtel, 1945–1956. *Korall,* 27, 2007, 172–193.

Balogh Margit: *Mindszenty József I–II.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.

Bandhauer-Schöffmann, Irene – Hornung, Ela: Vom „Dritten Reich" zur Zweiten Republik. Frauen im Wien der Nachkriegszeit. In: *Frauen in Österreich. Beitrage zu Ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert.* Hrsg. David F. Good, Margarete Grandner, Mary Jo Maynes. Köln, Böhlau, 1993, 225–246.

Baráth Magdolna: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). *Múltunk,* 1999/4, 40–97.

Baráth Magdolna: Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről.* Szerkesztette Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 2000, 187–202.
Bard, Christine – Robert, Jean-Louis: The French Communist Party and Women 1920–1939. From Feminism to Familialism. In: *Women and Socialism, Socialism and Women. Europe Between the Two World Wars.* Eds. Helmut Gruber, Pamela Graves, New York–Oxford, Berghahn Press, 1998, 321–348.
Barna Ildikó – Pető Andrea: Így veszett el a történetírás korlátlan szabadsága. *Qubit,* 2019. szeptember 22. *https://qubit.hu/2019/09/22/igy-veszett-el-a-magyar-tortenetiras-korlatlan-szabadsaga.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 30.)
Beck Tibor – Germuska Pál: *1956 Kézikönyve. I. kötet. Kronológia.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
Bozóky Éva: *Zord idők nyomában.* Pécs, Pro Pannonia, 1998.
Bögre Zsuzsanna: Asszonysorsok 1956 után. *Valóság,* 2002/10, 100–105.
Bögre Zsuzsanna: *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése.* Budapest, Ráció Kiadó, 2006.
Casoar, Phil – Balázs Eszter: *Budapest hősei.* Budapest, Scolar – Vince, 2016.
Csalog Zsolt: A párt foglya voltam. In: Uő: *Egy téglát én is letettem.* Budapest, Szépirodalmi, 1989, 367–430.
Csalog Zsolt: Három kérdés Rajk Lászlóhoz. *Népszabadság,* 1990. október 6., 20.
Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *Aknamunka. Szabotázsperek a Rákosi-korszakban.* Budapest, Jaffa, 2019.
Cseresnyés Sándor: *...nem csak a spanyol nép ügye.* Budapest, Dante, 1948.
De Man, Paul: Autobiography as De-facement. *MLN,* 1979/5, Comparative Literature, 919–930.
Derrida, Jacques: The Art of Mémoires. In: *Memories for Paul de Man.* New York, Columbia University Press, 1989, 45–89.
Egy magyar republikánus életútja. Kozák Gyula és Körösi Zsuzsanna interjúi Kende Péterrel. Budapest, Osiris, 2019.
El nem égetett dokumentumok. Szerkesztette Koltay Gábor, Bródy Péter. Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1990.
„Elvették a nevünket is..." Krajczár Imre interjúja ifjabb Rajk Lászlóval. *Új Szó,* 1990. október 23., 3.
Ember Judit: *Menedékjog, 1956. A Nagy Imre-csoport elrablása.* Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1989.
Esbenshade, Richard S.: Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe. *Representations,* 49. (Winter, 1995), 72–96.
Farkas és Kádár Rajknál. Az 1949. június 7-i beszélgetés hiteles szövege. A bevezetőt írta Hajdu Tibor. *Társadalmi Szemle,* 1992/4, 70–89.
Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam.* Budapest, Interart, 1990.

Fazekas György: *Forró ősz Budapesten. Életútinterjú.* Lejegyezte Hegedűs B. András. Magyar Hírlap Könyvek. Budapest, Pallas, 1989.
Fái Boris: A nők az új életért. In: *A szabadság hajnalán.* Összeállította és szerkesztette Lányi Ernőné, Nagy Eta, Petrák Katalin. Budapest, Kossuth Kiadó, 1965, 259–278.
Fehérváry István: *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956.* München, Alpha Publications, 1978.
Fejtő és Rajk: egy elfelejtett kézirat margójára. *Zaol,* 2009. október 23. *https://www.zaol.hu/kultura/helyi-kultura/fejto-es-rajk-egy-elfeledett-kezirat-margojara-1454913/.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)
Fejtő Ferenc: A Rajk-per 40 év után. *Kritika,* 1989/12, 25–27.
Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig, Párizstól Budapestig.* Budapest, Kossuth, 2007.
Fodor Zoltán: *A Pireneusoktól a Kárpátokig.* Budapest, Kossuth, 1982.
Freud, Sigmund: Femininity. In: *New Introductory Lectures on Psycho-Analyses.* New York, Norton, 1965, 112–135.
Frosh, Paul: Telling Presences: Witnessing, Mass Media, and the Imagined Lives of Strangers. *Critical Studies in Media Communication,* 2006/4, 265–284.
Funk, Nanette: A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women's Organizations, Women's Agency and Feminism in Eastern European State Socialism. *European Journal of Women's Studies,* 2014/4, 344–360.
Ghodsee, Kristen R.: *Why Women Have Better Sex Under Socialism: And Other Arguments for Economic Independence.* New York, Bold Type Books, 2018.
Gobbi Hilda: *Közben...* Budapest, Szépirodalmi, 1982.
Griffin, Victoria: *The Mistress: Myths, Histories and Interpretations of the „Other Woman".* New York–London, Bloomsbury, 1999.
Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.
Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris, 1998.
Győrffy László: *Tiroli muskátli magyar erkélyen. Huszonegy beszélgetés nyugati magyarokkal.* Budapest, Mundus Kiadó, 1998.
Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle,* 1992/11, 17–36.
Hajdu Tibor: Júdás mindig velünk van. Két különös karakter: Stolte István és Cseresnyés Sándor. *Valóság,* 1992/12, 52–64.
Halda Alíz: Magánügy. *Beszélő,* 1989/27, 24–36.
Haraszti Sándor: *Befejezetlen számvetés.* Budapest, Magvető, 1986.
Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerkesztette Valuch Tibor. Budapest, Osiris–1956-os Intézet, 1995.
Háromszor született. Rajk útja Rajkig. Rangos Katalin interjúja ifj. Rajk Lászlóval. *168 Óra,* 1989/21, 20–21.
Háy Gyula: *Született 1900-ban. Emlékezések.* Budapest, Interart Stúdió, 1990.
Hegedűs András: *Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú.* Készítette Zsille Zoltán, Budapest, ABC Kiadó, 1985.

Hegedűs András: *A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések.* Budapest, Kossuth, 1988.
Hegedűs B. András: Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban. *Világosság,* 1989/1, 9–32.
Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában, 1948–1954.* Budapest, Eötvös Kiadó, 1990.
Hovanyecz László: Egy magyar jakobinus: hóhér és áldozat. Gyarmati György az ötven éve kivégzett Rajk Lászlóról. *Népszabadság,* 1999. október 15., 10.
Juhász Borbála: Women in the Hungarian Revolution of 1956: The Women's Demonstration of December 4th. In: *Construction and Reconstruction. Women: Family and Politics in Central Europe 1945–1998.* Eds. Andrea Pető, Béla Rásky. Budapest, CEU-OSI, 2000, 19–31.
„Kádár egyértelműen rendőri szerepre vállalkozott." Boros István interjúja Rajk Lászlóval. *Magyar Nemzet,* 1992. április 9., 7.
„Kádár-életút". *Rubicon,* 2000/7–8 (tematikus duplaszám).
Kádár János saját kezű feljegyzése a Rajk-perről (1954. július 20). Hajdu Tibor bevezetőjével. *Társadalmi Szemle,* 1993/1, 86–89.
Kádár Zsuzsa: A magyarországi szociáldemokrata perek története. *Múltunk,* 1996/2, 3–48.
Karl Polanyi in Vienna. The Contemporary Significance of the Great Transformation. Eds. Kenneth McRobbie, Kari Polanyi Levitt. Montreal–New York–London, Black Rose Books, 2000.
Karolyi, Catharine: *A Life Together. The Memoirs of Catherine Karolyi.* London, Allen & Unwin, 1966.
Karolyi, Catherine: The Rajk Trial and Mihály Károlyi. *The New Hungarian Quarterly,* 1985/99, 104–109.
Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül.* Budapest, Magvető, 1977.
Károlyi Mihályné: A Rajk-per és Károlyi Mihály. *História,* 1983/2, 3.
„Ki volt Kádár?" *Rubicon,* 2000/6 (teljes szám).
Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései. Riporter: Bokor Péter. *Élet és Irodalom,* 1985/51–52, 5–6.
Kiss József – Varga Andrea: „Kádár kérte, segítsünk mi is..." A Nagy Imre-csoport elrablása és deportálása Romániába, I. *Társadalmi Szemle,* 1997/10, 78–94.
Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története.* Budapest, Korona Kiadó, 2000.
Konrád György: Az örök disszidens. Emlékek Duczyńska Ilonáról. *Élet és Irodalom,* 1994. december 23., 8.
Koós Anna: *A nem kívánt hagyaték.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006.
Kovács András: The Abduction of Imre Nagy and His Group: The „Rashomon Effect". In: *Memory and Totalitarianism.* Ed. Luisa Passerini. Oxford, Oxford University Press, 1992a, 117–124.
Kovács András: Szóról szóra. (Az oral history). *BUKSZ,* 1992b/1, 88–94.
Kovács Imre: *Magyarország megszállása.* Toronto, Vörösváry Publishing, 1979.
Kő András: A törvénysértés filmkockái. Ötven éve tartóztatták le Rajk Lászlót. *Magyar Nemzet,* 1999. május 29., 16.

Kő András – Nagy J. Lambert: „Ha feltámadnának, talán össze is vesznének." Adalékok a Munkásmozgalmi Panteon születéséhez és létéhez. *Magyar Nemzet,* 2000. június 17., 27.
Körösi Zsuzsa: Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973. (1. rész). *TNTeF – Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris e-Folyóirat.* 2019/9.2 *http://tntefjournal.hu/vol9/iss2/Korosi.pdf.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)
Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957.* Budapest, 1956-os Intézet, 1998.
Lavoie, Amy: Ulrich explains that well-behaved women should make history. *The Harvard Gazette,* September 20, 2007, *https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/09/ulrich-explains-that-well-behaved-women-should-make-history/.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 27.)
László Magda – Pikler Emmi: *Anyák könyve.* Hetedik kiadás. Budapest, Medicina, 1963.
Long, Judy: *Telling Women's Lives. Subject – Narrator – Reader – Text.* New York, New York University Press, 1999.
Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon.* Az interjúkat készítette Eörsi István és Vezér Erzsébet. Budapest, Magvető, 1989.
Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között. Szerkesztette Gyarmati György, Botos János, Zinner Tibor, Korom Mihály. Budapest, Minerva, 1988.
Markos György: *Vándorló fegyház.* Budapest, Magvető, 1971.
Markos György: Kimaradt fejezetek a Vándorló fegyházból. *Valóság,* 1989/2, 68–79.
Marosán György: *A tanúk még élnek.* Budapest, Hírlapkiadó, 1989.
Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai. Szerkesztette Svéd László. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994.
Mihalicz Csilla: Kibeszélhető-e a besúgás? Rajk László a jelenbe átnyúló múltról. *168 Óra,* 1999. december 2., 21–23.
Mód Aladár: Ideológia és felelősség. *Kortárs,* 1969/5, 710–717.
Molnár János: „A másodrendű vádlott". Villányi András elítélésének és rehabilitációjának rekonstruálása. *Múltunk,* 2009/1, 100–137.
Müller Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete.* Budapest, Jaffa, 2017.
Murányi Gábor: *Az átkos múlt hetek 1988–1993.* Budapest, Szerzői kiadás, 1996.
Nádas Péter: *Világló részletek I–II.* Budapest, Jelenkor, 2017.
Nagy Judit: A külföld magyarjai mellettünk állnak. Reggeli beszélgetés a külföldről hazatért Rajk Lászlónéval. *Magyar Honvéd,* 1956. november 3., 3. (Megjelent: *1956 sajtója.* Szerkesztette Manchin Róbert. Budapest, Tudósítások Kiadó, 1989.)
Negyven éve gyilkolták meg Rajk Lászlót a Conti utcai ÁVH-börtönben. Tőke Péter interjúja Farkas Vladimirral. *Reform,* 1989. október 13., 8–9.
Nógrádi Sándor: *Új történet kezdődött.* Budapest, Kossuth, 1966.
Nyugtalan hamvak. Friderikusz Sándor exkluzív interjúja az ifjabb Rajkkal. *168 Óra,* 1989/11, 6–7.

Offen, Karen: Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. *Signs*, 1988/1, 119–157.
Orosz Júlia: A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szerepe Magyarország újjáépítésében a második világháború után (1945–1946). *Debreceni Szemle*, 2014/4, 302–310.
Paetzke, Hans-Henning: Emlékek és tanulságok. Beszélgetés ifj. Rajk Lászlóval. *Új Látóhatár*, 1986/1, 93–106.
Palasik Mária: The Role of Women in the 1956 Revolution. In: *The 1956 Hungarian Revolution: Hungarian and Canadian Perspectives*. Eds. Christopher Adam, Tibor Egervari, Leslie Laczko, Judy Young. Ottawa, University of Ottawa Press, 2010, 93–114.
Parker, Rozsika: *The Subversive Stitch. Embroidery and the Making of Feminine*. London, I. B. Tauris, 2010.
Pető Andrea: Leszbikus lehet-e az összekötő? Magyarországi női traumák 1947-ben. *Orpheus*, 1997/tavasz–nyár, 115–124.
Pető Andrea: Construction of Emotions in the Illegal Hungarian Communist Movement. In: *Ideas in Transit*. Junior Visiting Fellows' Conferences, Vol. V. Eds. John Glenn III, Andrea Pető. Wien, Institute for Human Sciences, 1998a, 108–120.
Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló nők történetéből 1945–1951*. Budapest, Seneca, 1998b.
Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemierőszak-esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999/1–2, 85–107.
Pető Andrea: A nők politikai képviselete a fordulat évében. In: *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Szerkesztette Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000a, 318–334.
Pető Andrea: Autonómia és érzelem az illegális kommunista mozgalomban. In: *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. Szerkesztette Sasfi Csaba. (Rendi társadalom – polgári társadalom 11.) Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 2000b, 355–366.
Pető Andrea: „Mint művész sokszor kényszerülve vagyok, hogy ne utasítsam vissza…" A Kisgazdapárt, az operettprimadonna és a szexuális zaklatás esete a „fordulat évében". In: *Dél-Európa vonzásában. Tanulmányok Harsányi Iván 70. születésnapjára*. Szerkesztette Fischer Ferenc. Pécs, University Press, 2000c, 227–231.
Pető Andrea – Szapor Judit: Women and „the Alternative Public Sphere": Toward a New Definition of Women's Activism and the Separate Spheres in East-Central Europe. *NORA Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 2004/3, 172–182.
Pető Andrea: „Több mint két bekezdés." A női történeti emlékezés keretei és 1956. *Múltunk*, 2006/4, 82–91.
Pető Andrea: A Missing Piece? How Hungarian Women in the Communist Nomenklatura are not Remembering. In: *Eastern Europe: Women in Transition*. Eds. Irena Gridzinska Gross, Andrzej Tymowski. Eastern European Culture, Politics and Societies 3. Peter Lang, Frankfurt, 2013, 145–155.

Pető Andrea: Changing Paradigms of Writing Women's History in Post-Communist Europe. In: *Paracsoveskoto: gracija i gravitacija – szbornik v cseszt na prof. Miglena Nikolcsin. The Parahuman: Grace and Gravity. In honour of prof. Miglena Nikolchina*. Eds. Kornelia Spassova, Darin Tenev, Maria Kalinova. Szófia, Sofia University, 2017a, 280–289.
Pető Andrea: Roots of Illiberal Memory Politics: Remembering Women in the 1956 Hungarian Revolution. *Baltic Worlds*, 2017b/4, 42–58.
Pető Andrea: Eastern Europe: Gender Research, Knowledge Production and Institutions. In: *Handbuch Interdisziplinäre Geschlechterforschung*. Hrsg. Beate Kortendiek, Birgit Riegraf, Katja Sabisch. Springer, 2018a, 1534–1545.
Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest, Jaffa, 2018b.
Pető Andrea: Germaine és Júlia. Párhuzamos történetek az európai históriában. *168 Óra*, 2018c. június 7., 42–44.
Pető Andrea: Paraleli v evropejszkata isztorija. *Literaturen vesztnik*, 2018d. jún. 27, 9.
Pető Andrea: A magyar büntetőjog szovjetizálása: egyéni közvetítők és intézmények (1945–1961). *Aetas*, 2018e/2, 69–82.
Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.
Potoky Strasser, Marie: *Il mito che e' caduto. Ungheria 1945–1956*. Roma, Elleme, 1991.
Pünkösti Árpád: Halott tábornokok a lövészárokban. Interjú az exhumálást vezető dr. Földes Vilmossal. *Népszabadság*, 1990. október 20., 8.
Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948*. Budapest, Európa, 1992.
Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson 1948–1953*. Budapest, Európa, 1996.
Pünkösti Árpád: Tízparancsolat és pártérdek. Beszélgetés Rajk Lászlóval az ötven éve letartóztatott, majd kivégzett apjáról. *Népszabadság*, 1999. május 29., 27.
Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I–II. kötet*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996–1999.
Rajk Endre: László öcsémmel beszélgetek. *Társadalmi Szemle*, 1992/8–9, 144–154.
Rajk-fióka voltam… *Reform*, 1989. március 10., 32–33.
Rajk Júlia: Levél Mód Aladárhoz. *Kortárs*, 1969/6, 982–984.
Rajk László: *A tér tágassága (életútinterjú)*. Budapest, Magvető, 2019.
Rajk László és a NÉKOSZ. *Kritika*, 1984/3, 13–14.
Rajk László és társai a népbíróság előtt. Budapest, Szikra, 1949.
Rajk László temetése. Összeállította Hellner Zoltán. *História*, 1989/3, 24–25.
Rajk Lászlóné: Az első országos találkozó tanulságai. *Asszonyok*, 1946/9–10.
Rajk Lászlóné: Karácsonyi gondok. *Asszonyok*, 1946/18, 2.
Rajk Lászlóné: Olaszországban. *Asszonyok*, 1947/22.
Rajk Lászlóné megnyitó beszéde. *Asszonyok*, 1948/8.
Rajk-per. Válogatta és szerkesztette Paizs Gábor. Budapest, Ötlet, 1989.
Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956. I–II. kötet*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997.
Rév István: The Necronym. *Representations*, 64. (Autumn, 1998), 76–108.

Révész Sándor: *Aczél és korunk.* Budapest, Sík, 1997.
Riley, Denise: *„Am I That Name?" Feminism and the Category of „Women" in History.* New York, Macmillan, 1988.
Schiller Erzsébet: Emléklapok egy elbeszélő életéből. Nádas Péter: Világló részletek. *Revizor,* 2018. március 22. *https://revizoronline.com/hu/cikk/7176/nadas-peter-vilaglo-reszletek/.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)
Schöpflin, George: The Trial of Miklós Haraszti. *Index on Censorship,* 1974/3, 79–84.
Shiels, Duncan: *A Rajk fivérek.* Budapest, Vince, 2007.
Sipos Levente: A magyar nőmozgalom történetéről, 1944–1956. In: *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Szerkesztette Izsák Lajos, Stemler Gyula. Budapest, Napvilág Kiadó, 1996, 321–330.
Sipos Péter: Rajk László. *Társadalmi Szemle,* 1983/5, 76–86.
Sipos Péter: Gyászszertartás Budapesten 1956. október 6-án. *História,* 1989/3, 22–24.
Sipos Péter – Strassenreiter Erzsébet: Rajk László. *Párttörténeti Közlemények,* 1969/1, 141–182.
Sipos Péter – Strassenreiter Erzsébet: *Rajk László.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
Soltész István: *Rajk-dosszié.* Budapest, Láng Kiadó, 1989.
Sorshelyzetek. Emlékezések az ötvenes évekre. Szerkesztette Vámos György. Budapest, RTV Minerva, 1986.
Sóvári Zsuzsa: Néved, ha van. Beszélgetés Rajk László fiával. *Nők Lapja,* 1989. február 25.
Stanley, Liz: Biography as Microscope or Kaleidoscope? The Case of „Power" in Hannah Cullwick's Relationship with Arthur Munby. *Women's Studies International Forum,* 1987/1, 19–31.
Steiner, George: *Antigones. How the Antigone Legend Has Endured in Western Literature, Art, and Thought.* New Haven, Yale University Press, 1984.
Strassenreiter Erzsébet: Rajk László és a NÉKOSZ (1945–1949). *Ifjúsági Szemle,* 1985/2, 80–95.
Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon.* Budapest, Windsor, 1995
Szász Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története.* München, Griff, 1979.
Szász István Az utolsó rehabilitált. Rajk-ügy 2014-ben. *Népszava,* 2014. október 22. *https://nepszava.hu/1037219_az-utolso-rehabilitalt-rajk-ugy-2014-ben.*
Szekér Nóra: Vasdényey István, a kistarcsai táborparancsnok embermentő tevékenysége *Betekintő,* 2019/1, 58–79. *https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2019_1_szeker.pdf.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)
Szilágyi Józsefné: A deportáció éve. *Irodalmi Újság,* 1988/2, 4.
Sztehlo Gábor: *Isten kezében.* Sajtó alá rendezte Bozóky Éva. Budapest, Sztehlo Gábor Gyermek- és Ifjúságsegítő Alapítvány, 1994.
Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok. I–II. kötet. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1995.
Tóth Eszter Zsófia: Munkások és munkásnők 1956-os megéléstörténetei. *Múltunk,* 2006/4, 250–267.

Trócsányi Zsolt: Rajk Lászlóné (1914–1981). *Levéltári Közlemények,* 1980–1981, 378–380.
Újjáépítő magyarok. Az országépítés két esztendeje. Sajtó alá rendezte Gáspár László és Zsadányi Oszkár. Budapest, Kossuth Kiadó, 1947.
V. Bálint Éva: Requiem – „délben". *Magyar Hírlap,* 1989. március 8., 7.
Valliani, Leo: Julia Rajk di passionaria di Budapest. *L'Espresso,* 1956. november 4.
Vándor Györgyi: *A rémület éjszakái.* Budapest, Dovin, 1990.
Vas Zoltán: *Hazatérés, 1944.* Budapest, Szépirodalmi, 1970.
Vas Zoltán: *Akkori önmagunkról. Önéletírás II.* Budapest, Magvető, 1982.
Vásárhelyi Júlia: Egy terméskőemberről. *Népszabadság,* 2004. február 14., 9.
Vásárhelyi Mária: *Valahogy megvagyunk. Snagovi emlékkönyv.* Budapest, Ab Ovo, 2019.
Vásárhelyi Miklós: *Ellenzékben.* Szerkesztette Tóbiás Áron. Budapest, Szabad Tér, 1989.
Vásárhelyi Miklósné beszéde. Kézirat. Vásárhelyi Miklósné tulajdonában.
Woolf, Virgina: *Saját szoba.* Budapest, Európa, 1988.
Zinner Tibor: Az 1962. évi párthatározatokról. *História,* 1986/5–6, 40–42.

Online hozzáférhető visszaemlékezések (utolsó letöltések: 2020. augusztus 31.)

Aczél Endre: Anyám élete '45 után (I). *Népszava,* 2017. június 3. *https://nepszava.hu/1131049_anyam-elete-45-utan-i.*
Adalék Rajk Pistikéről. Udvardy Frigyes közlése (Budapest, 2016. január). *https://sites.google.com/site/mitcsinaltam56ban/home/02-memoarok-elemzesek/adalek-rajk-pistikerol.*
Badó Zsolt: Akit Rajk László tanított franciára. Beszélgetés a korláthelmeci Dolgos Györggyel. *Kárpátalja,* 2005. október. 28. *https://karpataljalap.net/2005/10/28/akit-rajk-laszlo-tanitott-franciara.*
Kisebbségben: Akinek '56 csak szabadulást hozott 1–2–3. Cseke Gábor olvasónaplója. (Részletek Vándor Györgyi: *A rémület éjszakái* című visszaemlékezéséből.) *Maszol,* 2016. október 17., 24., 25. *https://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/71522-kisebbsegben-akinek-56-csak-szabadulast-hozott.*
Kis-Kapin Róbert: „Ugy éltem itt, mint a bugyborék a vizen..." Péter Gábor börtönben írt feljegyzései, 1954. május–augusztus. *Betekintő,* 2007/2. *http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_2_kis_kapin.pdf.*
Lázár Fruzsina: Márványi Judit: Az első rémes ütés a Rajk-per volt. (Interjú Márványi Judittal.) *Magyar Nemzet,* 2017. május 28. *https://magyarnemzet.hu/archivum/nagyinterju-a-magazinban/marvanyi-judit-az-elso-remes-utes-a-rajk-per-volt-3877976/.*
Molnár Gál Péter: Szabadság-hegy. *Színház.hu,* 2006. október 10. *https://szinhaz.hu/2006/10/10/szabadsag-hegy.*
Muhi Klára: Rendszerek és bűnbakok. Beszélgetés Bacsó Péterrel. *Filmvilág,* 2008/6. *http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=9377.*

Németh Péter: Halottakat használnak saját céljaikra. (Interjú Rajk Judittal.) *Hírklikk*, 2019. november 30. *https://hirklikk.hu/kozelet/halottakat-hasznalnak-sajat-celjaikra/357476.*
Ötéves koromig Kovács Pistinek hívtak – mondja Rajk László Tihanyi Péternek. *Hetek*, 2000/11. *http://www.epa.hu/00800/00804/00104/7033.html.*
Pomogáts Béla: Egy barátság emlékei. *Vasi Szemle*, 2014/3. *http://www.vasiszemle.hu/2014/03/pomogats.htm.*
Rajk László: A tér tágassága (életútinterjú). Részlet. *Litera*, 2019. szeptember 13. *https://litera.hu/irodalom/konyvajanlo/rajk-laszlo-a-ter-tagassaga-eletutinterju-reszlet.html.*

Interjúk

Általam készített interjúk

Bácskai Vera – 2000. február 24. és október 7.
Chikán Attila – 2000. március 13.
Donáthné Bozóky Éva – 2000. február 23.
Hajdu Tibor – 2000. március 6.
Haraszti Miklós – 2000. február 13.
Hegedűs B. András – 2000. január 31.
Köböl Anna – 2020. január 21.
Litván György – 2000. január 31.
Marót Miklós – 2000. február 18.
Miklós Jánosné – 2000. február 4.
Pomogáts Béla – 2000. március 9.
Pomogáts Klára – 2000. március 9.
Rajk László – 2000. január 8. és október 27.
Román József – 2000. február 2.
Ságvári Magda – 2000. február 4.
Sebes Ágnes – 2000. február 6.
Sebes Katalin – 2000. február 13.
Sipos Péter – 2000. február 4.
Strassenreiter Erzsébet – 2000. február 4.
Szekeres Varsa Vera – 2020. január 8.
Szinai János – 2000. február 23.
Újhelyi Szilárdné – 2000. február 16.
Vásárhelyi Miklós – 2000. február 16.
Vásárhelyi Miklósné – 2000. február 9. és február 16.

A volt 1956-os Intézet Oral History Archívumának (OHA) interjúi:

Bácskai Vera-interjú, 370, készítette Hegedűs B. András, 1992.
Bohó Róbert-interjú, 83, készítette Hegedűs B. András, 1987.
Bozóky Éva-interjú, 80, készítette Tóth Pál Péter, 1987.
Dobó János-interjú, 18, készítette Csanádi Mária, Hegedűs B. András, 1986.
Fazekas György-interjú, 67, készítette Hegedűs B. András, 1983.
Galicza Péter-interjú, 882, készítette Molnár János, 2006–2008.
Haraszti Sándorné-interjú, 378, készítette Ember Mária, 1983.
Mérei Vera-interjú, 306, készítette Havril Andrásné, 1991.
Rajk Júlia-interjú, 142, készítette ifj. Rajk László, 1980.
Román József-interjú, 118, készítette Hegedűs B. András, 1987–88.
Széll Jenő-interjú, 4, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András, Szabóné Dér Ilona, 1981–82.
Szilágyi Józsefné-interjú, 34, készítette Kozák Gyula, 1986.
Újhelyi Szilárd-interjú, 40, készítette Tóth Pál Péter, 1982–85.

Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára (OSZK TIT):

Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981.

Magyar Rádió

Rajk Júlia-interjú. Készítette Rapcsányi László 1970-ben, a *Vasárnapi újság* című rádióműsor számára. Adásba került 1988. december 11-én. Olvasható: *Hungarian Monitoring*, 1988. december 11., vasárnap, 793–801. *https://catalog.osa-archivum.org/catalog/osa:45582571-853c-49ab-9018-9e2eaa21b4bb.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)

Soá Alapítvány Vizuális Történeti Archívum interjúi:

51124 Dékán Istvánné
50843 Juranits Piroska
50253 Kovács Júlia
50535 Mérei Vera
50797 Pécsi János
50282 Szabó Klára
49581 Szinai Miklós

Televíziós interjú

Interjú Vásárhelyi Máriával. ATV 2019. július 31. *https://www.youtube.com/watch?v=7Kt937hLNN8* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 27.)

Filmek

A szabadság katonái. Lengyel–szovjet–csehszlovák–NDK–bolgár–magyar–román játékfilm. Rendezte: Jurij Ouzerov, 1977.

Cinema Inferno. Magyar dokumentumfilm. Rendezte: Novák Tamás, 2014. *https://www.youtube.com/watch?v=9FbKTDaLSXU&fbclid=IwAR2v8FdVPNSsalxlqwPlRzldxlYCloXVtG6snyP_3ZaJXq8GrLiOeAtqJzU* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 27.)

When Did You See Last Time My Father? Angol dokumentumfilm. Yorkshire Television, First Tuesday Series IV, 1986.

Magyar Filmhíradók

https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=13161
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6204&fbclid=IwAR1R7roBJtFASahtG3Z2CLjT3lE-3tMMAerLFGr5pHZDsitsV8y5D5QRmjI
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6400&fbclid=IwAR0aHBqtVaAlQbqrMiuNo_8wV51HoGiC15in6epEVZtOdMcrs8b8cWxKRdg
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6400&fbclid=IwAR0aHBqtVaAlQbqrMiuNo_8wV51HoGiC15in6epEVZtOdMcrs8b8cWxKRdg
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6498
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6623
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6700
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6707
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6718
Soha többé. Filmhíradó-részlet. Rendezte: Molnár István, 1957

Fényképgyűjtemények

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
MTVA Archívum
Szinai Miklós hagyatéka

Kiállítás

Rajk Látvány. OSA, Budapest, 2019. december 13. – 2020. január 5.

JEGYZETEK

Árnyékban

1 Soá Alapítvány Vizuális Történeti Archívum, 51124, interjú Dékán Istvánnéval. Az elismerő szavak azért is fontosak, mert az interjúalany férjét, Dékán Istvánt (1919–1975), aki az ÁVH egyik irányítója volt 1953 és 1956 között, Rajk miatt rúgták ki, mivel Rákosi rokona volt. Rajk Júlia bosszúhadjáratot folytatott, mondván, „addig nem nyugszik, míg Rákosi-rokonok irányítják a belügyet".

2 Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése. Az interjúk jegyzékét lásd az irodalomjegyzékben.

3 Pető 2006, 82–91.

4 Jellemző Konrád György leírása Károlyinéról, Duczyńska Ilonáról és Rajkné-ról: „...a férjek érdemelték ki ezeket a pompás, merész nőszemélyeket." Konrád 1994.

5 *Rajk Júlia.* Budapest, Balassi, 2001; *Geschlecht, Politik und Stalinismus in Ungarn. Eine Biographie von Júlia Rajk.* Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2007; *Julia Rajk,* Szófia, Altera, 2010.

6 De-Stalinisation in Hungary from a Gendered Perspective: The Case of Júlia Rajk. In: *De-Stalinising Eastern Europe. The Rehabilitation of Stalin's Victims after 1953.* Eds. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2015, 46–66; Hongrie 1956. Julia Rajk ou le pouvoir de deuil. *Clio. Femmes, Genre, Histoire,* 2015/1, 153–165; Hungary 1956: Júlia Rajk or the Power of Mourning. *Clio. Women, Gender, History,* 2015/1, 153–164.

7 Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.

8 Egy magyar republikánus életútja 2019, 101. Köszönet Mitrovits Miklósnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

9 Rajk 2019, 18.

10 ÁBTL 3.2.5. O-816416/II/71/50., 90.

11 Ghodsee 2018.

12 Shiels 2007.

[13] Müller 2017.
[14] Németh 2019.
[15] *Rajk Látvány.* OSA, Budapest, 2019. december 13. – 2020. január 5.

Bevezetés

[1] MNL OL M-KS 288. f. 5/836, 71–72. Az 1981. szeptember 15-i politikai bizottsági ülés jegyzőkönyve.
[2] Óvári Miklós (1925–2003), kommunista politikus, tanár, 1949–1953 között a Pártfőiskola tanára volt, majd az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztályán dolgozott különböző beosztásokban. 1966-tól a Központi Bizottság, 1975-től a Politikai Bizottság tagja.
[3] Ezúton köszönöm Rév Istvánnak a kötet megírásához nyújtott segítségét. Rév 1998, 76–108. A névtaburól lásd: Riley 1988.
[4] Az Antigoné-mítosz európai történetéről lásd Steiner 1984.
[5] A „Kundera-paradigmát" idézi Esbenshade 1995, 74–75.
[6] Péter Gábor szerint a nevet Tildy Zoltántól kapta. ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 35.
[7] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 26. Rajk Lászlóné vallomása, 1955. július 26.
[8] Rajk 2019, 30. A dokumentumok az OSA-ban rendezett kiállításon is láthatók voltak.
[9] All Sides of the Subject 1992, 32.
[10] Long 1999, 6.
[11] De Man 1979, 919–930.
[12] Long 1999, 21.
[13] Stanley 1987, 19–31.
[14] „Biography" címszó. *Oxford English Dictionary.* Oxford, Oxford University Press, 1989, 208.
[15] Rajk Júlia-interjú. Készítette Rapcsányi László 1970-ben, a *Vasárnapi újság* című rádióműsor számára. Adásba került 1988. december 11-én. Olvasható: *Hungarian Monitoring,* 1988. december 11., vasárnap, 793–801. *https://catalog.osaarchivum.org/catalog/osa:45582571-853c-49ab-9018-9e2eaa21b4bb.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)
[16] Pető 2018a, 1534–1545.
[17] Pető 2018c, 42–44; Pető 2018d, 9.
[18] Pető 2017a, 280–289.
[19] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, 1980. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 142 A, 52.
[20] Uo., 21.
[21] Derrida fogalma, a „memory of myself in advance". Lásd Derrida 1989, 72.
[22] Konrád György az „egykori kommunisták nagyasszonyának" nevezte. Konrád 1994.

[23] Köszönet Miglena Nikolcsinának ezért az utalásért és a háromévi közös munkánk során nyújtott feminista támogatásáért, amely nélkül ez a kötet nem készülhetett volna el.
[24] Lavoie 2007.
[25] Uo.
[26] Funk 2014, 344–360.
[27] Pető 2013, 145–155.
[28] Pető 2017b, 42–58.
[29] *Cinema Inferno.* Magyar dokumentumfilm. Rendezte: Novák Tamás, 2014. *https://www.youtube.com/watch?v=9FbKTDaLSXU&fbclid=IwAR2v8FdVPNSsalxlqwPlRzldxlYCloXVtG6snyP_3ZaJXq8GrLiOeAtqJzU.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 27.)
[30] Offen 1988, 119–157.
[31] Pető – Szapor 2004, 172–182.
[32] Frosh 2006, 267.
[33] Barna – Pető 2019.

A Rajk Júlia-életrajz változó forrásai

[1] Rajk 2019, 31. Idézi Rajk Júlia interjúját Makk Károlynak.
[2] Ifj. Rajk László alapvetően elegédett volt az édesanyjáról szóló könyvvel. Néhány ténybeli hibát a Földi család tagjai egy gépelt papíron rögzítettek. Legutolsó találkozásunkkor László azt ígérte, előkeresi azt a lapot. Halálával ez már nem valósult meg.
[3] Erről a folyamatról lásd: Pető 2018e.
[4] ÁBTL 2.1-I/79-a (V142744/1), 115.
[5] OSA 408-1-5/33-40. V-1500-as ügy, 8.
[6] ÁBTL 2.1-I/79-a (V142744/1) 97.
[7] ÁBTL 2.1-I/79-a (V142744/1) 112. V-1500/7 dosszié 356. és 357. sz. irat.
[8] ÁBTL 3.1.2-M 30220 Takács Imre 1968. október 14-i, illetve 16-i jelentése, 101 és 103; illetve ÁBTL 3.1.2.M- 38083/1 „Vili" dossziéja, 1970. május 27., 14.
[9] OSA 408-1-5/33-40. Koncepciós perek felülvizsgálati anyagai.
[10] Interjú Vásárhelyi Máriával. ATV, 2019. július 31. *https://www.youtube.com/watch?v=7Kt937hLNN8.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 27.)
[11] Koós 2006; Pomogáts 2014.
[12] Aczél 2017.
[13] *L'Espresso,* 1956. november 4; *La Repubblica,* 1992. április 15; *Der Spiegel,* 1956. október 24.
[14] *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6204&fbclid=IwAR1R7roBJtFA-SahtG3Z2CLjT3lE-3tMMAerLF_Gr5pHZDsitsV8y5D5QRmjI.* 1946. augusztus. Az MNDSZ nőgyűlése Salgótarjánban. *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6400&fbclid=IwARoaHBqtVaAlQbqrMiuNo_8wV51HoGiC15in6epEVZtOdMcrs8b8cWxKRdg* 1947. május. Az MNDSZ útnak indítja egészségügyi teherautó-karaványát. Köszönet Köböl Annának, hogy erre felhívta a figyelmet.

15 *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=13161.* 1956. október. Soha többé! (Rajk László temetése).

16 1979. november 24-ei fotó. *http://www.visszaemlekezesek.hu/taxonomy/term/66?page=9.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.) Eörsi László arra kérte az ellenzéki találkozó volt résztvevőit, hogy segítsenek azonosítani a kép szereplőit.

17 Juranits (Döme) Piroska (1912–2007) illegális kommunista, a dachaui koncentrációs tábor túlélője. Kádár első szerelme, történetükről írott könyvéből film is készült *Asszony a viharban* címmel (1974, rendező: Málnay Levente). Erről a szerelemről lásd: Pető 2006b.

18 Köszönöm Szőnyi Andreának, hogy segített az indexálási folyamatban. Soá Alapítvány Vizuális Történeti Archívum, 50843, interjú Juranits Piroskával.

A Földi család

1 A fejezet ifj. Rajk László szóbeli közlése, az ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 2–3, a MNL OL 104/2000. számú levele, valamint Rapcsányi László Rajk Júlia-interjúja alapján készült. Köszönet Baráth Magdolna, Gecsényi Lajos, Salamon Pál és Kőrösi Zsuzsa segítségéért. Itt szeretném megköszönni ifj. Rajk Lászlónak a könyv elkészítéséhez nyújtott szemérmes, de határozott segítségét.

2 Rajk Júlia-interjú. Készítette Rapcsányi László, i. m. Peyer Károly (1881–1956) a szociáldemokrata mozgalom együttműködésre törekvő vezetője.

3 A Stefánia Szövetségről és a zöldkeresztes nővérekről lásd Gyáni – Kövér 1998, 326.

4 MNL OL Y 7, Rajk Lászlóné személyi dossziéja, 1964. november 24.

5 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.

6 Lásd még *https://artportal.hu/lexikon-muvesz/foldi-roza-rozsi-908/,* illetve *http://mandarchiv.hu/cikk/1137/Egy_elfeledett_magyar_fotos_Rosie_Ney.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)

7 A Francia Kommunista Párt népolitikájáról lásd Bard – Robert 1998.

8 Miklós Jánosné szóbeli közlése.

9 MNL OL Y 7, Rajk Lászlóné személyi dossziéja, 1964. november 12-i kérelme a jubileumi jutalom folyósítása miatt. A munka törvénykönyve rendelkezett arról, hogy mindazok, akiket baloldali politikai magatartás alapján elbocsátottak, jubileumi jutalmat kapjanak 1965-ben.

10 Cserényi-Zsitnyányi 2019, 89. Köszönöm Cserényi-Zsitnyányi Ildikó segítségét, hogy erre a tényre felhívta a figyelmemet.

Földi Júlia az illegális kommunista mozgalomban

1 Woolf 1988, 50. Fordította Bécsy Ágnes. Köszönet Séllei Nórának az idézet magyar fellelhetőségének megtalálásáért.

2 Az interjú rövidített változatát lásd: Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985, 5–6.

3 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.

4 PIL 867. f. 1/v–62, 25. Vas Zoltán DISZ-főiskolai beszéde, 1954. április 11.

5 Kovács István (1911–2011) 1927-től volt a kommunista mozgalom tagja, 1930–1933 között a Szovjetunióban élt, többször letartóztatták. 1945 után az MKP, az MDP KV, majd a Politikai Bizottság tagja volt, 1956–1958 között ismét a Szovjetunióban élt, 1962 és 1966 között kizárták a pártból. Tömpe István (1909–1988) 1928-tól az illegális KMP tagja, nemzetközi brigádoknál politikai biztos, 1956–1958 között a fegyveres erők miniszterhelyettese, a belügyminiszter első helyettese. 1962-től a Magyar Rádió és Televízió elnöke. Háy Károly (1907–1961) festő, 1931-től párttag, az Iparművészeti Főiskola tanára.

6 ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 30.

7 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.

8 ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 34. Péter Gábor írásbeli vallomása a Rajk-per felülvizsgálati dossziéjában.

9 Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.

10 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 66.

11 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753/I), 29. Fái Boris vallomása, 1955. július 15.

12 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 37.

13 Strassenreiter Erzsébet szóbeli közlése.

14 Badó 2005.

15 Soá Alapítvány Vizuális Történeti Archívum, 50797, interjú Pécsi Jánossal.

16 Szekér 2019.

17 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.

18 Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 9–10.

19 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT, valamint Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.

20 Rajk 1992, 149.

21 Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 11. Szó szerint ugyanezt lásd a Rapcsányi László-féle interjúban, i. m., 792.

22 A kapcsolatról lásd Széll Jenő-interjú, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András és Szabóné Dér Ilona, 1981–82. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 4, 157; ÁBTL 2.1. I-h (V-143415), Rajk Gyula vallomása az 1955. november 24-i perújítási tárgyalás jegyzőkönyvében, 159; ÁBTL 2.1. I/4 (V-143415), 251–255. és ÁBTL 2.1. I/1-c (V-142673/3), Schillinger Ilona vallomása a Rajk-per felújításánál, 244–248. A visszaemlékezések szerint Schillinger és Rajk – 1936-ban, amikor Párizsba érkeztek, és Schillingert nem engedték be a spanyol frontra – megállapodtak, hogy amikor mindennek vége van, összeházasodnak. Franciaországban Schillinger Ilona Sebes Imrével élt együtt, és 1945 augusztusában, amikor Rajk már Földi Júlia férje volt, házasságot is kötött vele, miközben Rajkkal jó barátságban maradt. Sipos Péter és Strassenreiter Erzsébet szóbeli közlése a Schillinger Ilonával a Rajk-életrajz írásakor készített interjú alapján. Figyelembe kell venni, hogy Rajk Júliát mind Sipos Péter, mind Strassenreiter Erzsébet az „objektív" Rajk-életrajz megírása akadályának tekintették.

23 Sipos Péter szóbeli közlése.

[24] Erről bővebben lásd Pető 2018a.
[25] Strassenreiter Erzsébet szóbeli közlése.
[26] Sipos Péter szóbeli közlése.
[27] Justus Pál (1905–1965) középiskolai tanár, 1925-től a MSZDP tagja. 1932–1936 között Párizsban újságíró, majd az MSZDP VII. kerületi szervezetének titkára volt. A *Szocializmus* szerkesztője, 1945-től országgyűlési képviselő. 1949-ben bebörtönözték, 1956 után a Corvina Kiadó szerkesztője lett.
[28] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 26.
[29] Uo., 24.
[30] Uo., 26.
[31] Uo., 65.
[32] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 23.
[33] ÁBTL 2.1. I/84-c. (V-142712/3) Perújítási jegyzőkönyv, 1955. november 28. Köszönet Kádár Zsuzsának, aki erre a forrásra felhívta a figyelmemet.
[34] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 65.
[35] Uo., 62.
[36] PIL 867. f. 1/sz-199, 8. Szalai Sándor visszaemlékezése. Szalai Sándor (1912–1983) szociáldemokrata újságíró, 1945 után a SZDP központjában dolgozott, 1950-ben letartóztatták, 1956-ban rehabilitálták, majd kutatómunkát végzett az ELTE BTK-n és az MTA Szociológiai Intézetében.
[37] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 66. Mónus Illés (1886–1944) 1908-tól az SZDP tagja, újságíró, a *Szocializmus* és a *Népszava* szerkesztője, publicista, teoretikus.
[38] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 23.
[39] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 66.
[40] Uo., 64.
[41] Uo., 62.
[42] Uo., 66.
[43] Kovács 1979, 94 és 107. Az emlékiratban a „hässliches Weib" kifejezés szerepel. A Párttörténeti Intézet könyvtárában Júlia olvasta a könyvet, és az ott dolgozó Hajdu Tiborhoz fordult: „Nézze már, mit ír rólam ez a Kovács Imre. Ez a gyűlöletes nő." Hajdu Tibor szóbeli közlése.
[44] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[45] Uo., 9.
[46] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[47] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 68.
[48] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[49] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 68.
[50] Donáth Ferenc (1913–1986) jogász, 1932-től az illegális kommunista mozgalom tagja, 1936-ban a Márciusi Front szervezője, a Békepárt tagja volt. 1945 után 1951-es letartóztatásáig különböző tisztségeket töltött be. 1956-ban Nagy Imre köréhez tartozott, elítélték. 1960-tól tudományos kutató, az ellenzék egyik szervezője volt.
[51] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[52] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.

[53] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[54] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753/I), 23. 1955. július 25.
[55] ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), Péter Gábor írásbeli vallomása a Rajk-per felülvizsgálati dossziéjában. Megjelent Kis-Kapin 2007.
[56] Erről bővebben: Pető 2013, 145–155.
[57] Köszönet Csősz László, Frojimovics Kinga, Jakab Attila és Klacsmann Borbála segítségéért.
[58] Ifj. Rajk László szóbeli közlése. Ugyanezt említi Vásárhelyi 2004.
[59] Rajk 2019, 66.
[60] Fábry Andrea e-mail-üzenete 2020. március 5.
[61] Rajk 2019, 51.
[62] BFL XVII. 1709. 138. doboz.
[63] Uo., 29.
[64] Rajk Júlia-interjú, készítette Rapcsányi László, i. m., 794.
[65] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[66] Rajk Júlia-interjú, készítette Rapcsányi László, i. m., 794–795.
[67] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753/I), 23, 1955. július 25-i tárgyalás jegyzőkönyve.
[68] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[69] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[70] ÁBTL 2.1. I-h (V-143/415), 191. Kovács István vallomása a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága perújítási jegyzőkönyvében, 1955. november 24.
[71] MNL OL 276. f. 65. cs. 187. őe., Domonkos József jelentése, 1955. december 7., 6.
[72] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[73] ÁBTL 2.1. I/1-b (V-142673/b), 124, Rajk Lászlóné 1954. október 5-i kihallgatási jegyzőkönyve.
[74] „Szóval voltak olyan helyzetek, amikor fel kellett mérni, és nem [volt] érdemes hepciáskodni, hanem odamenni, kiemelni vállal a kocsit." Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 24.
[75] ÁBTL 2.1. I/1-b (V-142673/2), 40.
[76] Uo., 87.
[77] Uo., 129.
[78] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[79] Rajk 1992, 149.
[80] Uo., 151.
[81] Uo., 154.
[82] Szász 2014.
[83] ÁBTL 2.1. I/79-a (V142744/1) 65. 1954. szeptember 13.-i feljegyzés.
[84] ÁBTL 2.1. I/79-a (V142744/1) 66. 1954. szeptember 13.-i feljegyzés.
[85] ÁBTL 2.1. I/79-a (V142744) 12.
[86] ÁBTL 2.1. I/79-a (V142744) 32.
[87] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[88] Erről részletesen lásd Markos 1971, illetve Markos 1989.
[89] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 75. Rajk Lászlóné kézzel írott vallomása, 1949. június 13.
[90] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 29.

[91] Uo., 29.
[92] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 77. Rajk Lászlóné kézzel írt vallomása 1949. június 13.
[93] Uo., 78. Kende István (1917–1988) lakatosmunkás, 1938-tól illegális kommunista, a Ságvári-csoport tagja volt. 1945 után vezető beosztásokban dolgozott, 1956–1960 között a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának tagja, 1963-tól a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.
[94] Uo., 79–80. Rajk Lászlóné kézzel írt vallomása, 1949. június 13.
[95] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 27.
[96] Uo., 30.
[97] A női élettörténet-elmondásokban a filmek és az irodalmi olvasmányok hatásáról lásd Bandhauer-Schöffmann – Hornung 1993, 233. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak budapesti áldozataival készített interjúkról lásd Pető 1999, illetve Pető 2018b.
[98] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[99] Uo., 41. Markos György könyvében ez a részlet nem szerepel.

Rajk Lászlóné a legális kommunista mozgalomban

[1] Sipos – Strassenreiter 1978, 88.
[2] Sipos 1983, 81.
[3] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 32 és 33.
[4] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[5] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[6] Uo., 44.
[7] Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, 1983. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 67, 66. (Ismételten más források szerint Réti Lászlót is tegezte.)
[8] A Rákosi-villa őrére, Szigeti Ferencre hivatkozva Pünkösti Árpád azt állítja, hogy a magyarul nem beszélő Rákosinét kezdeti magyarországi lépéseinél, például a fodrásznál, Vasné Vadas Sára és Rajkné segítették. Pünkösti 1992, 172. (Ennek némileg ellentmond, hogy Rajkné nem beszélt oroszul.)
[9] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 42.
[10] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[11] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m.
[12] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[13] Uo., 51.
[14] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[15] Gács László (1903–1968) szövőmunkás, 1928-tól illegális kommunista, többször letartóztatták. 1945 után vezető tisztségeket viselt, 1945–1948 között a SZOT főtitkára volt, 1951-ben letartóztatták. 1956-ban rehabilitálták, ezután a Magyar Rádió elnöke, majd a Textilipari Dolgozók Szakszervezetének egyik vezetője volt.
[16] Ságvári Magda szóbeli közlése.
[17] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 25.

[18] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 50.
[19] A Nemzeti Színház vezető színészeinek 1945 előtti kommunista tevékenységéről lásd például Gobbi 1982, 187–188.
[20] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 39.
[21] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[22] Szántó Zoltán (1893–1977) tisztviselő, 1918-ban a KMP egyik alapítója, a Vörös Hadsereg ezredparancsnoka. Emigrációja után 1927-ben tért haza. Perbe fogták, 1936-ig börtönben ült, majd a Szovjetunióban a magyar adás szerkesztője volt. 1945 után külügyi posztokon szolgált.
[23] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 68.
[24] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 37.
[25] Péter Gábor vallomását erről lásd El nem égetett dokumentumok 1990, 24.
[26] Révai József (1898–1959) tisztviselő, ideológus. 1917-ben a Galilei-kör tagja, a *Vörös Újság* munkatársa volt. 1919 után emigrációban élt Bécsben, Moszkvában és Prágában. 1930-tól három évet töltött Magyarországon börtönben. 1945-től haláláig országgyűlési képviselő volt, 1949–1953 között népművelési miniszter, 1956 novemberétől az MSZMP Központi Bizottságának tagja. Kiss Károly (1903–1983) bőripari munkás, 1922-től az illegális KMP tagja volt, kilenc évet töltött börtönben, a háború alatt partizánként harcolt. 1946–1956 között a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke volt tíz évig. 1956-tól Kádár híve, 1956–1962 között a Politikai Bizottság tagja, KB-titkár volt. Weil Emil (1897–1954) orvos, 1929-től illegális kommunista, 1936. eleji letartóztatásáig a KMP hazai apparátusának vezetője. 1945-től egészségügyi szakszervezeti vezető, 1951–1953 között washingtoni követ, majd egyetemi tanár volt. Apró Antal (1913–1994) építőmunkás, 1931-től a KMP tagja volt, az 1935-ös építőmunkássztrájk szervezője, 1945–1948 között az MKP KB szakszervezeti osztályvezetője, 1948–1952 között a SZOT főtitkára, 1956 novemberétől Kádár híve, 1970-ben az Országgyűlés alelnöke volt.
[27] Rajk Júlia-interjú, készítette Rapcsányi László, i. m., 797.
[28] Sztehlo 1994, 222. Köszönet Laborczi Dórának.
[29] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 49.
[30] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[31] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 51.
[32] Az MNDSZ történetéről lásd Pető 1998b, 88–122.
[33] Tildy Zoltánné-féle MNDSZ-jelmondat. Rajk Lászlóné az MNDSZ I. Országos Kongresszusan elmondott beszédében idézte. Lásd: *Újjáépítő magyarok* 1947, 323. Köszönet Gyarmati Györgynek, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.
[34] BFL XVII. 1709. 138. doboz. Az igazolási eljárás nyomtatványát nem Júlia töltötte ki, így kerülhetett bele a nem létező *Magyar Világ* című újság, amely minden bizonnyal a *Világ* című polgári napilapot takarja.
[35] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT. Ugyanezt szó szerint lásd a Rapcsányi-féle interjúban, i. m., 797.
[36] Fái 1965, 271.
[37] ÁBTL 2.1.-2.1.-1/13.b (V 142753/2), 24. Fái Boris 1954. szeptember 1-i kihallgatása.
[38] PIL 274. f. 19. cs. 2. őe., 4–6.

[39] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 55.
[40] Uo., 55.
[41] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 25. Rajk Lászlóné vallomása a perújítási tárgyaláson, 1955. július 26.
[42] Az MNDSZ történetére vonatkozó anyagok a Politikatörténeti Intézet Levéltárában a következő őrzési egységekben találhatók: PIL 274. f. 19. cs. 1., 2., 3., 4., 7., 8., 9., 14., 15., 18. őe. Lásd még Orosz 2014.
[43] Soá Alapítvány Vizuális Történeti Archívum, 50282, interjú Szabó Klárával.
[44] Karácsonyi gondok. *Asszonyok*, 1946/18, 2.
[45] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753/2), 7. 1954. augusztus 9., Györk Lászlóné kihallgatása.
[46] PIL 867. f. 1/f-30, 15. Fekete Sándorné visszaemlékezése.
[47] Orosz 2014.
[48] PIL 274. f. 19. cs. 1. őe., 61. Az 1945. szeptember 10-i titkársági értekezlet jegyzőkönyve.
[49] A hadifogoly-gondozás a felszabadulástól 1946. július 1-ig, 3. Botár Bálint hagyatéka Stark Tamás birtokában. Ezúton is köszönöm Stark Tamás segítségét.
[50] *Magyar Hadirokkant és Hadifogoly Híradó*, 1947. május 10., 1.
[51] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 30. Fái Boris 1955. július 26-i vallomása.
[52] PIL 867. f. 1/sz-187., 9. Szabó István visszaemlékezése.
[53] PIL 274. f. 19. cs. 1. öe., 116.
[54] Uo., 110. Az 1945. október 23-i kerületi nőtitkári értekezlet jegyzőkönyve.
[55] Uo., 162. 1945. december 8-i nőtitkársági jegyzőkönyv.
[56] PIL 867. f. 1/f-23., 3–4. Fái Boris visszaemlékezése.
[57] PIL 274. f. 19. cs. 7. őe., 83. Munkaterv 1947. január 15. és március 31. között.
[58] Uo., 3. őe., 69. A választási munkaterv.
[59] Uo., 1. őe., 130. 1945. november 6., nőtitkársági jegyzőkönyv.
[60] Uo., 1945. február 11-i jegyzőkönyv, Rajkné hozzászólása.
[61] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 30. Fái Boris 1955. július 26-i vallomása.
[62] Uo., 28. Döbrenteiné 1955. július 26-i vallomása.
[63] PIL 867. f. 1/b 378., 13. Dr. Blahut Jánosné visszaemlékezése.
[64] Köszönet Simonovits Ildikónak. *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6400&fbclid=IwAR0aHBqtVaAlQbqrMiuNo_8wV51HoGiC15in6epEVZ-tOdMcrs8b8cWxKRdg*. 1947. május. Az MNDSZ útnak indítja egészségügyi teherautó-karaványát. Köszönet Köböl Annának, hogy erre felhívta a figyelmet.
[65] *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6498*.
[66] *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6623*.
[67] *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6700*.
[68] *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6707*.
[69] *https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6718*.
[70] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[71] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 51.
[72] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[73] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dossziéja.

[74] A pártiskolai életről szóló, kissé idillikus visszaemlékezést lásd PIL 867. f. 1/k-136., 18–20. Koós József visszaemlékezése.
[75] Dobó János-interjú. Készítette Csanádi Mária, 1986. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 18, 210, illetve 380.
[76] PIL 867. f. 1/f-30., 17. Fekete Sándorné visszaemlékezése.
[77] ÁBTL 2.1.-I/13b (V-142753/2), 40. Járó Miklósné vallomása 1954. szeptember 1-jén. „Nem voltak meg azok a tulajdonságai, amik képessé tették volna őt arra, hogy ilyen fontos vezető munkakörben elvi irányítást tudjon adni."
[78] Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, 1987. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 80, 419.
[79] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 38.
[80] Uo., 40.
[81] Uo., 53.
[82] Uo., 55.
[83] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 25.
[84] Uo., 30. Fái Boris vallomása, 1955. július 26.
[85] Uo., 31.
[86] Uo., 26–27.
[87] Uo., 35.
[88] Uo., 34 és 36.
[89] Uo., 36.
[90] ÁBTL 2.1. I/13-b (V–142753), 45.
[91] Uo., 46.
[92] Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 48/5310/62.
[93] ÁBTL 2.1. I/13-b (V–142753), 46.
[94] Nádas 2017. Köszönöm Kádár Zsuzsának, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.
[95] *Nők Lapja*, 1989. február 25. Osváth Katalin interjúja Rajk Lászlónéval a *Nők Lapja* 1956. október 25-ei számához, ami azután már nem jelent meg.
[96] Strassenreiter 1985, 86.
[97] Rajk László és a NÉKOSZ 1984, 13.
[98] Uo., 14.
[99] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[100] A Zrínyi Kollégium mindennapjairól lásd Bozóky 1998.
[101] Marót Miklós szóbeli közlése.
[102] *A fényes szelek nemzedéke* 1978, 576.
[103] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[104] Bozóky 1998, 136. Rajkné szerepéről a csokoládéakcióban Bozóky Éva szóbeli közlése alapján.
[105] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[106] Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
[107] Bozóky Éva szóbeli közlése.

[108] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[109] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 43.
[110] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 56. Réti Nándorné tanúvallomása, 1954. szeptember 3.
[111] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 55.
[112] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 40.
[113] Ságvári Magda szóbeli közlése. A szigorú gyermeknevelési elvekről lásd László – Pikler 1963.
[114] A szüléssel és a csecsemő nevelésével kapcsolatos információk Miklós Jánosné szóbeli közlésén alapulnak.
[115] Sebes Katalin szóbeli közlése.
[116] Újhelyi Szilárdné szóbeli közlése.
[117] Miklós Jánosné szóbeli közlése.
[118] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 35.
[119] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[120] *Rajk Látvány.* OSA, Budapest, 2019. december 13. – 2020. január 5. Rajk László építész hagyatéka.
[121] Ságvári Magda szóbeli közlése.
[122] Uo., 39.
[123] Hajdu Tibor szóbeli közlése.
[124] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 62.
[125] Rajk László szóbeli közlése.
[126] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[127] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 67.
[128] Potoky Strasser 1991, 44. Köszönöm Kádár Zsuzsának, hogy a könyvre felhívta a figyelmemet, és Tóth István Györgynek a fordítást.
[129] Uo.
[130] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 68.
[131] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[132] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[133] Rajk 2019, 20.
[134] Rajk-fióka voltam… 1989, 32.
[135] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 57–58.
[136] Rajk 1969, 984.
[137] B. Révész László Rajk Lászlóról készített filmrekviemjét elemzi V. Bálint 1989.
[138] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 36–37.
[139] Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 66.
[140] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 47.
[141] Uo., 56.
[142] Uo., 64.
[143] Uo., 76.
[144] Kádár János saját kezű feljegyzése a Rajk-perről 1993, 87.
[145] Széll Jenő-interjú, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András és Szabóné Dér Ilona, i. m., 81.

[146] Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 58. Fazekas György (1914–1984) újságíró, a forradalom idején Nagy Imre egyik titkára. 1958-ban tizenöt évi börtönre ítélték, 1961-ben szabadult.
[147] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 37.
[148] Uo., 49.
[149] Román József-interjú, készítette Hegedűs B. András, 1987–88. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 118, 586.
[150] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[151] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 71.
[152] Uo., 72.
[153] Potoky Strasser 1991, 44.
[154] Schiller 2018.
[155] Pünkösti 1999 szerint a súlymérés után csengettek. Rajk Júlia körömvágás utánra emlékszik, amikor a súlymérés eredményét beírta a füzetbe. Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 60. A börtöntársnak, Potoczky Máriának, Rajk Júlia azt mesélte, hogy a szoptatás alatt jelentek meg a lakásban az ávósok, és vitték el tőle a fiát, lásd Potoky Strasser 1991, 44.
[156] OSA 408-1-5/358 és 358a.
[157] Szász 1979, 63.
[158] A külföldi visszhangot lásd Karolyi 1966, 331–332.

Rajkné: a börtönévek

[1] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 73.
[2] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[3] Uo.
[4] Uo.
[5] Potoky Strasser 1991, 43.
[6] OSA 408-1-5/358 és 358a.
[7] Miklós Jánosné szóbeli közlése.
[8] Paetzke 1986. Itt Rajk László két hetet említ. A vele készített első interjúban nekem is két hetet mondott, és ez az információ nyilván édesanyjától származott.
[9] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 69.
[10] A házkutatásoknál az értékes tárgyakat általában elvitték. A házkutatási jegyzőkönyv 1956. augusztus 24-i dátummal szerepel az iratok között: ÁBTL X/8-a, 17. A végleges jegyzék 1956. október 5-én, a temetés előtt készült el: fegyvertartási engedély, 5 db kitüntetés, Kossuth Érdemrend I. osztálya, de „aranynak látszó tárgyak" sorsáról nem tudnak, uo., 18–22. A BM Külügyi Osztálya 1957. május 23-án adta át a birtokában lévő márkás órákat az Óra és Ékszer Kereskedelmi Vállalatnak. Uo., 31. Az óra épségben átvészelte a börtönéveket, de Rajk Júlia később – nagy bánatára – elvesztette. Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[11] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 69.
[12] Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.

[13] Rajk László szóbeli közlése.
[14] Negyven éve gyilkolták meg Rajk Lászlót... 1989. Nógrádi Sándor (1894–1971) vasmunkás, 1918-tól kommunista, dolgozott a csehszlovák, a román, a francia és a szovjet kommunista mozgalomban, a háború alatt partizán volt. 1945-től a KV tagja volt, 1945–1956 között a néphadsereg főcsoportjának főnöke, 1956 után diplomata.
[15] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[16] Az intézményi weboldal: *https://www.pikler.hu/tortenetunk*. (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)
[17] Ötéves koromig Kovács Pistinek hívtak... 2000.
[18] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[19] Ötéves koromig Kovács Pistinek hívtak... 2000.
[20] Rajk 2019, 27.
[21] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[22] Paetzke 1986.
[23] OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 1985. augusztus 24., 5.
[24] Rajk Lászlót 1990-ben a Liszt Ferenc téren megszólította egy férfi, aki annak idején az autót vezette, és elmondta az út történetét. Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[25] Háromszor született 1989.
[26] Rajk 2019, 29.
[27] Adalék Rajk Pistikéről 2016.
[28] Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
[29] OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, i. m. 5.
[30] Pünkösti 1999, 27.
[31] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[32] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 69.
[33] ÁBTL V-150028/4,12. 1957. március 25.
[34] ÁBTL 2.1. I-h (V-143415), 229. Faludi Ervin vallomása a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága perújítási jegyzőkönyvében, 1955. november 25.
[35] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 55.
[36] A kihallgatásról és a börtönéveiről lásd: Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[37] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 32. Faludi Ervin vállalatigazgató vallomása, 1955. július 26.
[38] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 26. Rajk Lászlóné vallomása, 1955. július 26.
[39] A sors keserű fintora, hogy testi szenvedéséről éppen Rákosinak Hruscsovhoz írott, 1957. február 15-ei leveléből értesülünk, ahol Rákosi erről és Kádár börtönbeli megkínzásáról a Kádár által tudatosan terjesztetett hírekkel együtt számolt be. A „Jelcin-dosszié" 1993, 167.
[40] Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[41] A Rajk-per „eredetileg trockizmus elleni pernek indult, Justus Pállal mint fővádlottal, csak később került be a titoizmus és Rajk László a képbe". Hovanyecz 1999.

[42] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[43] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 69.
[44] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 32.
[45] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 54. 1954. augusztus 9-i kihallgatás.
[46] ÁBTL 2.1. I/1-d (V-142673/5), 156. Faludi Ervin vallomása, 1954. július 7. Faludi Ervinről Décsi Gyula a következőket vallotta saját kezűleg írt vallomásában: „Lelkiismeretlen fiatal stréber, felelőtlen jegyzőkönyvek rendszeres kiagyalója, Szűcs legkedvesebb kihallgatója." ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 83.
[47] Idézi Molnár 2009, 132. ÁBTL V-142 720. Az 1954 július 20-i vizsgálati terv összefoglalója.
[48] Cserényi-Zsitnyányi 2019, 88.
[49] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. Beszélgetés Rajk Júliával, Snagov, 1956. december 5., 4. sz. dokumentum.
[50] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 32. Faludi Ervin vállalatigazgató vallomása, 1955. július 26.
[51] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[52] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 52.
[53] Uo.
[54] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 53.
[55] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 32. Faludi Ervin vállalatigazgató vallomása, 1955. július 26.
[56] PIL 867. f. 2/s-304. Suhajda József visszaemlékezése, 1983, 29.
[57] Kossuth Rádió, *168 Óra*, Trebitsch Péter interjúja Barcs Sándorral, 1989. január 28. *http://w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=274%3A168-ora-a-mikrofonnal-a-msor-szerkesztje-nej-gyoergy&catid=77%3Araadas&Itemid=332&lang=en*. (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.)
[58] Rajk László és társai a népbíróság előtt 1949. A Rajk-per anyagát tartalmazó kötet színe alapján utóbb a „Kék könyv" elnevezést kapta. Pünkösti Árpád az 1949. október 18-ai időpontot a Rajk Lászlónéval készített rádióinterjú alapján írja, a forrás megjelölése nélkül. Pünkösti 1996, 251; valamint Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[59] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 26. Rajk Lászlóné 1955. július 26-i vallomása.
[60] Rajk Júlia-interjú, készítette Rapcsányi László, i. m., 800.
[61] Mindkét forrást lásd az OSA-ban.
[62] Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
[63] Balogh 2015, 976. Köszönet Balogh Margit segítségéért.
[64] Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
[65] A „Kék könyv"-féle verziót lásd például: Kirgiz. Rajk Lászlóné emlékezései 1985.
[66] OSA Interjú Vándor Györgyivel, 1981. szeptember 8.
[67] *Népszava*, 1956. október 9., 1.
[68] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 37.
[69] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 31. Rajk Lászlóné megjegyzése, 1955. július 26.
[70] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 26. Rajk Lászlóné 1955. július 26-i vallomása.
[71] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 75.

72 A női szerető kultúrtörténetéről lásd Griffin 1999.
73 Hegedűs B. András szóbeli közlése.
74 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 25.
75 Hajdu Tibor szóbeli közlése.
76 OSA 300-8-3-3972. Alfred Reisch: Laszlo Rajk Remembered, RFE Report, 1984. április 17., 6.
77 Hajdu Tibor szóbeli közlése.
78 ÁBTL 2.1. I/1-b (V-142673/2), 58.
79 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 26. Rajk Lászlóné 1955. július 26-i vallomása.
80 Rajk Júlia-interjú, készítette Rapcsányi László, i. m., 799.
81 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
82 ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 27. 1955. július 26-i tárgyalás.
83 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
84 ÁBTL 2.1. I/1-e (V-1426735), Décsi Gyula kézzel írott vallomása, 1954. május 16., 92.
85 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753/I), 6.
86 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 54.
87 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 33.
88 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 54.
89 Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 70.
90 *Rajk Látvány.* OSA, Budapest, 2019. december 13. – 2020. január 5.
91 ÁBTL 2.1. Gy 56/1951. augusztus 6. Kimutatás a Magyar Állambiztonsági Büntetőintézetben büntetésüket töltő elítéletekről és szigorú őrizetesekről. A lista 686 nevet tartalmazott.
92 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 26. Rajk Lászlóné 1955. július 26-i vallomása.
93 Román József-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 570–571.
94 Halda 1989, 29.
95 ÁBTL 2.1. Gy. 1182/1951. február 17.; ÁBTL 2.1. Gy. 1184/1954. február 26., ÁBTL 2.1. (I-133) sz. n. 1952. március 1. – 1952. november.
96 ÁBTL 2.1. Gy. 1182/1951. február 17.
97 ÁBTL 2.1. (I-133) sz.n. 1952. március 1. – 1952. november.
98 Uo.
99 Uo.
100 Vándor 1990.
101 ÁBTL 2.2. I/79-a (V-142744/1), 106. 1959. június 11-i jelentés a perújrafelvételről.
102 Lázár 2017; Vándor 1990.
103 Kisebbségben 2016.
104 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
105 Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése. A kézimunkázás női történetéről lásd Parker 2010. A női kézimunkázást Freud úgy értelmezi, mint a nők állandó és hiábavaló küzdelmét, hogy létrehozzanak valamit, vagy pótolják azt, amijük nincs. Freud 1965, 132.
106 Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
107 ÁBTL 3.2.3 Mt-826, 36. „Szőnyi" jelentése.

108 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kéziratár 823/A–F. 1958. január 9-i levél, 80.
109 ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 69.
110 Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 74.
111 Csalog 1989.
112 Fejtő 1989.
113 Sipos 1983, 77.
114 Károlyiné 1983.
115 ÁBTL 2.1. I/1-c (V-142673/3), 259. 1954. augusztus 12.
116 Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 77.
117 ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 35.
118 Hovanyecz 1999.
119 Péter Gábor vallomását erről lásd El nem égetett dokumentumok 1990, 13–29.
120 ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 34. b.
121 MOL 276. f. 60. őe., 21. Fekete Sándorné felszólalása.
122 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
123 Erről lásd Szabó 1995; valamint a recenziókat a könyvről: *BUKSZ,* 1996. tél, 475–479; Standeisky Éva: A kommunista polgárellenesség. *Budapesti Negyed,* 1985/8, 209–223.
124 Argejó 2007, 189.
125 ÁBTL 2.1. I-h (V-143415), 179, illetve 188. Kepes Imre, illetve Varga István vallomásai a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága perújítási jegyzőkönyvében, 1955. november 24.
126 ÁBTL 2.1. I-h (V-143415), 167. Szántó Piroska vallomása a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága perújítási jegyzőkönyvében, 1955. november 24.
127 ÁBTL 2.1. I-h (V-143415), 243. Berényi Istvánné vallomása a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága perújítási jegyzőkönyvében, 1955. november 25.
128 Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 69.

Györk Lászlóné: harc a rehabilitációért

1 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
2 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
3 Dr. Inge Sandner: Laszlo Rajk jr. *Hamburger Abendblatt,* 1959. január 31.
4 ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753/I) 26. 1955. július 15.
5 OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans Henning Paetzke, 8.; Rajk 2019, 31.
6 Rajk 2019, 31.
7 Paetzke 1986, 95.
8 Rajk 2019, 31
9 *Rajk Látvány.* OSA, Budapest, 2019. december 13. – 2020. január 5.
10 Dr. Inge Sandner: Laszlo Rajk jr., i. m.
11 Potoky Strasser 1991, 44.

[12] Egy másik interjúban a Balatonra emlékszik. OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 10. Rajk Júlia egy 1970-es interjúban sógornője balatonboglári nyaralóját említi. Rajk Júlia-interjú, készítette Rapcsányi László, i. m., 800.
[13] Pünkösti 1999, 27.
[14] OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 10.
[15] Sóvári 1989. Osvát Katalin cikke 1956. október 25-én.
[16] *Neue Zürcher Zeitung*, 1954. december 12.
[17] Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 55.
[18] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 26. Rajk Lászlóné 1955. július 27-i vallomása.
[19] Sóvári 1989.
[20] Sóvári 1989. Osváth Katalin cikke, 1956. október 25.
[21] Román József-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 564. és 565.
[22] Az adatgyűjtésben részt vettek között Rajk Lászlóné neve a *Budapest történetének bibliográfiája* I. kötetében (Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1967) található.
[23] Román József szóbeli közlése.
[24] Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
[25] Marót Miklós szóbeli közlése.
[26] Marót Miklós szóbeli közlése.
[27] MNL OL 104/2000 levele az 1965. január 28-i kézírásos önéletrajza alapján.
[28] Marót Miklós szóbeli közlése.
[29] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[30] Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 245.
[31] Halda 1989, 29.
[32] Potoky Strasser 1991, 76.
[33] Marót Miklós szóbeli közlése.
[34] Marót Miklós szóbeli közlése.
[35] Marót Miklós szóbeli közlése.
[36] Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
[37] Román József szóbeli közlése.
[38] Marót Miklós szóbeli közlése. Rudolf Slánský (1901–1952) cseh újságíró, kommunista politikus, 1921-től a Csehszlovák Kommunista Párt tagja, a szlovák nemzeti felkelés egyik irányítója. 1952-ben halálra ítélték és kivégezték. 1963-ban rehabilitálták.
[39] Román József-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m. 569.
[40] A politikai perek felülvizsgálatának általános politikatörténeti összefoglalóját lásd Rainer 1999, különösen 70–73. és 88–90.
[41] Fejtő 2007, 376. Köszönet Soós Eszter Petronella segítségéért.
[42] Fejtő és Rajk 2009.
[43] Uo.; valamint Baráth 1999.
[44] ÁBTL 2.1. I/1-b (1500-208/60 a), 5.
[45] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753), 8.
[46] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 29. Döbrentei Károlyné vallomása, 1955. július 26.

[47] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753/I), 22.
[48] ÁBTL 2.1.I/13-b (V-142753), 72.
[49] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753/2), 1954 augusztus 9-I kihallgatás. 8.
[50] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753/2), 47.
[51] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753/2), 27.
[52] ÁBTL 2.1. I/13-b (V-142753/2), 72.
[53] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 1.
[54] ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 296–298.
[55] MNL OL 276. f. 65, 6.
[56] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 39.
[57] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 43.
[58] Köszönöm Gyarmati Györgynek, hogy az ezzel kapcsolatos forrásokra felhívta a figyelmemet.
[59] MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 219.
[60] MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 218.
[61] MNL OL 276. f. 62. cs. 28. őe., 19. A levél maga elveszett, állítja itt Ács Lajos. A levelet lásd MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 261–262.
[62] MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 265–266.
[63] MNL OL 276. f. 62. cs. 28. őe., 20.
[64] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 33.
[65] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753), 29.
[66] A rehabilitációkról és annak nemzetközi összefüggéseiről lásd Baráth 1999. Itt szeretném megköszönni Baráth Magdolna segítségét.
[67] MNL OL 276. f. 53. cs. 175. őe., 110. 1954. május 8.
[68] MNL OL 276. f. 53. cs. 175. őe., 151–153.
[69] MNL OL 276. f. 53. cs. 175. őe., 154.
[70] MNL OL 276. f. 53. cs. 175. őe., 101–104.
[71] ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 239–246. A szöveg megegyezik a szeptember 13-i jelentés szövegével.
[72] ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 247. 1954. augusztus 26-i jelentés Rajk László besúgói tevékenységéről.
[73] Ács Lajos hozzászólását idézi Baráth 1999, 59.
[74] MNL OL 276. f. 53. cs. 197. őe., 4.
[75] Uo.
[76] ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142673/5), 10.
[77] MNL OL 276. f. 53. cs. 199. őe., 148.
[78] MNL OL 276. f. 53. cs. 199. őe., 149.
[79] Uo.
[80] Uo.
[81] MNL OL 276. f. 53. cs. 199. őe., 150.
[82] Uo. A határozatban is ez a szöveg szerepelt, lásd MNL OL 276. f. 53. cs. 199. őe., 152–153.
[83] MNL OL 276. f. 53. cs. 199. őe., 153.
[84] ÁBTL 2.1. I/1-h (V-143/415), 21.

85 ÁBTL 2.1. I/1-e (V-142/673/5), 286.
86 ÁBTL 2.1. I/1-b (3-1404/1954/1), 25–44.
87 ÁBTL 2.1. I/1-b (3-1404/1954/1), 26.
88 Idézi Baráth 1999, 73.
89 Rainer 1999, 89–90.
90 A cikk elemzését lásd uo., 93.
91 ÁBTL 2.1. I/1-b, 63. 1954. november 12.
92 ÁBTL 2.1. I/1-b (101-5446/1/54), 59.
93 Erről a belharcról lásd Baráth 1999, 67–74.
94 MNL OL 276. f. 53. cs 227. őe., 111.
95 MNL OL 276. f. 53. cs 227. őe., 112.
96 ÁBTL 2.1. I/1-b, 72.
97 ÁBTL 2.1. I/1-b, 66. Balázs Béla ÁVH-főhadnagy, a BM Vizsgálati osztály vezetőjének javaslata, 1955. június 11.
98 MNL OL 276. f. 62. cs. 28. őe., 18. 1955. március 17-i levél Piros Lászlónak.
99 MNL OL 276. f. 53. cs. 250. őe., 156. Apró Antal jelentése az MDP Politikai Bizottságának, 1955. október 3.
100 MNL OL 276. f. 53. cs. 261. őe., 64. Az ÁVH és a rehabilitáció kapcsolatáról lásd Baráth 2000.
101 OSA 300-40-5/161/3 Rajk Lászlóné kartonja.
102 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
103 Rákosi 1997, 983.
104 Rajk Gyula 25 000 Ft készpénzt, lakást és havi 1300 Ft nyugdíjat kapott, Györk Lajosné visszakapta üdülőjét, Rajk Jenő jogfolytonosságát elintézték, Rajk Jenőné munkába helyezését segítették, Rajk Zoltán párttagságát helyreállították, egyetemi felvételében és ösztöndíja ügyében intézkedtek. MNL OL 276. f. 53. cs. 287. őe., 72. Rajkné pénzügyi rehabilitálásáról lásd ÁBTL IX/6-1, 81. és IX/6-2, 10.
105 A találkozás leírását lásd, PIL 867. f. 2/s-304, 46. Suhajda József visszaemlékezése, 1983. szeptember 2.
106 ÁBTL 2.1. I/1-h (V-143415).
107 Fehér Lajos (1917–1981) 1938-tól illegális kommunista, tanár, a Márciusi Front tagja, a budapesti partizáncsoport vezetője, 1945-től a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályának helyettes vezetője, 1947-től a *Szabad Föld* felelős szerkesztője volt. Fegyverrel harcolt az 1956-os forradalom ellen. 1957-től a *Népszabadság* szerkesztője volt, majd a mezőgazdaság átalakításában dolgozott, 1956-tól az MSZMP KB tagja lett.
108 Idézi Baráth 1999, 76.
109 ÁBTL 2.1. I/1-b (127134).
110 ÁBTL 2.1. I/1-h (V-143415), 179. Tömpe András (1913–1971) illegális kommunista, a spanyol polgárháborúban harcolt, majd különböző hírszerzési feladatokat kapott. Később könyvkiadói igazgató, majd a készülő fegyelmi vizsgálat elől menekülve öngyilkos lett.
111 A budapesti egyetemi hallgatók kommunista szervezkedéséről 1930–1931-ben bővebben lásd Sipos – Strassenreiter 1978, 27–46.

112 MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 267. A budapesti PB PTO feljegyzése, 1955. december 6.
113 MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 262.
114 A tanulmány megírásának körülményeit és elemzését lásd Rainer 1999, 173–180. A dolgozat szövegéből az idézetet lásd ÁBTL V–150001/7, 415.
115 MNL OL 276. f. 65. cs. 187. őe., 4–8.
116 MNL OL 276. f. 65. cs. 187. őe., 9.
117 MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 270. 1956. februári levél.
118 MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 17.
119 MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 18.

A „nemzet özvegye”: a Petőfi Körtől a jugoszláv követségig

1 OSZK Szabad Európa Rádió Gyűjtemény, 451/1083. f., Mikes Imre (Gallicus) hagyatéka, 1956. június 22. Reflector, No. C-339. Köszönöm Simándi Irénnek, hogy Mikes Imre hagyatékára felhívta a figyelmemet.
2 Halda 1989, 29.
3 Bozóky Éva szóbeli közlése.
4 Az ünnepség leírását lásd Rainer 1999, 201–202.
5 MNL OL 276. f. 62. cs. 28. őe. 49. A PB-döntést lásd MNL OL 276. f. 60. cs. 640. őe. 1956. július 9-én, a titkárság jelentését lásd uo.
6 MNL OL 276. f. 62. cs. 28. őe., 50.
7 Például ÁBTL V-150001./1, II. k., 143. Fazekas György vallomása, 1957. május 14.; vagy ÁBTL V-150001/2, 174., Déry Tibor 1957. szeptember 28-i vallomása.
8 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
9 Román József szóbeli közlése.
10 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
11 Marót Miklós szóbeli közlése.
12 Marót Miklós szóbeli közlése.
13 Bohó Róbert-interjú, készítette Hegedűs B. András, 1987. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 83, 199. Bohó Róbert (1928–2012) filozófus, filmrendező. 1956-ban a Petőfi Kör vezetőségi tagja. Az Ádám György és társai elleni perben nyolc év börtönbüntetésre ítélték.
14 Bohó Róbert-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 200.
15 Az esemény leírását lásd még OSA 300-40-1/1312/1. 1956. július 5-i RFE-jelentés.
16 ÁBTL V-150001/4, 166–167. Tánczos Gábor kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. május 28.
17 Hajdú Gyula (1886–1973) jogász, 1907-től az MSZDP tagja, 1919 után részt vett az osztrák, a szovjet, az olasz és a francia kommunista mozgalomban. 1945-től országgyűlési képviselő volt, egyetemi tanár. Szerényi Sándor (1905–2007) 1921-től illegális kommunista, Magyarországon, majd a Szovjetunióban is bebörtönözték, hazatérte után közgazdasági tudományos beosztásban dolgozott,

1959–1966 között az MSZMP KB tagja, 1970-től a KEB tagja volt. Andrásfi Gyula (1908–1981) cipészsegéd, 1930-tól a KMP tagja, 1942-ben kétévi börtönre ítélték, a büntetőszázadból megszökött, Földes Lászlóval partizáncsoportot szervezett. 1945 után párttitkár volt és nagykövet.

18 ÁBTL V-150001/5, 15. Márkus István vallomása.

19 Az ülés leírását lásd Uo.

20 ÁBTL V-150001/5, 16. Márkus István vallomása. Szakasits Árpád (1888–1965) újságíró, szociáldemokrata politikus, 1949. augusztus 23-ától a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke 1950. április 24-ig, amikor is Rákosi lakásán letartóztatták, és életfogytiglani börtönre ítélték. 1956. március 29-én szabadult.

21 A beszéd szövegét lásd A Petőfi Kör vitái 1991, 34–37.

22 Potoky Strasser 1991, 87.

23 A Petőfi Kör vitái 1991, 203.

24 Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 237.

25 Potoky Strasser 1991, 87.

26 OSA 300-40-1/1312/1 1956. július 5-i RFE-jelentés.

27 Végh Józsefné visszaemlékezése, PIL 867. f. 2/v-265, 31.

28 ÁBTL V-150001/1-a, 17.

29 ÁBTL V-150001/1-a, 29.

30 ÁBTL V-150001/4, 335.

31 Uo.

32 Uo.

33 ÁBTL V-150001/4, 336.

34 ÁBTL V-150001/5, 233–234. Huszár Tibor vallomása, 1957. május 28.

35 Uo.

36 ÁBTL V-150001/6, 40. 1957. július 25.

37 OSZK Szabad Európa Rádió Gyűjtemény, 451/1083. f., Mikes Imre (Gallicus) hagyatéka, 1956. június 22. Reflector, No. C-339, 5–6.

38 OSZK Szabad Európa Rádió Gyűjtemény, 451/1083. f., Mikes Imre (Gallicus) hagyatéka, 1956. június 24. Reflector, No. C-341, 4.

39 OSZK Szabad Európa Rádió Gyűjtemény, 451/1083. f., Mikes Imre (Gallicus) hagyatéka, 1956. június 22. Reflector, No. C-339, 1.

40 Hovanyecz 1999.

41 Szél fúvatlan nem indul... Kardos László visszaemlékezése. Rajk László és a NÉKOSZ 1984, 14.

42 Megforgatott világmegforgatók 1994, 406.

43 ÁBTL V-150001/4, 271. Tánczos Gábor kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. szeptember 9.

44 Rainer 1999, 222.

45 Marót Miklós szóbeli közlése.

46 Megforgatott világmegforgatók 1994, 434. Nagy Imre vallomása Kardos Lászlóról, 1957. július 18.

47 Rákosi 1997, 983. A felajánlás szövege: *Szabad Ifjúság*, 1956. október 20.

48 Rajk Lászlóné nyilatkozata. *Szabad Nép*, 1956. október 20., 4.

49 A Hazafias Népfront kollégiumi előkészítő bizottságának levele Rajk Lászlónéhoz. *Szabad Nép*, 1956. október 23., 2.

50 Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.

51 MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 258.

52 MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 259.

53 MNL OL 276. f. 65. cs. 52. őe., 260.

54 MNL OL 276. f. 53. cs. 288. őe., 3.

55 MNL OL 276. f. 53. cs. 288. őe., 14.

56 MNL OL 276. f. 53. cs. 288. őe., 15.

57 MNL OL 276. f. 53. cs. 288. őe., 24.

58 MNL OL 276. f. 60 cs. 643. őe. A KV tájékoztatója az 1956. július 18–21. között végzett rehabilitációról szóló zárójelentésről, valamint a Farkas Mihály ügyében folytatott vizsgálatról és határozatáról.

59 Potoky Strasser 1991, 103. A találkozót megerősítik más források is. OSA 300-40-5/161/3 Rajk Lászlóné kartonja, 1958. júliusi bejegyzés.

60 MNL OL 276. f. 53. cs. 302. őe., 13.

61 Sipos 1989, 23.

62 Kő 1999.

63 Az exhumálás és a temetés leírását lásd Potoky Strasser 1991, 113–120. Ettől sok részletben eltérő visszaemlékezés: Pünkösti 1990..

64 Rajk Júlia-interjú, készítette Rapcsányi László, i. m., 799.

65 Uo.

66 A vésett feliratos cigarettatárcát ifj. Rajk László szerint az édesanyját a Szabó Ervin Könyvtárban felkereső volt ávós adta át. Ifj. Rajk László szóbeli közlése.

67 Az egykori Történeti Hivatal iratai is csak az exhumálási jegyzőkönyv létét, illetve megsemmisítését rögzítik: ÁBTL X/8-a (840488-1977). A szemle jegyzőkönyvének a száma 4951/1956. Az irat nincs ott.

68 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kéziratár 823/A–F. 1956. december 10-i beszélgetés Rajknéval, 5.

69 Potoky Strasser 1991, 116.

70 Idézi Baráth 1999, 96.

71 Szalai Anna e-mail-üzenete, 2000. január 16.

72 OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 11.

73 Román József-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 584.

74 Uo.

75 Román József szóbeli közlése.

76 Haraszti Sándorné-interjú, készítette Ember Mária, 1983. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 378, 59. Haraszti Sándor (1897–1982) újságíró, Kádár János ügyében letartóztatták, és halálra ítélték. 1954-ben életfogytiglanra ítélték, majd rehabilitálták. 1958-ban hat évre ítélték, 1960-ban szabadult. Losonczy Géza (1917–1957) újságíró, Nagy Imre második kormányának államminisztere. Bővebben lásd Kövér 1998.

77 ÁBTL V-150001/3, 111.

[78] Horváth Márton (1906–1987) illegális kommunista, építészmérnök, író, lapszerkesztő, 1945 után a *Szabad Nép* szerkesztőjeként és a KBV Agitációs és Propagandaosztály vezetőjeként aktív szerepet játszott a kultúrpolitika irányának meghatározásában. 1956-ban Nagy Imre mellé állt, így a forradalom leverése után politikai szerepet nem játszott.
[79] ÁBTL V-150001. Horváth Márton vallomása, 1957. május 6., 22–23.
[80] ÁBTL V-150001/5, 158. Donáth Ferenc vallomása, 1957. május 3. Nagy Balázs (1927–?) történész, az MKP, a MADISZ, a NÉKOSZ, a DISZ munkatársa. 1950-ben elbocsátották. 1956-ban a Petőfi Kör titkárhelyettese volt. 1956 novemberében elmenekült, és Franciaországban lett könyvkereskedő és trockista.
[81] ÁBTL V-150001/4, 215. Tánczos Gábor vallomása, 1957. május 28.
[82] ÁBTL V-150001/2, 77. Ezt megerősíti Haraszti vallomásában: ÁBTL V-150001/3, 112.
[83] ÁBTL V-150001/2, 77, Vadász Ferenc vallomása, 1957. június 24. és Haraszti vallomása, 1957. május 16, ÁBTL V-150001/3, 111–112. Újhelyi Szilárd vallomása, 1957. május 27. ÁBTL V-150001/3, 289.
[84] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. Beszélgetés Rajk Júliával, Snagov, 1956. december 5., 4. sz. dokumentum.
[85] ÁBTL V-150001/3, 76.
[86] ÁBTL V-150001/5, 158. Donáth Ferenc vallomása, 1957. május 3.
[87] Bohó Róbert-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 242.
[88] ÁBTL V-150001/4, 214. Tánczos Gábor 1957. június 24-i vallomása.
[89] ÁBTL V-150001/3, 64. Alosztály ügynökjelentés, 1957. április 3.
[90] OSA Interjú Vándor Györgyivel, 1981. szeptember 8., 34.
[91] ÁBTL O-10014. Ádám György és társai-dosszié, nyitva: 1957. augusztus 25., 58. „Kelemen Anna" jelentése Markos Györgyről, 1957. május 23.
[92] Rákosi 1997, 1030.
[93] Bohó Róbert-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m. A tárgyalások leírását lásd 242–245.
[94] MNL OL 276. f. 62. cs. 28. őe., 52–54. Apró Antal beszámolója a PB tagjainak.
[95] MNL OL 276. f. 62. cs. 28. őe., 43–44.
[96] A szöveget lásd: *Szabad Nép,* 1956. október 4.
[97] ÁBTL O-10014, 57. „Kelemen Anna" jelentése Markos Györgyről, 1957. május 23.
[98] MNL OL 276. f. 53. cs. 305. őe., 1., illetve 3.
[99] Potoky Strasser 1991, 117.
[100] Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
[101] ÁBTL V-150001/1, II. k., 151. Fazekas György kihallgatása, 1957. május 24.
[102] Ez Rákosi Mátyásnak is feltűnt. Lásd Rákosi 1997, 1030.
[103] Rajk 2019, 22.
[104] Potoky Strasser 1991, 118–119.
[105] Széll Jenő-interjú, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András és Szabóné Dér Ilona, i. m., 588.
[106] Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m. 292. A temetésen nem volt emelvény.

[107] *Time,* 1956. október 8.
[108] *Szabad Nép,* 1956. október 6.
[109] Münnich Ferenc beszéde. *Rajk Lászlóra emlékezünk születésének 75. évfordulóján.* Szerkesztő: Barát Apollónia. Kossuth Rádió, 1979. március 12.
[110] Pünkösti 1999, 27.
[111] Mérei Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, 1991. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 306, 225.
[112] *Népszava,* 1956. október 13.
[113] *Szabad Ifjúság,* 1956. október 16.
[114] Potoky Strasser 1991, 120.
[115] Nagy 1956 (1989).
[116] Ságvári Magda szóbeli közlése.
[117] Rajk 2019, 36.
[118] ÁBTL V-150001/3, 42. 1957. április 17. Haraszti Sándor kihallgatási jegyzőkönyve.
[119] Nagy 1956 (1989).
[120] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. február 13-i levél, 35. Kéri, hogy a Külügyminisztériumon keresztül szerezzék vissza a kabátot.
[121] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. Beszélgetés Rajk Júliával, Snagov, 1956. december 5., 4. sz. dokumentum.
[122] Nagy 1956 (1989).
[123] Uo., 3.
[124] Uo.
[125] Ifj. Rajk László szóbeli közlése a kalandos és csak Rajk Júliától származó történetről. Ugyanezt lásd Rajk 2019, 38.
[126] Nagy 1956 (1989).
[127] ÁBTL V-150001/2, 194. A tagok részletes elemzését lásd Rainer 1999, 230.
[128] 1956 nőtörténetéről lásd: Palasik 2010; Tóth 2006; Casoar – Balázs 2016; Bögre 2002 és 2006; Pető 2017b, 42–58.
[129] Litván György szóbeli közlése.
[130] Nagy 1956 (1989).
[131] Valliani 1956.
[132] *New York Times,* 1958. november 6.
[133] ÁBTL V-150001/2, 43. Gömöri Endre kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. június 28.
[134] ÁBTL V-150001/3, 57. Haraszti Sándor kihallgatási jegyzőkönyve. 1957. április 20.
[135] ÁBTL V-150001/4, 32. Tánczos Gábor vallomása, 1957. április 2.
[136] PIL 867. f. 2/a-90. b, 15.
[137] Uo.
[138] PIL 867. f. 2/a-90. b, 16.
[139] Uo.
[140] ÁBTL V-150001/4, 101. Tánczos Gábor vallomása, 1957. május 8.

Újból fogságban

1 ÁBTL V-15001, 428. Haraszti Sándor Fazekas Györgynek. „Lent" lehallgatás átirata, 1957. február 17. A helyesírás az eredeti szerint.
2 Az 1956-os résztvevőkkel készített interjúk módszertani elemzését lásd Kovács 1992a, 117–224.
3 A magyar nők 1956-os szerepéről lásd Juhász 2000.
4 OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 15.
5 Rajk 2019, 39.
6 Szekeres Varsa Vera személyes közlése. Román József szóbeli közlése.
7 Szilágyi Józsefné-interjú, készítette Kozák Gyula, 1986. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 34, III. k., 10. Mások Donáthra emlékeznek mint kezdeményezőre.
8 Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m. 381.
9 Kövér 1998, 300.
10 Litván György szóbeli közlése.
11 Bácskai Vera szóbeli közlése.
12 OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 5.
13 Bozóky 1998, 284.
14 Ember 1989, 9.
15 Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m. 381 és 386.
16 Uo., 438.
17 Ember 1989, 5.
18 Uo.
19 Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
20 Ember 1989, 28.
21 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 420–421.
22 Bácskai Vera szóbeli közlése.
23 Szántó Zoltán feljegyzése a magyar pártvezetés számára, 1956. december 17. Lásd: Top Secret 1995, 75.
24 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 280. A szülés végül a bukaresti elit pártkórházban, a lehetőségekhez képest legkiválóbb körülmények között lezajlott. Lásd Ember 1989, 52–53.
25 Az elrablásról magyarul lásd Kovács 1992b.
26 Ember 1989, 146.
27 Idézi Kövér 1998, 309.
28 Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
29 Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
30 Újhelyi Szilárd-interjú, készítette Tóth Pál Péter, 1982–85. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 40, 495.
31 Ifj. Rajk Lászlónak nem ez volt az első repülőútja. 1956 nyarán meglátogatta apja erdélyi rokonait. Lásd Pünkösti 1999, 27. Ifj. Rajk és Donáth Mátyás addig ugráltak, hogy ez a repülő nem is ráz, míg mindketten hánytak. Bozóky Éva szóbeli közlése.

32 Újhelyi Szilárdné szóbeli közlése.
33 Ember 1989, 13.
34 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kéziratár 823/A–F. 1956. december 13-i lehallgatás. Köszönet Vásárhelyi Miklósnénak.
35 Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
36 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kéziratár 823/A–F. 1957. február 13-i levél, 34.
37 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 421.
38 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kéziratár 823/A–F. Rajk Lászlóné 1957. január 9-i levele Erzsinek.
39 A meszelési tudásra, a petróleumlámpa kezelésére a romániai fogság idején nem volt szükség. Bácskai Vera szóbeli közlése.
40 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 422.
41 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kéziratár 823/A–F. „Lent". Lehallgatási jelentés az 1956. december 13-i beszélgetésekről. Köszönet Vásárhelyi Miklósnénak.
42 Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 381., illetve 437.
43 Rajk 2019, 42.
44 Bácskai Vera szóbeli közlése.
45 Bácskai Vera szóbeli közlése. Az 1956-os nőtüntetésről lásd Juhász 2000.
46 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 422. A fogságban élőknek nem kellett mosogatniuk, és tűzifa is volt bőven, de konfliktusok voltak köztük. Bácskai Vera szóbeli közlése.
47 Vásárhelyi 2019, 208
48 Bozóky Éva szóbeli közlése.
49 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kéziratár 823/A–F. 1956. december 10-i beszélgetés Rajk Lászlónéval, 6.
50 ÁBTL V-15001, 143.
51 ÁBTL V-15001, 145.
52 ÁBTL V-15001, 428–429. Fazekas György Haraszti Sándornak. „Lent" lehallgatás átirata, 1957. február 17. A helyesírás az eredeti szerint.
53 Uo.
54 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 424.
55 Szilágyi Józsefné-interjú, készítette Kozák Gyula, i. m., 54–55.
56 Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 452.
57 Ember 1989, 67.
58 Újhelyi Szilárd-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 490.
59 OSA 300-40-5/161/3.
60 Uo.
61 MNL OL 288. f. 5/13. őe., 36.
62 Elhíresztelték, hogy a romániaiak nejlonholmikban dúskálnak, és hogy Donáth apja házat vesz a fia által Romániában megspórolt pénzből. MNL OL 288. f. 5/13. őe., 38.
63 Top Secret 1995, 257.

64 Uo., 263.
65 MNL OL 288. f. 5/4. őe., 5.
66 *Top Secret 1995, 266–267.*
67 A Nagy Imre-perről részletesen lásd Rainer 1999, 373–441., illetve 408.
68 Ifj. Rajk László szóbeli közlése és OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 17. Egy másik interjúban: „A mi ügyünk intézésével megbízott funkcionáriusnál cselédként szolgált annak a tejesasszonynak a testvére, aki Székelyudvarhelyen apai nagynénémnek mindennap a tejet vitte." Paetzke 1986, 103.
69 Top Secret 1995, 32.
70 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F.
71 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
72 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m, 425.
73 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1956. november 26-i levél.
74 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. április 12-i levél Rajknénak nővérétől és édesanyjától.
75 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. Rajk Júlia levele 1958. január 9.
76 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. február 13-i levél, 35.
77 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. Belügyminiszteri iratok 265, 1-4525/a/57. Köszönet Vásárhelyi Miklósnénak.
78 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, 326.
79 Ember 1989, 57. Bozóky Éva idézi Rajknét.
80 Bozóky Éva szóbeli közlése. Bácskai Vera szerint Rajk Júliának nem volt kék bársonyszoknyája.
81 Bozóky Éva szóbeli közlése.
82 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 327. Bozóky Éva a felolvasásra emlékszik.
83 Mihalicz 1999, 21.
84 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
85 OSA 300-40-5/161/3.
86 Bozóky Éva szóbeli közlése.
87 Bácskai Vera szóbeli közlése.
88 Rajk 2019, 43.
89 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. február 13-i levél, 34.
90 Újhelyi Szilárd-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 499.
91 Bozóky Éva szóbeli közlése.
92 Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
93 Bácskai Vera-interjú, készítette Hegedűs B. András, 1992. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 370, 70.

94 Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
95 Vásárhelyi 2019, 203.
96 Ember 1989, 13.
97 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1958. január 9-i levél, 81.
98 Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 423.
99 Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
100 OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 17.
101 Bácskai Vera szóbeli közlése.
102 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
103 Fazekas György-interjú, készítette Hegedűs B. András, i. m., 451.
104 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. február 13-i levél, 34.
105 Pünkösti 1999, 27.
106 Szilágyi Józsefné-interjú, készítette Kozák Gyula, i. m., 35.
107 Ember 1989, 31.
108 Szilágyi Józsefné-interjú, készítette Kozák Gyula, i. m., 37.
109 Bácskai Vera szóbeli közlése.
110 Vásárhelyi Miklós szóbeli közlése.
111 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1958. január 9-i levél.
112 Vásárhelyi 2019, 230. A szerző idézi forrásmegjelölés nélkül.
113 Ember 1989, 4.
114 Szilágyiné 1988.
115 Bozóky 1998, 322.
116 *Rajk Látvány.* OSA, Budapest, 2019. december 13. – 2020. január 5. Rajk László építész hagyatéka.
117 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. február 13-i levél családjának, 34.
118 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. Belügyminiszteri iratok 440, 1-2496/58. Az eredeti helyesírással. Köszönet Vásárhelyi Miklósnénak.
119 MNL OL 288. f. 5/86. őe., 7.
120 Ember 1989, 117.
121 OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 18.
122 Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
123 VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1958. január 9-i levél.
124 Rajk 2019, 43.
125 Uo., 44.
126 MNL OL 288. f. 5/100. őe., 8., Biszku Béla (1921–2016) szerszámlakatos, 1938 óta illegális kommunista, 1946-tól a budapesti PB káderosztály vezetője, majd különböző budapesti kerületekben titkár volt. 1956-ban részt vett a forradalom fegyveres leverésében, 1957–1961 között belügyminiszter, majd KB- és PB-tag, 1962-től az MSZMP KB titkára.

[127] Újhelyi Szilárdné szóbeli közlése.
[128] Bozóky Éva-interjú, készítette Tóth Pál Péter, i. m., 333.
[129] Beck – Germuska 1996, 312 a Romániából való hazatérés dátumaként 1958. november 23-át adja meg.
[130] A hazatéréséről jelentés: *Neue Zürcher Zeitung*, 1958. november 29.; *Svenska Dagbladet*, 1958. november 25.
[131] Kossuth Rádió, *168 Óra*, Interjú Szász Bélával, 1988. szeptember 10.

Rajk Júlia: az intézmény

[1] Ötéves koromig Kovács Pistinek hívtak... 2000.
[2] MNL OL 288. f. 7/9. őe., 7.
[3] ÁBTL 3.1.2. M-34545 Elek Simon, 083, 89. Objektum jelentés, 1958. november 15.
[4] ÁBTL 3.1.2. M-34545 Elek Simon, 083, 187a. Objektum jelentés 1959. január 14.
[5] ÁBTL 3.1.2. M-34613, 106. 1958. augusztus 15.
[6] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT. Az utolsó mondatok az interjú leírt változatából hiányoznak.
[7] Ezt megerősíti az 1959. március havi feljegyzés Rajk Júlia kartonján. OSA 300-40-5/161/3.
[8] Sándor József és Aczél György 1958. november 21-i jelentését lásd MNL OL 288. f. 10/31. őe., 1–2.
[9] Például 1962. szeptember 3-án Szirmai István, a Politikai Bizottság tagja. MNL OL 288. f. 5/277. őe., 13.
[10] Nemes Dezső (1908–1985) kárpitos, 1926-tól KMP-tag, 1931 és 1945 között a Szovjetunióban élt. 1948-ig a SZOT titkára, majd lapszerkesztő, a Népművelésügyi Minisztérium osztályvezetője, a Szikra Könyvkiadó igazgatója. 1956–1961 között a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának tagja, 1965-ig a KB titkára. 1966-tól az MSZMP KB Politikai Főiskola rektora volt. Szirmai István (1906–1969) újságíró, 1929-től a Román Kommunista Pártban dolgozott, majd Magyarországon 1943-ban tizenöt évre elítélték. 1945 után az MKP, majd az MDP szervezőbizottságának a titkára volt, 1953 januárjában letartóztatták, 1955-ben rehabilitálták. 1956 végétől az MSZMP KB tagja, fontos párttisztségeket töltött be. Orbán László (1912–1978) jogász, 1941-től a KMP tagjaként az SZDP-ben működő kommunista sejteket irányította. 1945-től 1951-ig az MKP, illetve az MDP KV tagja volt. 1956 februárjától a párt központi apparátusában dolgozott. A KB Tudományos és Kulturális, majd az Agitációs és Propagandaosztályának vezetője volt.
[11] MNL OL 288. f. 5/277. őe., 12. A beszélgetésről Rajk Lászlóné kartonján is szerepel bejegyzés: OSA 300-40-5/161/3.
[12] MNL OL 288. f. 5/280. őe., 1–19.
[13] MNL OL 288. f. 7/345. őe., 9. 1970. március 2-i titkársági ülés.
[14] MNL OL 288. f. 5/280. őe., 14.
[15] MNL OL 288. f. 5/280. őe., 15.
[16] MNL OL 288. f. 5/280. őe., 18.
[17] MNL OL 288. f. 5/280. őe., 17.

[18] MNL OL 288. f. 5/280. őe., 19.
[19] *Népszabadság*, 1962. november 21., 10.; OSA 300-40-5/160/9-12 Rajk László kartonja.
[20] MNL OL 288. f. 7/169. őe., 13.
[21] MNL OL 288. f. 7/169. őe., 1.
[22] MNL OL 288. f. 7/261. őe., 2. 1966. május 10-i titkársági ülés jegyzőkönyve.
[23] MNL OL 288. f. 5/227. őe., 8–9. 1961. március 28-i politikai bizottsági ülés.
[24] Az 1962-es rehabilitáció egyes részleteiről lásd Zinner 1986.
[25] MNL OL 288. f. 7/345. őe., 12. 1970. március 2.
[26] Miklós Jánosné szóbeli közlése.
[27] Hajdu Tibor szóbeli közlése.
[28] Soá Alapítvány Vizuális Történeti Archívum, 49581, interjú Szinai Miklóssal, 134.
[29] Uo.
[30] Uo.
[31] MNL OL 104/2000 levele.
[32] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 1914/1967. 1967. július 19.
[33] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 1884/1967.
[34] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 758/20. 391/1959; 1581/1959, 1694/1954, 874/1961, 1189/1962, 1722/1962.
[35] OSA 300-40-5/161/3. 1964. júliusi bejegyzés Rajk Lászlóné kartonján.
[36] Marót Miklós szóbeli közlése.
[37] *Levéltári Közlemények*, 1961, 276–280; 1962, 308–312; 1963, 351–358; 1964, 270–277; 1965, 372–379. Valamint szintén Bogdán Istvánnal és Horváth Jánosnéval közösen: *Levéltári Híradó*, 1951–1960; 1964. (Budapest, Levéltárak Országos Központja, 2020.)
[38] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié.
[39] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 757/20 1159. 1963. június 10.
[40] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 339/1967. 1967. február 6.
[41] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 878/1969.
[42] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 755/1969.
[43] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 183/1331. 1970. május 26.
[44] Vida István szóbeli közlése.
[45] Gecsényi Lajos szóbeli közlése.
[46] Szűcs László szóbeli közlése.
[47] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié 1586/1973.
[48] Miklós Jánosné szóbeli közlése.
[49] MNL OL 288. f. 7/45. őe., 76–77.
[50] MNL OL XVIII – 2 – d – IV – 6/12/1974/5.
[51] *Magyar Nemzet*, 1974. február 19.
[52] Rajk 1969, 984.
[53] PIL 867. f. 2/s-304., 30. Suhajda József visszaemlékezése, 1983. szeptember 2.
[54] ÁBTL 2.1. I/1-e (V-1426735), 286. A legfőbb ügyész feljegyzése, 1954. október 18.
[55] MNL OL 288. f. 7/187. őe., 1. 1964. január 27.

[56] Rajk Júlia-interjú, készítette ifj. Rajk László, i. m., 20.
[57] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT. Utalás a Tömpe Andrásnál tett látogatására, aki Rajk Júliának a hazatérése után az irodájában azt mondta, hogy megvannak az iratok, csak „kímélni" akarják, ezért nem mutatják meg neki. Kovács András szóbeli közlése.
[58] Bokor Péter interjúja Rajk Júliával, 1981. OSZK TIT.
[59] Hajdu Tibor szóbeli közlése.
[60] Hajdu Tibor szóbeli közlése.
[61] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[62] A szöveget lásd Farkas és Kádár Rajknál 1992.
[63] „Kádár egyértelműen rendőri szerepre vállalkozott" 1992.
[64] Hajdu Tibor szóbeli közlése. Czinege Lajos (1924–1998) mezőgazdasági munkás, 1944-ben lépett be a kommunista mozgalomba. 1951-től hivatásos katona, a forradalom fegyveres leverésében nagy szerepet játszott, 1960-tól honvédelmi miniszter volt.
[65] *Népszabadság*, 1991. február 12., 32.
[66] Hajdu Tibor szóbeli közlése.
[67] Hajdu Tibor szóbeli közlése.
[68] MNL OL 288. f. 7/283. őe., 30. 1967. június 23-i feljegyzés.
[69] MNL OL 288. f. 7/283. őe., 4. 1967. június 26-i titkársági ülés.
[70] MNL OL 288. f. 7/285. őe., 6. 1967. július 24-i titkársági ülés.
[71] MNL OL 288. f. 7/3. őe., 82.
[72] MNL OL 288. f. 7/3. őe., 9.
[73] MNL OL 288. f. 7/6. őe., 7. Olt Károly (1904–1985) tisztviselő, 1929-től illegális kommunista, 1946–1956 között a KV tagja, 1950–1956 között pénzügyminiszter, majd egyházügyi miniszter volt.
[74] MNL OL 288. f. 5/83. őe., 8.
[75] MNL OL 288. f. 5/83. őe., 11.
[76] MNL OL 288. f. 5/83. őe., 10.
[77] MNL OL 288. f. 5/83. őe., 4.
[78] MNL OL 288. f. 5/83. őe., 26.
[79] MNL OL 288. f. 5/83. őe., 12.
[80] MNL OL 288. f. 5/83. őe., 39.
[81] MNL OL 288. f. 5/88. őe., 28.
[82] MNL OL 288. f. 5/88. őe., 30.
[83] Uo.
[84] MNL OL 288. f. 7/59. őe., 30.
[85] Szalai Anna e-mail üzenete, 2000. január 16.
[86] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[87] Rajk Lászlót és Rajk Júliát immár végső nyughelyére, Károlyi Mihály mellé, ifjabb Rajk László temettette 1989 júliusában, azt követően, hogy Kádár Jánost is a Munkásmozgalmi Panteonba temették. Rajk Lászlót ekkor negyedszer, Rajk Júliát másodszor temették el. Erről részleteket lásd: Nyugtalan hamvak 1989. Az újratemetés ellen az MSZMP százhalombattai reformköre tiltakozott: „Egy

újabb temetés szükségtelenül felkorbácsolhatná a nyugvó indulatokat." *Magyar Nemzet*, 1989. július 27.
[88] MNL OL 288. f. 7/170. őe., 13. A javaslatot és a vitát lásd 1–23. A Munkásmozgalmi Panteon létrehozásáról 1958-ban folytatott vita dokumentumairól lásd Kő – Nagy 2000.
[89] MNL OL 288. f. 7/41. őe., 8. 1959. január 2-i titkársági ülés.
[90] MNL OL 288. f. 5/326. őe., 10.
[91] MNL OL 288. f. 5/ 430. őe., 9. 1967. július 18. Biszku Béla beszélgetése Rajk Júlia elvtársnővel.
[92] *Népszabadság*, 1964. március 8.; 5. OSA 300-40-5/160/9-12 Rajk László kartonja. Ugyanitt szerepel a spanyolországi veteránok emlékünnepségének szónoka, Halász Antal, aki méltatta Rajk érdemeit.
[93] MNL OL 288. f. 5/328. őe., 11.
[94] MNL OL 288. f. 7/317. őe., 4. Pulai Árpád (1925–?) olajipari munkás, 1944 decemberétől az MKP tagja. MADISZ-funkcionárius, 1957 decemberétől KISZ-funkcionárius, 1962-től a KB tagja volt.
[95] MNL OL 288. f. 7/317. őe., 29.
[96] MNL OL 288. f. 7/317. őe., 5.
[97] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[98] MNL OL 288. f. 5/ 481. őe., 21.
[99] Uo.
[100] MNL OL 288. f. 5/481. őe., 5.
[101] Litván György kifejezése, amellyel pontosan leírja Rajk Júlia kettős identitását és az abból származó konfliktusokat.
[102] Hegedűs B. András szóbeli közlése.
[103] Marót Miklós szóbeli közlése.
[104] *Népszabadság*, 1969. március 9., 8. Németh Károly (1922–2008) húsipari szakmunkás, 1945-ben lépett be az MKP-be, 1954–1960 között a Csongrád megyei PB első titkára, 1957 júliusától az MSZMP KB tagja, országgyűlési képviselő volt. 1967-től az Elnöki Tanács tagja.
[105] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[106] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[107] *Népszabadság*, 1969. március 8., 5.
[108] *https://fineartamerica.com/featured/1-plaque-unveiled-in-budapest-in-honour-of-laszlo-rajk-outstanding-figure-of-the-communist-movement-retro-images-archive.html.* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.) Köszönöm Köböl Annának, hogy a képre felhívta a figyelmemet.
[109] *Magyar Hírlap*, 1969. március 8., 5.
[110] Uo.
[111] *Népszabadság*, 1969. március 8., 5.
[112] Például: „Neve ma tisztán cseng, emlékét híven őrzi a munkásmozgalom és a magyar nép." (Botos János: Emlékezés Rajk Lászlóra. *Pártélet*, 1984/3, 89.)
[113] Strassenreiter Erzsébet: Rajk László. *Pártélet*, 1979. március, 81.
[114] Fekete Sándor szombat esti levele a Kossuth Rádióban, 1969. március 8.

[115] „Elvették a nevünket is…" 1990.
[116] *Kortárs*, 1967. november. OSA 300-40-5/160/9-12 Rajk László kartonja.
[117] MNL OL 288. f. 7/ 447. őe., 2. 1974. február 25-i titkársági ülés; MNL OL 288. f. 7/572. őe, 12–13. 1979. február 26-i ülés.
[118] Strassenreiter Erzsébet szóbeli közlése.
[119] Sipos – Strassenreiter 1969.
[120] Uo., 164.
[121] Uo., 165.
[122] Uo., 145.
[123] Hajdu Tibor szóbeli közlése. Rajk Júlia a férjét mindig Lászlónak szólította. Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[124] Litván György szóbeli közlése.
[125] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[126] Hovanyecz 1999.
[127] Hegedűs B. András szóbeli közlése.
[128] Széll Jenő-interjú, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András és Szabóné Dér Ilona, i. m., 81. A Mód Aladár-cikket lásd Mód 1969.
[129] *Élet és Irodalom*, 1969. március 17., 11.
[130] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[131] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[132] MNL OL 288. f. 7/345. őe., 10. 1970. március 2.
[133] *Népszabadság*, 1979. március 9.
[134] Széll Jenő-interjú, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András és Szabóné Dér Ilona, i. m., 797. Például Birki Ágnes halálát említette.
[135] Siposhegyi Péter „nemzeti drámának" ígért munkájáról lásd *Szabad Föld*, 1989. július 4., 8.
[136] Révész 1997, 216. Forrásmegjelölő lábjegyzet nincs.
[137] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[138] Muhi 2008.
[139] A „Tízéves a Rajk Szakkollégium" címmel tartott szimpóziumról lásd: *Magyar Nemzet*, 1980. április 1., 3.
[140] Chikán Attila szóbeli közlése.
[141] Köszönöm Jávor Anna segítségét. A Beck-szobor eredetije Ifj. Rajk László tulajdonában volt. Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[142] Chikán Attila szóbeli közlése.
[143] *Népszabadság*, 1975. november 22.
[144] Chikán Attila szóbeli közlése.
[145] ÁBTL M-34544, 50. „Domonkos" dossziéja, 1969. március 19-i feljegyzés.
[146] Sebes Ágnes szóbeli közlése. Józsa Péter (1929–1979) fordító, 1957. május 6-án letartóztatták, majd öt évre elítélték. 1960. április 1-jén szabadult közkegyelemmel.
[147] Chikán Attila szóbeli közlése.
[148] Hegedűs B. András szóbeli közlése.
[149] Chikán Attila szóbeli közlése.
[150] Csalog 1990.

[151] OSA 300-40-5/161/3.
[152] Rajk 2019, 50.
[153] Pünkösti 1999, 27. A Budai Ifjúsági Parkban történt esetről lásd OSA 300-40-5/160/9-12 Rajk László kartonja.
[154] Litván György szóbeli közlése.
[155] Pünkösti 1999, 27.
[156] Rajk 2019, 77.
[157] Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
[158] Konrád 1994.
[159] Bácskai Vera szóbeli közlése.
[160] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[161] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[162] Bácskai Vera szóbeli közlése.
[163] Rajk 2019, 190.
[164] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753/I), 10. 1955. július 26-i tárgyalás.
[165] Köböl Anna szóbeli közlése.
[166] Pünkösti 1999, 27.
[167] Litván György kifejezése a vele készült interjú során.
[168] OSA 300-40-5/160/9-12.
[169] Filó Katalin szóbeli közlése.
[170] ÁBTL 3.1.2.M- 38083/1, 14. „Vili" dosszié, 1970. május 27.
[171] OSA Ifj. Rajk László életútinterjúja, készítette Hans-Henning Paetzke, 13.; és Paetzke 1986, 99–100. Az idézet pontosan: „Jó néhány álmatlan éjszakámba került, amíg a végrehajtás terve alakot öltött."
[172] A perről lásd Amnesty International Report 1973. szeptember 25-i jelentését: OSA 300-40-5/61/18.
[173] *Le Monde*, 1973. október 2. és 3. OSA 300-40-5/161/3 Rajk Lászlóné kartonja.
[174] OSA 300-40-5/61/18, 15.
[175] A három nő akciójáról lásd Karl Polanyi in Vienna 2000, 275–280. Köszönet Szapor Juditnak, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.
[176] A vádlottat a második tárgyalás után, amelyet 1973. október 2-án bizonyítékok hiányában elnapoltak, 1974. január 10-én nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. A tárgyalás összefoglalását lásd Schöpflin 1974.
[177] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[178] *The Guardian*, 1974. július 4.
[179] Az AFP jelentése, 1974. június 7.
[180] Körösi 2019.
[181] Mihalicz 1999, 22.
[182] A petíciót és a Kádár Jánoshoz írt nyílt levelet lásd *Kisebbségben*. Magyar Füzetek 5. Szerkesztette Kende Péter. Párizs, 1979, 137–138., illetve 142–144.
[183] Széll Jenő-interjú, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András és Szabóné Dér Ilona, i. m., 801.
[184] *Christian Science Monitor*, 1978. március 9.
[185] Litván György szóbeli közlése: például Litván, Hegedűs, Széll, Mérei.

[185] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[187] Rajk 2019, 168.
[188] Hegedűs B. András szóbeli közlése.
[189] Köszönet Mitrovits Miklósnak az adatért.
[190] Vásárhelyi 2004.
[191] A honlapon *(www.herosz.hu)* nem említik az alapítókat csak ennyit: „Még a rendszerváltás előtt a HEROSZ volt az, aki kezdeményezte az állatvédelmi törvény létrehozását, képviselői aktívan részt vettek az előkészítésben, majd a törvény életbe lépése után az egyesület az ún. jogsegélyszolgálat keretében széles körben igyekezett megismertetni annak tartalmát a lakossággal."
[192] Petri Edit 2018. március 22-i Facebook-üzenete.
[193] Pomogáts Klára szóbeli közlése.
[194] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[195] Pomogáts Klára szóbeli közlése. A menhelyről készült Kardos Ferenc *A világ legkisebb alapítványa* (1997) című filmje.
[196] Pomogáts Béla szóbeli közlése.
[197] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[198] OSA 300-40-5/161/3 Rajk Lászlóné kartonja.
[199] Román József szóbeli közlése. Az évszám valószínűleg nem pontos.
[200] Trócsányi 1980–81, 379.
[201] Litván György szóbeli közlése.
[202] Bácskai Vera szóbeli közlése.
[203] A „Júlia Tours"-ról lásd Soá Alapítvány Vizuális Történeti Archívum, 50535, interjú Mérei Verával, 139.
[204] Mérei Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, i. m., 208.
[205] Uo., 340.
[206] Mérei Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, i. m., 701.
[207] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[208] Köböl Anna szóbeli közlése.
[209] Kovács András szóbeli közlése. Ifj. Rajk László erre az esetre nem emlékezett.
[210] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[211] Mérei Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, i. m., 701.
[212] Román József is. Román József szóbeli közlése.
[213] Litván György szóbeli közlése.
[214] Mérei Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, i. m., 700.
[215] Uo., 338–339.
[216] Uo., 703.
[217] Uo., 704.
[218] Uo.
[219] Uo.
[220] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[221] MNL OL 288. f. 7/634. őe., 12.
[222] *Magyar Hírlap*, 1981. szeptember 8. OSA 300-40-5/161/3. Rajk Lászlóné kartonja.
[223] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.

[224] Litván György szóbeli közlése.
[225] Vásárhelyi Miklós szóbeli közlése.
[226] Trócsányi 1980–81, 379.
[227] Vásárhelyi Miklósné beszéde, kézirat, Vásárhelyi Miklósné tulajdonában, 2.
[228] ÁBTL (O-19619/6), 239–240. A szöveg többi része már az ifj. Rajk László lakásán tartott házkutatást tárgyaló, Göncz Árpád, Krassó György, Mécs Imre és mások részvételével zajló megbeszélés leírását tartalmazza.
[229] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[230] Miklós Jánosné szóbeli közlése.
[231] Litván György szóbeli közlése.
[232] Vásárhelyi Miklósné beszéde, kézirat, Vásárhelyi Miklósné tulajdonában, 5.

Epilógus: „A Júlia"

[1] Konrád 1994.
[2] Újhelyi Szilárdné szóbeli közlése.
[3] Litván György szóbeli közlése.
[4] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[5] Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
[6] Pécsi Vera szóbeli közlése.
[7] Bácskai Vera szóbeli közlése.
[8] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. február 13-i levél, 34.
[9] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1958. január 9-i levél, 80.
[10] *Die Presse*, 1981. szeptember 9.
[11] Vásárhelyi 2004.
[12] Rajk 2019, 61.
[13] Mérei Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, i. m., 338.
[14] ÁBTL O-11803/8, 241. „Ellenállók", lehallgatás 1960. március 6-án Püskinél, Zelk Zoltán.
[15] ÁBTL V-145288/15. Hegedűs András és társai, oldalszám nélkül. A Hegedűsnét meglátogató Rajknéról jelenti „Mosolygó" ügynök, 1960. április 12.
[16] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[17] Ember 1989, 33.
[18] Szilágyi Józsefné-interjú, készítette Kozák Gyula, i. m., 63.
[19] Mérei Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, i. m., 597.
[20] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[21] Rajk 2019, 63.
[22] Román József szóbeli közlése.
[23] Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
[24] Hegedűs B. András szóbeli közlése.
[25] Bácskai Vera szóbeli közlése.
[26] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.

[27] Bozóky Éva szóbeli közlése.
[28] Litván György szóbeli közlése.
[29] Szekeres Varsa Vera szóbeli közlése.
[30] Galicza Péter-interjú, készítette Molnár János, 2006–2008. Az interjú szövege a volt 1956-os Intézet Oral History Archívumában található. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet, OHA 882. Köszönet Kádár Zsuzsának, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.
[31] Trócsányi 1980–81, 378.
[32] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1958. január 9-i levél, 80.
[33] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. február 13-i levél, 34.
[34] Vásárhelyi Miklósné szóbeli közlése.
[35] Litván György szóbeli közlése.
[36] Trócsányi 1980–81, 378.
[37] VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, egykori 1956-os Intézet Kézirattár 823/A–F. 1957. február 13-i levél, 34.
[38] Ifj. Rajk László szóbeli közlése.
[39] Litván György szóbeli közlése.
[40] Paetzke 1986, 95.
[41] MNL OL Y 7 Rajk Lászlóné személyi dosszié.
[42] Trócsányi 1980–81, 378.
[43] Uo.
[44] Uo., 379.
[45] Ságvári Magda szóbeli közlése.
[46] Arendt 1974. Köszönöm Katrin Tenenbaumnak, hogy ajánlotta Hannah Arendt művét, és hogy a szerzővel kapcsolatos kutatásait megosztotta velem.
[47] ÁBTL 2.1. I/13 (V-142753/I), 30.
[48] Rajk 2019, 24–25.
[49] *Die Welt*, 1981. szeptember 10.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

X 297399

PETŐ ANDREA

ÁRNYÉKBAN

RAJK JÚLIA ÉLETE